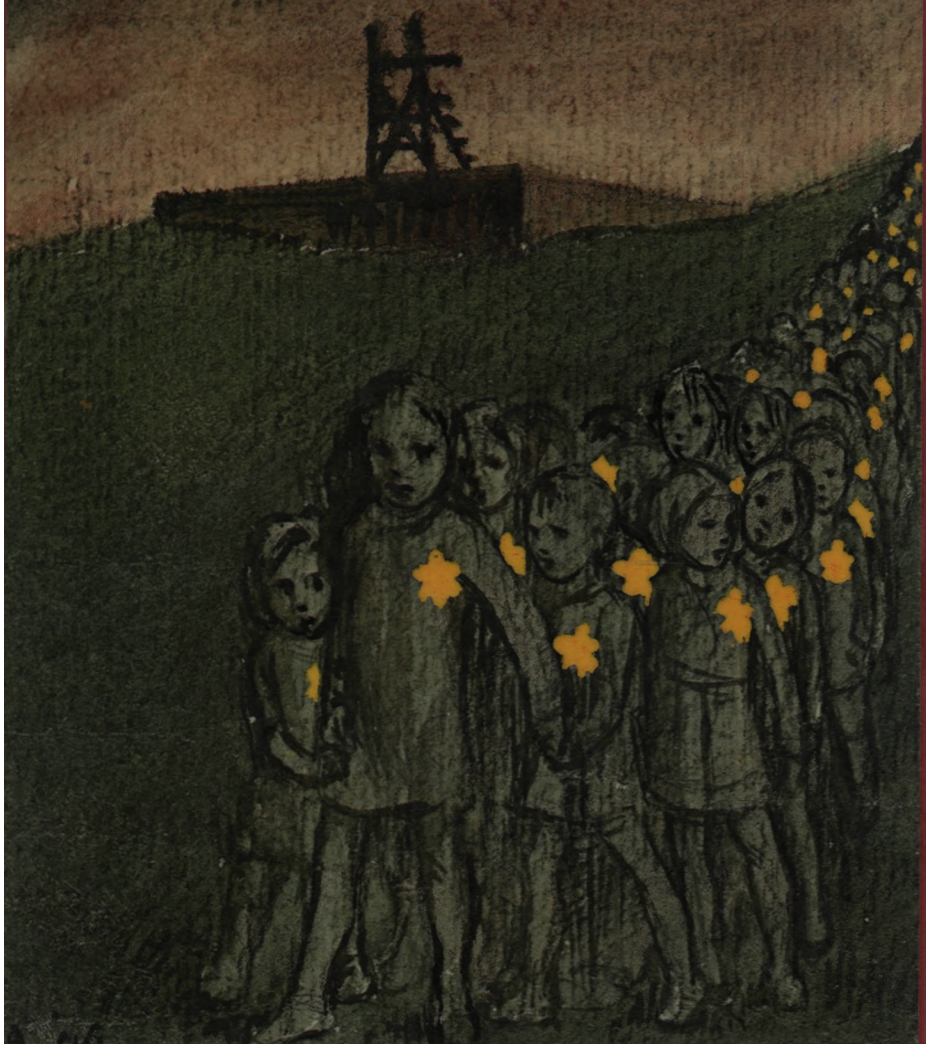

Clara Asscher Pinkhof sterrekinderen

De eerste twee delen van dit boek werden tijdens de bezetting geschreven, toen de schrijfster in het ghetto van Amsterdam leefde, wachtend op haar deportatie. De twee volgende delen schreef zij in Israël, nadat zij als door een wonder vanuit het kamp Bergen-Belsen in dat land terechtgekomen was.

De meesten van deze Sterrekinderen leven niet meer – hun einde was een gewelddadige dood. Clara Asscher-Pinkhof (die vooral bekend is geworden door haar roman *Danseres zonder benen*) heeft hen gekend en gezien wat er met hen gebeurde.

Zij heeft hun verhaal willen vertellen, omdat ze het zelf niet meer konden en omdat ze vond dat het niet verzwegen mocht worden.

In Duitsland werd dit boek in 1962 bekroond met de Jugendbuchpreis.

STERREKINDEREN

CLARA ASSCHER-PINKHOF

STERREKINDEREN

LEOPOLD-DEN HAAG

© Clara Asscher-Pinkhof, 1946
Omslagillustratie door Fieke Asscher
Nederlandstalige editie Uitgeverij Leopold bv
Voor België: A.W. Bruna & Zoon NV, Aartselaar
Tiende druk 1986
UGI 410 / ISBN 90 258 0005 x

*Aan jou draag ik dit boek op,
kleine sterrejongen,
die in de hel
op de mondharmonica speelde*

1

STERRESTAD

Sterredans

Er is razzia geweest vandaag.

Vroeg in de morgen al woei het doffe gerucht over naar deze Jodenstraat: ze zijn bezig in andere buurten, en straks komen ze ook hier. Ze stonden in groepjes op straat, de mannen en vrouwen; hun ogen waren vol verbijstering en hun stemmen schel van spanning. Ze wisten niet, waar het beter was: in huis, waar ze de deur in konden trappen en je de trap af konden slepen, of op straat, waar ze je in 't voorbijgaan mee konden nemen en in de overvalwagen duwen. Och, op straat had je elkaar, met al je radeloosheid, maar met al je gemeenschappelijkheid, - en naar binnen gaan kon je nog altijd zodra je de wagen en de uniformen de straat in zag komen.

De dreiging was het ergste. Die hing zwaar over de straat in de warme zomerlucht, verlamdend, verstikkend. Een oud mensje, de boodschappentas aan de arm, omdat ze de deur uit was gegaan toen ze het nog niet wist, kon de weg naar huis niet terug vinden, omdat die opeens van een halve straat tot een angstweg zonder einde gegroeid was. Ze pakte een grote vrouw, die ze niet kende, bij de arm en hilde: „Ik kan niet alleen! Ik kan niet alleen!” De vrouw steunde haar, suste zoals je een kind sust. Het mensje jammerde zacht voor zich heen: „Ik heb toch niets gedaan! Ik heb toch niets gedaan!”

Ze hadden allemaal niets gedaan, de mannen en vrouwen, die in groepjes stonden, en de sterrekinderen, die door krijgende moederstemmen naar binnen werden gejaagd. Godbewaar, - de kinderen moesten binnen zijn! Wat moesten die op straat, als het geweld dichter en dichter bij kwam?

En toen was het er, plotseling en verschrikkelijk. De straten waren leeg opeens, maar de groenen drongen de huizen in en haalden weg: zwijgend-verslagenen, opstandigen, jammerlijk-kermenden, - haalden weg, tot de Jodenhonger gestild was en de mensenbuit was weggevoerd.

Langzaam, langzaam kwamen de mensen weer te voorschijn om elkaar te zien, elkaar te zoeken. Om te tellen, - om te weten, wat over was.

De moeders hielden de kinderen niet meer binnen, - als ze er ten minste nog waren. Ze dachten aan heel andere dingen dan aan de kinderen: aan de vader, die meegenomen was, - aan de andere straat, waar allernaasten woonden, - aan de verschrikking, waarvan de kleine, dompige kamer nog vervuld leek. Och nee, de kinderen hadden vrij spel.

Er is razzia geweest vandaag.

Over de raamkozijnen liggen de vrouwen en roepen haar belevenissen van vandaag de zomeravond in. Op de stoepen beneden staan de mannen en vrouwen; ze mogen dat nog, want het is nog geen acht uur. De lucht is vol stemmen, van boven naar beneden, van beneden naar boven, - opsommingen van wie zijn weggehaald. Een trieste volkstelling, - een donkere wapenschouw.

Maar midden in de straat hebben de sterrekinderen een kring gevormd. Ernstig en vol overgave zingen ze hun dansliedje. Die van de kleine binnenste kring zijn de machthebbers; ze hebben te kiezen, beurten te vergeven. Die van de buitenste kring willen gekozen worden, steken de buikjes vooruit of de bestèrde borstjes. Er is niets meer belangrijk op de wereld, - alleen of je gekozen wordt en in die kleine kring mag meedansen.

„Kies er nu maar eentje uit,
Kies er nu maar eentje uit,
Die je wel het beste lijkt,
En ga er dan mee dansen!
Tralalalalalala,
Tralalalalalala,
Ziezo, nu is het alweer uit,
En komen er weer anderen!”

De mannen en vrouwen uit de ramen van twee, drie hoog en op de stoepen beneden praten, roepen, klagen, vragen. Ze horen en zien niet de kring daar midden in de straat.

De sterrekinderen zingen, dansen, kiezen, werven. Ze horen

en zien niet het leed, dat gekaatst wordt van boven naar beneden,
van beneden naar boven.

„Tralalalalalala,
Tralalalalalala,
Ziezo, nu is het alweer uit . . .”

Maar er komen geen anderen weer. Want de vaders en moeders,
de grote broërs en zusters zijn weggehaald, en daarvoor komen
geen anderen weer.

De ogen van die gekozen willen worden stralen de kiezers
tegemoet, en de zomeravondlucht in de smalle straat is vol van
kinderzang.

Feestkind

Het leven is een feest en iedere dag brengt nieuwe, opwindende
avonturen. Zó heeft haar zesjarige ervaring het haar geleerd;
geen zorgelijke grote-mensengezichten, geen gedempte, vroeg-
ouwelijke kinderpraat kunnen haar dat afnemen. Wie haar aan-
kijkt, kijkt vriendelijk, - dus is ieder er op uit, haar feest te ver-
hogen. De dingen, die gebeuren, zijn vrolijke afwisselingen op
het gewone programma, - dus de dingen gebeuren om haar feest
te verhogen. Het klopt immers allemaal?

En nu is er zo iets geweldigs en nieuws bij gekomen: een ster
op haar manteltje, een ster op haar vestje, een ster op haar zomer-
jurkje, een ster op haar schoolschort zelfs! Nooit tevoren heeft
ze zoiets gehad en het kleine zusje heeft het zelfs nu nog niet,
omdat het geen zes jaar is. Maar zij, - zoals vader het op zijn jas
heeft en moeder op haar jurk en haar mantel, zo heeft zij het
ook: een oranje ster met „Jood” er op. Daar mag ze morgen mee
over straat en naar school. Iedereen zal naar haar kijken en
weten, dat ze zes jaar is en Jood. Iedereen zal tegen haar knikken
en knipogen, nòg meer dan anders, en ze zal een geheimpje heb-
ben met iedereen: dat ze zes jaar is en Jood.

Jammer dat alle andere kinderen op de grote school al zes jaar
zijn. Nu is het lang zo bijzonder niet om met een ster op school

te komen. Maar omdat het nieuw is, zullen ze allemaal naar elkaars jurkje of manteltje kijken als ze bij school komen, en misschien hebben sommige andere moeders of alle andere moeders vergeten, een ster op het schoolschort te naaien, en dan is zij de enige in de klas, die recht op en netjes in de bank zit met een ster op haar schort.

En Jukie? Zal Jukie's moeder aan de ster gedacht hebben? Ze zal morgen Jukie nog vroeger afhaken dan anders, en als ze zonder ster uit haar huis komt, zal ze Jukie geschrokken aankijken, met haar hand voor haar mond, en zeggen: „Ai, je hebt geeneens een ster op! Dat mag niet eens!” En dan zal Jukie gauw naar binnen gaan om een ster aan haar moeder te vragen, en misschien komen ze dan wel te laat op school, maar dan krijgen ze geen straf, want die ster, die moest, hè?

Ze is stralend en hoopvol de deur uitgegaan. Ze heeft moeder bijna in de overtuiging achtergelaten, dat het werkelijk een feest is. Moeder heeft haar nagekeken, hoe ze over de weg danste. Toen moeder naar binnen ging, had ze een klein en heel ootmoedig gebed in haar hart: of het alsjeblieft een feest mocht blijven, - of ze zo mocht blijven dansen met de ster op haar manteltje.

En nu komt ze thuis uit school: de voetjes dansend, de ogen blij, maar de mond in een verplicht-ernstige plooi.

„Is 't leuk geweest?” vraagt moeder. Dagelijkse vraag.

„O, reuze leuk!” Dagelijks antwoord.

En dan, rad achter elkaar, de ernstige plooi bij ongeluk verliezend in haar haast om alles te vertellen:

„'t Was zo enig met de ster. En alle mensen zeien me goeie-dag. En Jukie haar moeder had er ook aan gedacht, en bijna alle moeders, maar een paar die hadden het vergeten, en dat mag niet eens! Hè moeder, mag dat nou wel, zonder ster?”

Ze wacht niet eens het antwoord af, maar herinnert zich plotseling de ernstige plooi. Haar mondje trekt klein samen en zelfs haar ogen worden met een droevig waasje overtrokken.

„Maar 't is niet helemaal leuk, dat van die ster. Het is ook héél érg. Hè moeder?”

„Waarom?” vraagt moeder geïnteresseerd.

Ze zucht.

„Jukie zegt het.”

„O,” zegt moeder. „En waarom?”

Ze zucht weer.

„Dat heeft Jukie er niet bij gezegd,” bekent ze beschaamd.

Panne

In alle buurten van de stad schijnt de zon even gloeiend - dus ook in alle Jodenbuurten van de stad. Het is wel een beetje jammer, dat die Jodenbuurten zover van elkaar liggen en dat de straten daartussen geen schaduw hebben.

Tot ver in hun keukentje en hun achterkamer komen de zonestralen. Ze wonen ook nogal dicht bij de zon, heel wat dichtër dan de mensen van één en van twee hoog. Van de winter woon-den ze dicht bij de kou en de wind en vooral dicht bij de regen, want die kwam maar zó bij ze binnen, als een goeie buur. Toen hadden ze het wel leuk gevonden, als de zon eens een keertje bij ze binnen was gekomen, - en nu de zon hele lange dagen bij ze binnen komt, vinden ze het al lang niet leuk meer.

Moeder moet in de rij staan vanmorgen. Ze weten niet precies waarvoor: of het is om iets over vader te weten te komen, of om groente te krijgen, of allebei, - moeder heeft het ze niet gezegd. En in de andere Jodenbuurt, die zover weg ligt, moet ook een boodschap gedaan worden. Daar moeten zij dan maar heen: het broertje van acht en het zusje van zes jaar kunnen best het kleine zusje van twee jaar meenemen.

Ze hebben eerst een beetje gehuild, want ze wilden niet. Het kleine zusje is zwaar; dragen kunnen ze haar niet. En lopen, zó ver? Ze kan nog niet eens tot het eind van de straat komen.

Moeder heeft gegeven, zoals ze vroeger nooit deed, toen vader nog niet weg was, en zoals ze tegenwoordig zo vaak doet. Ze kan het kind toch niet alleen in huis laten zeker? En ze kan het toch niet in de rij laten staan? Of soms dragen al die uren?

De oudste heeft geschreeuwd, dat hij d'r ook niet kon dragen, en hij moest nog heel wat verder dan moeder. En toen is moeder opeens weer goeig geworden en heeft hem een wagentje beloofd om het kleine zusje in te trekken. De lui beneden hebben wel

een wagentje, dat ze zelf hebben gemaakt: een margarinekist op twee stel wielen. Dat lenen ze hun met plezier.

En nu trekken ze samen het wagentje van de lui beneden door de gloeiende straten. Op een dun kussen zit het kleine zusje erin. Ze jengelt een beetje, omdat ze zo warm is en omdat ze zo door elkaar geschud wordt. De beide groten letten er niet op; ze vinden het moeilijk genoeg, het wagentje op en af de trottoirs te hysen. Als ze wat tegen haar zouden zeggen, zou ze nog maar erger beginnen te huilen.

Hun handjes om het pluizerige touw, waar ze het mee voorttrekken, zijn nat van het zweet. Hun halsje, hun haar, hun hele gezicht en hun hele lijf is nat. O, en hun voetjes doen pijn in de dunne, kapotte schoenen, die al lang niet meer gemaakt kunnen worden.

Een paar keer is het wagentje scheef gezakt op de wielen. Ze hebben het zusje even er uit laten stappen, zodat ze er stil van werd en vergat te jengelen, en het wagentje weer naar het midden van de wielstellen geschoven. Maar het broertje, omdat hij de oudste is, heeft wel gezien, dat het over een poosje helemáál van de wielen af zal gaan en dat de bodem door zal breken ook. Zijn keel knijpt dicht van angst, want ze zijn pas aan het begin van de andere Jodenbuurt; ze moeten de boodschap nog doen midden in die buurt en dan helemaal terug. Hoe moet het toch?

Als ze de boodschap gedaan hebben en juist de terugweg zullen beginnen, gebeurt het: de bodem kraakt, het zusje gilt, het éne wiel gaat van de as af. Het zusje heeft zich geen pijn gedaan, want de margarinekist was al heel dicht bij de grond. Maar ze zijn alle drie zo geschrokken en ze zijn zover van huis!

Het broertje loopt naar een meneer toe, die voorbij gaat. Hij heeft geen ster op. Misschien kan die hen helpen.

„Het wagentje van me kleine zusje is stuk en we moeten zover.”

De meneer kijkt naar het hopeloze wagentje en zegt:

„Ga maar liever met de tram terug. Heb jullie geld bij je voor de tram?”

„We mogen niet op de tram,” zegt de jongen gelaten, „omdat we Joden zijn.”

„O, ja, -” zegt de meneer. „Dan weet ik het niet.”

Het broertje gaat naar de twee zusjes en het kapotte wagentje terug. Hij zal het nu maar aan iemand met een ster vragen, omdat die er meer verstand van heeft dat je niet met de tram mag gaan.

Hij trekt een juffrouw aan haar mouw.

„Het wagentje van me kleine zusje is stuk en we moeten zover.”

Als ze het zusje ziet en het wagentje, zegt ze gelukkig niets van een tram. Ze kijkt alleen maar rond, of ze ook ergens hulp vandaan kan halen. Opeens loopt ze weg, want er fietst een man met een bakfiets voorbij. Een man zonder ster. Ze praat met hem: ze wijst op hun drieën en het wagentje. De man schudt eerst zijn hoofd, en in de verte moet de oudste haast huilen van angst. Maar dan knikt de man en ze komen samen naar hen toe.

„Stap maar in,” zegt de man tegen de twee groten. Hij pakt de wielen, de margarine-kist en het zusje tegelijk op en laadt die op zijn bakfiets. Over het spatbord klimmen de kinderen er bij in.

„Waar woon je?” vraagt de man.

Het broertje zegt het.

„Nou, vooruit.”

Met z'n drieën en de resten van het wagentje zitten ze ruim in de lege bakfiets.

De Jodenbuurt is heet, - de straten naar de andere Jodenbuurt hebben geen schaduw, - maar het zusje jengelt niet meer en hun handjes zweten niet meer. *Ze worden* gereden, - zó maar, - nog vlugger en nog makkelijker dan met de tram.

Jammer, - jammer dat hun Jodenbuurt niet *nóg* een eind verder ligt. Want het is heerlijk om gereden te worden.

Eerste zorg

Aan het eind van de Jodenstraat, - daar, waar het gele bord tenminste zegt, dat de Jodenstraat eindigt of begint, - daar, waar sterrekinderen en kinderen zonder ster naast en boven en beneden elkaar wonen, - daar spelen op de stoep, die geen Jodenstoep meer is, een troepje jongetjes. Een paar sterrejongetjes en een paar zonder ster; ze kunnen dat zelf niet zo goed uit elkaar hou-

den, omdat ze niet met of zonder ster geboren zijn en omdat moeder de ster op hun bloesje genaaid heeft en niet zichzelf. En omdat ze, vóór de sterren bestonden, al met elkaar gespeeld hebben; waarom zouden ze dan nu hun spelletje niet mogen voortzetten?

Ze spelen geestdriftig en met overgave. Als ze het met elkaar eens zijn, grinniken ze en gebruiken sterke woorden, zoals ze dat de vaders zonder ster hebben horen doen. Als ze het niet met elkaar eens zijn, schelden ze en krijzen ze, zoals ze dat de sterremoeders hebben horen doen. Want de sterremoeders, in haar angst en haar niet-aflatende zorg, hebben geen andere uitingsmogelijkheid meer dan de wanhoopsgil, die vorm krijgt in verwijten en bedreigingen aan die haar het liefst zijn. En wie zijn deze jongetjes liever dan hun vriendjes? Dan moeten ze immers wel tegen die vriendjes krijzen?

De gelapte, of soms niet eens meer gelapte broekjes hangen slobberig om de magere jongensbenen, meestal te lang ook nog; maar als de jongens in hun enthousiasme hurken, spannen de broekjes opeens en laten de lappen of de gaten zonder erbarmen te kijk staan. Ze weten het niet, de jongens, hoe het met hun broeken en hun hele kledij gesteld is. Ze hebben wel wat anders aan hun hoofd!

De avond valt en voor de sterrejongetjes zal het al gauw tijd zijn om naar binnen te gaan. Dan blijven de anderen ook niet meer buiten; daar is niks an, als de helft er niet meer bij is.

In het halve licht lijken hun kleren minder haveloos, hun handen, hun benen, hun gezichten minder mager. Alles rondom heeft meer schaduw gekregen; hun schaduwen, hun ouwelijke trekken vervagen daarbij. Maar jongensgezichten zonder zorg zijn het nog niet geworden, zelfs in het halfduister.

Hoog boven hun hoofden, in de strakke, bleke lucht, doemt een kleine rij vliegtuigen op. Ze zijn haast niet te onderscheiden, zo hoog vliegen ze. Maar hun geronk is duidelijk en doordringend. De voorbijgangers staan stil, kijken omhoog met half-dichtgeknepen, turende ogen; iets van verrassing is in hun hele houding.

De jongetjes ook: ze laten hun spel voor wat het is, staan op uit hun neergehurkte houding en zoeken de lucht langs. Ze wij-

zen elkaar en schreeuwen erbij: beschouwingen over herkomst en doel, smaad en hoon voor wie het mis heeft. Dan dringt het opeens tot één van de sterrejongetjes door, wat er allemaal gebeuren kan, als zulke vliegtuigen hoog over je hoofd heen gaan. Hij keert zijn oud-mannetjes-gezicht van de hemel af naar de vriendjes zonder ster en kijft, met de stem van zijn moeder en van zoveel moeders uit de straat:

„Ga nou in godsnaam naar binnen, want als je een gat in je kop krijgt, hebben wij het weer gedaan!”

Terugkeer

Toen de mannen ze kwamen halen, heel laat in de avond, hebben vader en moeder haar wakker gemaakt. En ze had zo'n slaap. Ze heeft het eigenlijk niet goed begrepen, wat er met haar ging gebeuren. De broers wel: die hebben hun lippen stijf op elkaar gehouden en alleen een enkel woord gezegd, als dat nodig was bij het inpakken. Zo zijn de broers; als ze iets erg vinden, zeggen ze niets. Ze zijn net als vader en moeder. Maar zijzelf, - zij is maar een meisje, en daarbij nog de jongste. Als ze iets erg vindt, moet ze het hardop zeggen en soms wel huilen ook; als ze iets heerlijk vindt, moet ze het ook zeggen, hardop en heel opgetogen.

Ze heeft toen langzamerhand begrepen, dat ze door die mannen werd meegenomen. Ze is zó erg geschrokken, dat ze niet eens kon huilen. Ze heeft daar maar gestaan en zich niet bewogen. Toen moeder zei, - heel stil en met een rare, lage stem, - dat ze zich aan moest kleden, heeft ze dat gedaan. Ze heeft onder het aankleden gemerkt, dat veel meer kleren op haar stoel lagen dan ze straks heeft uitgetrokken; al die kleren heeft ze aangetrokken, tot ze stijf en properig, als een pop, klaar stond en wachtte. Gepakt heeft ze niet. De rugzak is haar door vader maar zó, vol en zwaar, achter de rug gespt, en zo is ze tenslotte met de anderen en met de mannen de deur uit gegaan, de donkere straat over, naar de auto, waar stille mensen en huilende kinderen op hen wachtten.

In de auto is ze weer zo'n beetje wakker geworden; ze heeft vader gevraagd, waar de juffrouw, die bij hen in huis woont,

gebleven is, en vader heeft haar ingefluisterd, dat ze daar maar niet naar moet vragen en dat dat wel in orde komt. Toen heeft ze begrepen, dat die niet mee hoeft.

Ja, en verder heeft ze het allemaal zo erg niet meer gevonden. Ze heeft rondgekeken en is nieuwsgierig geweest naar wat er het volgend ogenblik zou gebeuren. Het huilen van kinderen en mensen heeft ze weggeduwd uit haar gedachten; ze heeft tegen zichzelf gezegd, dat ze straks niet meer zouden huilen en geen verdriet meer zouden hebben, als ze er maar eenmaal aan gewend waren, net als zijzelf. In het donker zijn ze in de tram gegaan; het was een erg gedrang, met al die rugzakken, maar ze is zó lang niet in een tram geweest, dat ze het bijna leuk vond. Alle dingen, die al lang niet meer mochten, moeten nu opeens: trammen, treinen, 's nachts op straat. En morgen niet naar school.

Er is veel gebeurd in die weken, dat ze ginds zijn geweest. Eerst is ze ziek geworden, erg akelig en misselijk en gloeiend; ze heeft in de vreemde ziekenbarak gelegen. Als moeder bij haar in 't ziekenhuis op bezoek kwam, heeft ze maar gehoopt, dat moeder ook ziek zou worden. Maar moeder, in de grote barak met al die vreemde vrouwen, is wel smal en bleek geworden, maar niet ziek.

Toen ze beter was, is ze weer bij moeder teruggekomen. Vader en de broers hebben in een andere barak gewoond: bij de mannen. Maar er is een nacht gekomen, waarin moeder opgeroepen werd, en vader in de andere barak ook, en een heleboel andere mensen ook, en toen zijn ze weer gaan pakken, want ze moesten allemaal verder. Sommige vrouwen hebben heel erg gehuild omdat ze verder moesten, maar ze pakten toch onder het huilen, want ze moesten toch wat mee hebben voor zich en de kinderen!

Moeder heeft niet gehuild, en van vader en de broers, die zeker ook aan het pakken waren in de andere barak, wist ze ook wel zeker, dat ze niet huilden. Zijzelf heeft het niet eens erg gevonden, dat ze verder moesten; of ze nou hier was of nog verder, - ze is toch niet meer thuis, en haar eigen dingen en haar eigen boeken en haar eigen vriendinnen en haar eigen klas is ze toch kwijt.

En toen is er iets wonderlijks gebeurd: ze waren al klaar met

pakken en ze zouden al bijna, samen met al de anderen die waren opgeroepen, weg gaan, - toen kwam er een boodschap bij moeder, dat vader en moeder en de broers en zij wel weer in hun bed konden klimmen, want ze hoefden niet mee. En het wonderlijkste was wel dat ze niet eens heeft geweten of ze er blij mee was.

Toen zijn ze weer veel dagen daar gebleven en ze hebben veel nachten meegemaakt, waarin andere mensen opgeroepen werden en pakten en weggingen. Moeder heeft veel vrouwen goeiendag moeten zeggen; meestal huilden die vrouwen en dikwijls zoenden ze moeder en zoenden ze ook haar, omdat ze een kind van moeder was en omdat ze moeder zo lief vonden.

En nu is er de wonderlijkste boodschap voor ze gekomen, die er bestaat, - een boodschap, zoals er haast nooit één komt voor iemand, die hierheen is gebracht: ze mogen naar huis, met z'n allen. Naar hun eigen huis.

Ze begrijpt er niet veel van; ze weet, dat de juffrouw, die bij hen in huis woont, gebleven is en dat daardoor het huis nog is gebleven zoals het was. De juffrouw heeft telkens lekkere pakjes gestuurd en daardoor hebben ze niet zo'n erge honger gehad. Maar dat ze terug mogen gaan, komt niet door de juffrouw; dat komt door de mensen, die vaders werk niet konden missen en die hebben gezegd en geschreven en getelefoneerd, hoe nodig hij was.

Dit alles vertelt vader, als ze met elkaar in de trein zitten, - als gewone en vrije mensen in de trein zitten bij daglicht en zonder dat er op hen gepast wordt. Het lijkt net een mooi verhaaltje, - alleen gelooft ze dit verhaaltje nog niet helemaal, omdat het een beetje te mooi is.

En dan lopen ze door de straten van hun eigen stad en ze zien eigen mensen en ze worden begroet en gekust en zijzelf begint al wat meer van het verhaaltje te geloven. Vóór ze nog bij hun eigen huis zijn, bedenkt ze al, dat ze morgen weer naar school zal gaan en wat voor jurk ze dan aan zal doen, - zeker een jurk, die de reis niet heeft meegemaakt, - en ze vraagt zich af, of ze veel verzuimd heeft op school en of het moeilijk zal zijn om alles in te halen.

En ineens, toevallig, als ze de hoek van een straat om komt,

staat ze tegenover haar beste vriendinnetje, haar buurmeisje op school. Ze staan stokstijf stil, allebei, en ze krijgen een kleur en weten niet, wat ze moeten zeggen.

Zij is de eerste, die wat zegt. Een beetje verbaasd en een beetje teleurgesteld:

„Ai, je hebt een nieuwe bril op!”

Vrouwenpraat

Ze spelen serviesje, zoals kleine meisjes in moeders tijd en in grootmoeders tijd ook al serviesje hebben gespeeld: met dikke bodems suiker in de peuterige kopjes, met veel gemorste suikerkorrels rondom, met een watertje in de theepot en koekkruimels op de schoteltjes, - met mevrouwen-maniertjes, mevrouwen-stemmetjes en mevrouwen-praatjes. Wie ze als model genomen hebben voor hun geaffecteerdheid, de bochten, waarin ze hun lijfjes wringen, het liefjes kwelen van hun stemmen, - is ooit een moeder daar achter gekomen? De theepot lokt het uit; de vlakheid van hun lijfjes maakt, dat ze zich wat moeten draaien en kronkelen, om visite-mevrouwen te lijken; de argeloosheid van hun gesprekken, als ze gewoon maar kinderen zijn, moet vervormd worden tot iets volwassens, zodra een kopje water naar de gespitste lipjes geheven wordt, - och, een model hebben ze niet nodig.

De grootste ontvangt, de kleinste bezoekt. Ze klopt hard op de deur en als de grootste „binnen” heeft geroepen, komt ze omslachtig binnen, getooid met een hoed van de kapstok en een sterrevestje van moeder; ze moet wel met geleende sterren pronken, want ze is zelf nog te jong er voor.

„Hoe gaat het met u?” vraagt de gastvrouw.

„Goed!” jubelt de gast.

„Je moet zeggen: och, hoe zal het ons gaan.”

„Och, hoe zal het ons gaan,” verzucht de gast gedwee.

„Doet u uw mantel uit,” noodt de gastvrouw.

„Nee, daar zit toch m'n ster op?” valt ze uit haar rol.

„Hou dan maar aan. Drinkt u suiker in uw thee?”

„Een heleboel.”

Ze schenken en knoeien en morsen en likken en lepelen. De

conversatie lijdt er even onder, maar bloeit weer op, als de kopjes leeg en de vingers kleverig zijn.

„Hoe gaat het met uw man?” informeert de gastvrouw.

„Och, hoe zal het ons gaan,” herinnert zich de gast.

„Nee, je man zat in Polen.”

„Mijn man zit in Polen.”

De grootste schudt meewarig het hoofd.

„Is hij al lang weg?”

„O ja, al lang.”

„Hebt u wat van hem gehoord?”

De kleinste aarzelt.

„Ja, ik heb wat van hem gehoord.”

„Och nee, je had natuurlijk niets van hem gehoord.”

„Ik heb niets van hem gehoord,” geeft ze toe.

„Tt-tt,” schuddebolt de gastvrouw. „En hoe gaat het met uw kinderen?”

De kleinste moet er even over nadenken. Dan juicht ze triomfantelijk:

„Mijn kinderen zijn gesperrt!”

Ze spelen serviesje, zoals kleine meisjes in moeders tijd en in grootmoeders tijd ook al serviesje hebben gespeeld.

Kleinzoon

Omaatje is van porselein gemaakt. Haar handje durf je haast niet te drukken in je sterke jongenshand, omdat je gewend bent zo hard te knijpen, en omaatje's handje zou zeker in scherven vallen als je dat deed.

Haar benen kunnen niet bewegen, - o, al jaren niet meer. Hij heeft haar ten minste nooit zien lopen, en hij is toch al elf jaar. Toen hij klein was, heeft hij een paar keer angstig aan moeder gevraagd, of omaatje's benen wel héél waren, want al wat stuk is, vindt hij zo akelig. Omaatje's benen zijn heel, - ze kunnen alleen maar niet bewegen. Als ze stuk waren geweest, zou het lang niet zo makkelijk zijn om zo veel van haar te houden als hij nu van haar houdt. Hij *zou* wel van haar gehouden hebben, - alleen: hij

zou er zijn best voor hebben moeten doen, en dat hoeft hij nu niet.

Ze ligt in een heel groot huis. Alle mensen in dat huis kunnen iets niet bewegen of zijn stuk. Daarvoor zijn ze juist in dat huis. Als hij naar omaatje's kamer gaat, ontmoet hij allemaal van die mensen. Dan kijkt hij de andere kant op, maar hij zegt ze toch goeiendag, omdat ze best aardig kunnen zijn en omdat ze toch niet expres zo zijn, - zo griezelig om naar te kijken. Hij is toch maar blij, als hij dan bij omaatje komt en ziet, dat ze zo héél en wit en schoon in haar bed ligt en dat ze haar dunne handje naar hem uitsteekt en met haar kleine, witte gezichtje naar hem lacht. Het is alles wit en glad en fijn aan haar. Hij zou haar hebben willen aaien, als zijn handen niet zo sterk waren en dikwijls ook zo zwart. Bij haar heeft hij altijd het gevoel, dat hij net één keer te weinig zijn handen heeft gewassen.

Haar stem is net zo dun als haar handen. Ze vraagt hem dingen, die een ander groot mens hem niet zou mogen vragen, want dan zou hij bokkig „ja” en „nee” zeggen en bij zichzelf denken: „Je vraagt het maar, omdat je niet weet, wat je anders met me moet praten, maar het kan je geen steek schelen.” Van omaatje weet hij, dat het haar een heleboel kan schelen, - dat is net het verschil. Daarom legt hij haar alles uit, met een veel zachtere stem dan buiten deze kamer. Dan kijkt ze hem aan met haar lieve ogen, - het enige aan haar, dat niet wit is - en knikt als ze het begrijpt. Ze knikt eerlijk niet, vóórdát ze het begrepen heeft, - dat weet hij zeker. Daarom vertelt hij haar zo graag, al gaat het over dingen, die eigenlijk voor jongens bestemd zijn en niet voor witte, porseleinen omaatjes.

Dan, op een maandagmorgen, komt hij op weg naar school langs het plein, waar omaatje's grote huis staat, en wordt tegengehouden; hij mag er niet langs. Hij vindt het heel gewoon; er mag zoveel niet. Voor zoiets hindert het niet, als je te laat op school komt; je maakt een omweg, omdat het niet anders kan, en je holt niet, want het mag allemaal van meneer.

Maar dan ziet hij grote wagens vóór omaatje's gebouw staan, en ineens weet hij, dat er iets heel ergs gebeurt. Hij loopt een paar stappen naar voren, maar hij wordt teruggeduwd. Niemand

mag dichterbij komen, dus hij ook niet, al is het zijn eigen omaatje, met wie zoiets vreselijks gaat gebeuren.

Er worden mensen uit het huis gedragen en in de wagens geschoven. Stukke mensen, - mensen, die iets niet kunnen bewegen, - mensen, die zich maar stil moeten laten dragen en schuiven en wegrijden, omdat ze niet anders kunnen. Hij kan niet zien, wie het zijn, - hij kan alleen maar sommigen horen huilen, heel hard en heel angstig, zodat hij ervoor zou willen weglopen, als zijn benen niet zo slap waren, zo - net als omaatje's benen. Hij weet, dat omaatje niet zal huilen, niet hardop ten minste. Haar stem zal hij niet horen, en haar gezichtje zal hij niet zien, maar één van die daar uitgedragen en in de wagen geschoven worden, is omaatje, - en hij kan het niet tegenhouden.

Als zijn benen weer kunnen bewegen en zijn hoofd niet meer zo zoemt en suist, dringt hij zich door de mensen heen, die achter hem staan kijken, en loopt, met slepende voeten, langs een omweg naar school. Het kan hem niets meer schelen, - het kan hem allemaal niets meer schelen, hoor, - en als er nou een bom valt, kan het hem ook niets schelen, - en als hij thuiskomt en vader en moeder zijn weggehaald, kan het hem ook niets schelen, - en als meneer hem niet meer in de klas wil hebben, kan het hem ook niets schelen, - en als niemand hem wil hebben, kan het hem ook niets schelen, - want omaatje, die van porselein is, hebben ze ergens op gebonden en in een grote wagen geschoven.

Hij belt aan de school en hij wordt binnengelaten. Hij doet zijn jas uit, omdat hij dat iedere dag doet. Hij weet ook zijn klas te vinden, omdat hij daar iedere dag binnen gaat.

Ze hebben allemaal de taalschriften vóór zich en zitten stil te schrijven.

Wat raar. Hoe kun je nou gewoon in je taalschrift schrijven, als omaatje in een wagen is geschoven? Maar het kan hem allemaal niets schelen, hoor.

Meneer zegt iets tegen hem. Misschien vraagt hij hem wel wat. Hij heeft het niet precies verstaan. Nu vraagt meneer het nog eens, en hij verstaat het:

„Hoe kom je zo laat?”

Raar. Rare vraag.

Meneer vraagt het nog eens.

Dan zegt hij, en zijn stem schiet schor en hard uit over de grote, stille klas:
„Ik kon er niet langs.”

Sterrevrouwtje

Ze loopt met een trouwring, een ster en een bedroefd gezichtje, - en daarom is dit kind een sterrevrouwtje.

Waarom is ze eigenlijk met hem getrouwd? Ze weet het heus niet. Ze vraagt het zichzelf af, al de dagen onder het werk, al de nachten in haar eenzaam meisjeskamertje bij vader en moeder thuis. Ze heeft hem niet meer gezien sinds hij de ring aan haar vinger geschoven heeft; ze weet niet, waar hij is en of ze hem ooit in haar leven terug zal zien. Ze weet niet eens, of ze hem wel graag terug wil zien, want hij zal wel boos op haar zijn, dat ze hem niet achterna is gereisd toen hij verder werd gestuurd en toen vader en moeder zeiden, dat ze hem niet achterna mocht reizen. Nee, eigenlijk weet ze wel zeker, dat ze hem liever niet terug wil zien, want ze is bang voor ieder, die boos op haar is, en zeker voor hem.

Waarom ze met hem getrouwd is? Wel, hij zei dat hij van haar hield en hij heeft haar gekust, en toen, wat later, was ze verloofd. Ze droegen allebei verlovingsringen en het was ook wel prettig om verloofd te zijn. En nog later was ze ondertrouwd, want idereen ondertrouwde zo gauw mogelijk, om samen te zijn als er wat gebeurde. Zij dacht, dat er met hen wel nooit wat zou gebeuren; in haar hele leven was immers nooit wat gebeurd, dan dat hij haar gekust had en met haar verloofd was en nu ondertrouwd. Alle erge dingen, die met anderen gebeuren, zouden wel nooit bij haar komen.

En toen zouden ze trouwen, maar twee dagen tevoren kreeg hij zijn oproep om weg te gaan. Vader en moeder zeiden, dat die trouwerij nu maar niet door moest gaan, want zij kon nog veilig hier blijven. Dat vond zij toen ook, - zolang ze hem niet had gesproken. Hij zou het natuurlijk ook beter voor haar vinden als ze veilig hier kon blijven en niet weg hoefde trekken naar wie-weet-waarheen. Later, als alles voorbij was en hij weer terugkwam,

dan konden ze immers nog altijd trouwen.

Maar de dag vóór ze hadden zullen trouwen kwam hij zelf. Hij vond het heel gewoon, dat ze met hem trouwde en met hem mee trok. Hij was boos op vader en moeder, die vonden van niet, en boos op haar, omdat ze gehoorzaam was. En ze kon helemaal niet tegen een boze stem en boze woorden.

Toen praatte hij met haar alleen. Hij werd ook weer lief tegen haar en kustte haar, zodat ze allang weer blij was met de voorbije boosheid. En toen merkte ze, dat ze ja had gezegd: dat ze goed had gevonden om toch maar met hem te trouwen.

Ze is de volgende dag met hem getrouwd. Vader en moeder en al die er bij waren, hebben gehuild. Het leek niets op een feestdag. Zij heeft niet gehuild, want ze heeft aldoor gedacht, dat er nog wel wat tussen zou komen, waardoor ze niet weg zouden hoeven te gaan. Het kon immers niet, dat er met haar iets ergs zou gebeuren.

Een uur nadat alles voorbij was, is hij weggegaan naar het kamp. Toen heeft ze wel een beetje gehuild, want ze wist niet zeker meer, of er nog wel iets tussen kon komen, tussen hen en de erge dingen. Hij is lief tegen haar geweest en heeft haar gekust, maar hij heeft er op gerekend, dat ze hem achterna zou komen en daar wou ze liever niet verder over nadenken omdat ze dat zo vreselijk vond. Ze heeft maar op alles ja gezegd en heeft zich maar laten kussen.

En twee dagen later is zijn telegram gekomen: dat ze nu moest komen, want dat hij overmorgen verder werd gestuurd. Ze moest van alles meebrengen, dan gingen ze samen verder.

Ze heeft vreselijk gehuild, want ze wou niet wie-weet-waarheen. Toen hebben vader en moeder gezegd, dat als ze het niet wou, ze het ook niet moest doen, want dan werd het nooit goed. Ze had niet moeten trouwen, hebben ze gezegd. Maar hij *wou* het toch, dat ze trouwden, - dan heeft ze toch niet anders gekund? Ze hebben haar zelf laten telegraferen. Ze heeft huilende het telegram opgegeven: „Mag niet van thuis.”

Dat is het laatste geweest. Ze heeft nooit antwoord van hem gehad.

En nu loopt ze met een trouwring, een ster en een bedroefd gezichtje, - dit sterrevrouwkje.

Marktvrouw

Het is een enige tijd geweest op school. Alle meisjes zijn eigenlijk haar vriendinnen geweest. Ze heeft met ze gelachen en grote geheimen gefluisterd en in angst gezeten voor proefwerken; alle plezier en alle narijheid heeft ze met ze samen gehad. En dan zijn daar nog die mooie cijfers bij gekomen, waar ze zelf altijd het meest verbaasd over is geweest, en de vanzelfsprekendheid, waarmee de leraren haar als een kei hebben beschouwd, - o, het is een enige tijd geweest.

En dan is daar opeens dat onbegrijpelijke: dat ze niet meer mag komen. Ze is vóór de grote vakantie overgegaan met een rapport, waar alle meisjes als een klit overheen hebben gehangen, - en ze waren niet eens jaloers, want daarvoor waren ze te goede kameraden. Ze heeft een pluim-preekje van de directeur gehad, waar de vlammen haar bij uitsloegen, - maar nu mag ze niet meer op school komen. Want ze is een Jodin.

Ze is de enige Jodin van haar klas. En op de eerste schooldag nadat dat briefje is gekomen, weet ze precies, hoe ze allemaal naar haar lege plaats zullen kijken en zachtjes erover zullen praten, dat ze niet ziek is, maar enkel Joods en dat ze daarom niet terugkomt.

Ze huilt niet, die hele eerste dag. Ze zou niet eens weten, hoe je moet huilen, als er iets gebeurt, dat je helemaal niet begrijpt. Dit kàn toch niet: niets gedaan hebben en dan van school worden gestuurd! De directeur weet ook wel dat dit niet kan, want bij het getypte briefje, waarin het allerergste geschreven staat, heeft hij een briefje van zichzelf gevoegd: verdrietige woorden allemaal, maar veranderen kan hij het niet.

En de tweede dag huilt ze ook niet, maar ze leest haar Frans proefwerk over, omdat het tweede uur proefwerk Frans is. En als ze dat tweede uur heeft uitgezeten, zet ze de Franse boeken en schriften in het kastje terug en gaat naar school. Ze weet, dat ze er niet in mag, maar voor de schooldeur blijft ze wachten, trouw als een hondje.

Er belt iemand aan, en als ze de conciërge naar de deur hoort sloffen, schuilt ze weg, in het nisje opzij van de deur. De man, die gebeld heeft, gaat naar binnen, maar zij moet buiten blijven;

ze mag er immers niet in. En dan, om die vreemde man, die wèl naar binnen mag, is opeens haar gezicht nat van tranen, die ze niet tegen kan houden.

Als de man er weer uit komt, zijn de tranen al opgedroogd. Ze vergeet ver genoeg weg te schuilen en de conciërge, die de man uitlaat, ziet haar. Hij schudt alleen verdrietig het hoofd en zegt niets. Maar ze huilt niet nog een keer; als anderen er bij zijn, huilt ze niet.

Wel, - en dan gaat de bel en dan komen de anderen naar buiten. Druk, - gewoon, - vervuld van wat er op school allemaal wel gebeurd is. Maar die van haar klas zien haar staan en ze schrikken. Ze is opeens bang, dat ze haar zullen vragen, waarom ze gekomen is; dan zal ze geen antwoord kunnen geven, want ze weet het werkelijk niet. Maar ze vragen haar niets; twee meisjes schuiven hun arm in haar beide armen en zo lopen ze de weg naar huis op, - net of zij ook op school is geweest.

Ze vraagt naar het proefwerk Frans.

„Rot,” zeggen ze. „Je hebt er niets aan verzuimd.”

Maar zij weet, dat ze er zeker iets van terecht zou hebben gebracht.

Als hun wegen uit elkaar gaan, vragen de meisjes, of ze morgen weer bij school komt.

„Nee,” zegt ze kort. Ze weet heel zeker van niet. Ze wil niet nog een keer in het nisje vluchten voor de conciërge, - ze wil niet weer een vreemde man naar binnen zien gaan en zelf buiten blijven, - ze wil niet weer met de meisjes meelopen alsof ze op school is geweest en toch weten, dat ze alles heeft verzuimd.

„Wat ga je doen?” vragen ze.

Ze hebben thuis gezegd, dat er een andere school komt, voor Joden alleen. Maar ze wil niet meer naar school. Nooit meer. Je kunt niet maar zó van je vriendinnen weggenomen worden en van je plaats in de klas en van je leraren en je boeken. Je kunt niet maar zó in een vreemd gebouw op een vreemde plaats gaan zitten en zeggen: „Ziezo, nou begin ik opnieuw.”

„Niks,” zegt ze bokkig.

Dan denken de anderen, dat ze boos op ze is, en zij kunnen het toch niet helpen, dat ze niet meer op school mag komen.

„Dag,” zegt er één hulpeloos.

Ze wil niet, dat ze met een naar gevoel uit elkaar gaan en daarom zegt ze vlug: „Ik weet nog niet, wat ik ga doen. Maar ik ga niet naar school, - naar geen een andere school.”

„Natuurlijk niet,” doen ze hun best om haar te begrijpen. „Maar er komt wel wat anders.”

Ze haalt de schouders op en neemt afscheid van ze. Eén roept haar nog na „hou je taai, hoor!” en dan moet ze van binnen een beetje lachen, omdat het net is, of ze bij haar op ziekenbezoek zijn geweest.

Die middag, onder schooltijd, ziet ze een ander Joods meisje van haar school. Ze is ouder en zit in een andere klas en ze hebben eigenlijk nooit iets met elkaar te maken gehad. Maar nu wil ze opeens weten, wat dat andere meisje doet met die akelige lege dagen.

„Ik?” - het meisje is eigenlijk wel erg groot, want ze heeft al geverfde lippen en gepermanent haar en ze lijkt niets meer op een schoolmeisje, - „ik? Een beetje in het stalletje van mijn vader helpen op de Jodenmarkt.”

Ze is er stil van. Dat is zo héél iets anders dan schoolgaan. En ineens weet ze ook, dat dit meisje op school geen geverfde lippen en geen permanent haar heeft gehad. Toen had ze er nog geen tijd voor.

„Ga je morgen mee?” vraagt het meisje. „Je verveelt je anders toch.”

Ze wil geen Frans meer doen, dat nergens voor nodig is, en geen meetkunde en niets. „Goed,” zegt ze.

De Joden, die kopen en de Joden, die verkopen zijn in een hek opgesloten. Net gevaarlijke beesten, denkt ze, en daar moet ze bijna om lachen.

Je mag er alleen maar in, als je een J op je persoonsbewijs hebt of als ze vanzelf aan je haar of je ogen of je neus kunnen zien, dat je een Jood bent. Maar zij is nog geen vijftien, dus ze heeft nog geen persoonsbewijs, en haar haar is blond. De agent bij de ingang van het hek vraagt naar haar persoonsbewijs, want hij vertrouwt het niet. Ze is een beetje vereerd omdat hij haar al voor vijftien aanziet.

„Ik heb er nog geen,” zegt ze, „maar ik ben van school gestuurd omdat ik Joods ben.”

Dat is dan voldoende en ze kan het hek ingaan.

Er wordt geroepen en er wordt geschreeuwd en eerst weet ze niet, wat ze hier eigenlijk doet. Ze kijkt met verschrikte ogen rond en ze wil wel graag weer teruggaan. Maar het meisje gaat haar voor tussen de vele stalletjes en gedwee volgt ze haar.

De vader van het meisje roept ook. Hij heeft allemaal lapjes en knopen en veters en lint. Ze kijkt hem goed aan en herinnert zich opeens, dat ze hem achter de toonbank heeft gezien in een winkel bij hen in de buurt. Maar die winkel is natuurlijk niet meer van hem. Ze vindt het nu wel prettig, dat ze hem is komen helpen, - als ze tenminste maar niet hoeft te roepen.

Soms is het vol met vrouwen, die in de lapjes omwoelen en alle dingen in de hand nemen en dan tenslotte niet eens wat kopen. Als ze wel wat kopen, luistert ze met alle aandacht, hoe lang het duurt eer ze het over de prijs eens zijn. Dan pakt zij of het andere meisje de dingen in een stukje krant.

Maar als het niet vol is en de vader voor niets staat te roepen, eigenlijk alleen omdat hij toch werken moet, dan luistert ze naar wat van de andere stalletjes geschreeuwd wordt. Ze maken soms gekheid van het éne stalletje naar het andere, - gekheid over zichzelf en hoe ze hier opgesloten zijn. Je kunt het haast geen gekheid noemen; je zoudt er niet eens raar van opkijken als ze er bij huilden, - maar ze lachen er bij, dus het is gekheid.

Het oude vrouwtje tegenover hen lacht er niet bij. Die zegt telkens hetzelfde, tegen de burens en tegen de klanten: „Omdat ik zoveel kwaad heb gedaan, - daarom sluiten ze me op! Hoe bestaat het? Nog niet zóveel heb ik een ander te kort gedaan!”

Ze wiegt er het oude hoofdje bij heen en weer en soms huilt ze. Het komt doordat ze het niet begrijpt. De anderen, die lachen, begrijpen er misschien meer van, - al lijkt het wel héél moeilijk te begrijpen.

„Mens, huil er niet om,” roept de vader naar de overkant. „Zo lang we in dit hek zitten, kan niemand ons kwaad doen.”

Maar dan is er opeens een ruzie in de hoek van de markt. Met hese stemmen schreeuwen ze tegen elkaar in. Het gaat om geld, dat er niet meer ligt of dat niet betaald is, - je kunt niet horen, waar het precies om gaat, maar ze heeft het gevoel, dat dit erger is dan het opsluiten in een hek.

De agent bij de ingang staat met zijn rug naar de ruzie toe. Die is er alleen om op te letten, of er geen niet-Joden het hek ingaan. Wat er binnen het hek gebeurt, dat is van de Joden zelf.

Dat is van de Joden zelf. Dit is van *haar* zelf. Want ze hoort opeens, dat dit geen gemeen schreeuwen is en geen ruzie, maar huilen, vreselijk, vreselijk huilen. Het magere mannetje, dat om zijn geld roept en de ander wil slaan, en de dikke vent, die hem tegenhoudt, en die met het witte gezicht, die niet betaald heeft of geld heeft weggenomen of misschien wel helemaal niets gedaan, en al die mannen en vrouwen, die zich er mee bemoeien, - die huilen, zo verschrikkelijk als ze nooit gedacht heeft dat grote mensen konden huilen. Die huilen om het hek, dat de Jodenmarkt afsluit en om de agent, die er voor staat en om de J op hun persoonsbewijs - en omdat zij van school is gestuurd en niets kwaads heeft gedaan.

Waarom zou ze niet mee huilen met al die mensen, die alleen maar spelen, dat ze ruzie hebben? Eerlijk, stil huilen, en niet net doen of ze schreeuwt?

Ze doet het al, met schokken, die haar van binnen lijken stuk te maken en met tranen, die ze niet eens probeert te drogen.

Er zijn geen klanten en niemand merkt het. Alleen het oude vrouwtje aan de overkant moet het gezien hebben, want ze jammert, zonder dat er klanten zijn om naar haar te luisteren:

„Omdat dat schaap daar zoveel kwaad heeft gedaan, - daarom sluiten ze d'r op! Hoe bestaat het?”

Ze wiegt er het oude hoofdje bij heen en weer en huilt mee. Het komt doordat ze het niet begrijpt.

Na achten

Vader en moeder zijn mooier dan andere vaders en moeders, en moeder heeft zeker meer jurken dan andere moeders. Sommige jurken zakken naar beneden af: van onderen erg lang en boven haast niets, en als ze zo'n jurk aan heeft, zijn vader en moeder 's avonds niet thuis en dat is erg naar. En het erge is, dat je niet eens vertrouwen kunt op de gewone jurken, die kort zijn en van boven gewoon dicht, want met zo'n jurk aan gaat ze ook wel uit.

Je kunt het altijd zo'n beetje merken: als ze extra lekker ruikt en als ze lang werkt aan haar krullen, die een poosje geleden op eens blond zijn geworden, - ze waren eerst gewoon bruin, net als van vader en hem, - dan is het mis.

Er is wel altijd iemand in huis, maar wat heb je daar nou aan? Het oude mevrouwtje, dat een kamer van hun huis heeft gehuurd, past op hem. Hij ziet haar niet, maar hij weet dat ze er is, en dat scheelt altijd wat. Toch blijft het akelig, zonder vader en moeder; je luistert naar ieder geluid en je kunt haast niet inslapen.

Maar nu is er iets plezierigs gebeurd. Hij heeft het zelf uit de krant horen voorlezen en later heeft hij er alle mensen over horen praten, met verschrikte gezichten en treurige stemmen. Niemand heeft opgemerkt, hoe blij hij was, en hij zal het ook wel laten om het te zeggen als ze het allemaal zo erg vinden.

De Joden mogen na achten niet op straat. Ze moeten in hun eigen huis blijven. Er is nog een boel anders, dat ze niet mogen, maar dat gaat hem niet aan.

Boft-ie even, dat vader en moeder Joden zijn? Nu kunnen ze nooit meer weggaan als hij in bed ligt. En visite kan er ook niet komen, want de meeste visite was toch Joods, - dus ze zijn er voor hem alleen.

Iedereen prijst hem, omdat hij 's avonds zo zoet en vlug naar bed gaat; dat waren ze niet van hem gewend. Ze weten niet, vader en moeder en het oude mevrouwtje, dat er nu geen kunst meer aan is om zoet naar bed te gaan: als je toch zeker weet, dat vader en moeder thuis zullen blijven!

Er wordt nu ook haast niet meer gebeld na achten. Natuurlijk niet: wie zou er moeten bellen! Maar de enkele keer, dat er gebeld wordt, hoort hij door de tussendeur heen moeder een gillette geven van schrik en hoort hij vader zeggen: „Het zal een fopbel zijn.” Hijzelf schrikt nooit meer, want vader en moeder zijn immers thuis!

Dan op een keer is het géén fopbel. Hij hoort zware stappen naar de woonkamer gaan en een paar mannenstemmen, die antwoord krijgen van vader en moeder. Natuurlijk zwarte of groene

politieagenten, die ze weg willen halen, maar vader zal wel zorgen, dat er niets gebeurt, - reken maar!

Hij hoort iets zeggen van „andere kamers”, - dan gaat de deur van zijn kamer open en hij knippert met zijn ogen tegen het licht. Het zijn vader en moeder en twee zwarte politieagenten; heeft hij toch goed geraden. Moeders gezicht is heel wit, - niet poederwit, maar van zichzelf. Die is er natuurlijk van geschrokken; hij niet.

„Van wie is dat kind?” vragen ze.

Alsof hij anders hier in huis in z'n bed zou liggen, als hij niet van vader en moeder was!

Vader zegt, dat hij van hen is.

„Hij is zeven jaar,” zegt hij er bij. Alsof dat er iets mee te maken heeft! Hij ergert zich een beetje, omdat iedereen altijd denkt, dat hij ouder is, en nu hij in bed ligt, kunnen die zwarte politieagenten niet zien, hoe groot hij wel is.

„U kunt dan nog wel blijven,” zegt er één, „de papieren zijn in orde. Zijn er nog meer personen in huis?” Hij ziet, dat vader zich even bedenkt. Misschien wil hij wel jokken om het oude mevrouwtje. Hij krijgt zelf een kleur ervan, - vader ook. Dat heeft de éne zwarte agent zeker gezien, want hij schreeuwt opeens met een heel harde stem: „Als je liegt, gaan jullie d'r allemaal aan!”

Hij stopt zijn hoofd onder de dekens van schrik. Laat vader nou toch zeggen, - laat vader nou toch eerlijk zeggen van het oude mevrouwtje!

Nu zegt hij het, een beetje hees: „We hebben een kamer verhuurd aan een oude dame.” Nu durft hij ook weer boven de dekens te komen en hij ziet nog net, dat vader met de twee mannen de kamer uit gaat. Moeder leunt tegen de muur en huilt. „O God!” zegt ze. Hij vindt het jammer, dat ze huilt, maar hij vindt het gezellig, dat ze bij hem blijft.

Uit de kamer van het oude mevrouwtje hoort hij geen huilen, dus misschien mag die ook nog wel blijven. Hij woelt zich gezellig dieper in de dekens; moeder laat hij maar doorhuilen, want daar kan hij toch niets aan veranderen. Het duurt lang met het oude mevrouwtje; hij slaapt er een beetje bij in. Maar dan hoort hij hard zeggen: „nou vooruit, maar opschieten,” - en dan komt

het oude mevrouwtje bij hem binnen. Ze heeft haar mantel aan en haar hoed op en een zware vracht op haar rug gebonden; vader draagt ook nog een koffer voor haar. Ze huilt heel zachtjes, - alleen maar tranen en een gezicht alsof ze licht en pijn heeft tegelijk.

„Dag kind, - dag jongen,” zegt ze met een heel hoog stemmetje. „Geef me een zoen, lieverd, - ik moet weg.” Eigenlijk zoent hij geen vrouwen meer, omdat hij er te groot voor is, maar nu het oude mevrouwtje weg moet met de zwarte agenten mee, is het wat anders. Hij komt onder de dekens uit en hoeft niet eens rechtop in bed te gaan staan, want het oude mevrouwtje is zo klein en haar gezicht is zo voorover en dichtbij door de zware vracht op haar rug. Hij geeft een heel voorzichtig zoentje op haar natte gezichtje en zegt: „Dag, goeie reis.”

„Opschieten,” zegt de man bij de deur. Vader steunt de zware vracht aan de onderkant. Hij en moeder gaan allebei mee tot aan de voordeur; verder mogen ze gelukkig niet, want het is na achten.

Als ze terugkomen bij hem in de kamer, huilt moeder weer, tegen vader aan. Hij wacht stilletjes, tot het een beetje over is en vraagt dan, of hij nog even in de huiskamer mag. Hij weet heel goed, dat alles mag, nu de zwarte politieagenten zijn geweest en het oude mevrouwtje hebben meegenomen.

En in de huiskamer, vader en moeder samen bij hem en het licht op, bedenkt hij, hoe gelukkig het is, dat ze na achten niet de deur uit mogen. Anders was het mevrouwtje weggehaald en was hij alleen in huis gebleven, - of ze hadden hem ook meegenomen, omdat vader er niet was geweest om papieren te laten kijken.

Nu zit hij met allebei in de huiskamer in plaats van in bed te liggen. Hij schurkt zich tegen de stoelleuning van genoeglijkheid.

Boft-ie even?

Ramp

In één ogenblik, één verschrikkelijk ogenblik is het gebeurd: de school, vol sterremeisjes, schudt en daverd, - de gang is vol vlam-

men en rook, - dan lijkt de school van glas te zijn, glas, dat breekt, - en dan zijn de vlammen weg en is er alleen maar rook en stof, - en scherven, een gang vol scherven. En boven één plek in de gang zie je de blauwe lucht, door twee verdiepingen heen.

Wel, - en dan komen uit alle klassedeuren bleke vrouwengezichten en bleke meisjesgezichten, - en dan vinden al die voeten een weg door de glasscherven heen, de trappen af, - en opeens staan ze buiten in het helle zonlicht.

Ze weten niet wat er gebeurd is. Ze zwijgen van schrik en ontdaanheid; een enkel meisje begint zachtjes te huilen, maar de meesten kijken elkaar alleen ontsteld in de witte gezichtjes.

Er komen moeders uit de buurt aangerend; die kunnen wel geluid geven, omdat ze van buitenaf komen. Die kunnen wel hun ontroering uitschreeuwen, als ze hun kind ongedeerd ontdekken. Want niet één heeft een schram. Niet één van de honderden sterremeisjes was in de gang, toen de granaat op het stuk dak, dat nu niet meer bestaat, ontplofte. Vijf minuten tevoren wel, - toen liepen ze allemaal in groepen naar een ander lokaal. Ze begrijpen het nog niet, hoe ze daar zo ongedeerd buiten staan, allen door elkaar: moeders en voorbijgangers, meisjes en leraressen. Een paar beginnen hoog en schrill te lachen, om de zwarte vegen in hun gezicht, om de scheefgezakte kookmutsjes, - en een paar die eerst verbijsterd hebben rondgekeken, beginnen te huilen.

Er rijdt een brandweerwagen voor. De mannen gaan naar binnen; tegelijk komen ze ook van de luchtbescherming. De kinderen kijken onderzoekend in de gezichten, die ze langs zien gaan naar binnen toe: zijn ze vrienden van de Joden of willen ze ze kwaad doen? Dat vraag je je toch bij ieder af, die geen ster draagt? Vroeger niet, - toen was er geen verschil en als iemand je school of je huis binnenging, knikte je hem alleen maar toe, zonder gedachten. Wat lang is dat geleden!

Ze beginnen zacht te praten. De gewone stemmen, zonder lachen of huilen, brengen bevrijding. Een volwassene spreekt het uit: „Hoe jullie zo stil en rustig naar buiten bent gegaan, - jullie heldinnetjes!”

Dan zegt een groot, bonkig meisje, met vlakke stem: „Nou zo erg? Als we in de gang waren geweest, waren we dood. Dat is toch zo erg niet? Ik heb verleden week 's nachts drie uur in een

kast gezeten, tot ze weg waren. Mijn broertje zat in de goot, - en het regende. Ik heb hem geroepen, dat hij nu wel kon komen, want ze waren weg. Vader en moeder waren ook weg. Het huis was leeg. Nou, en dan durf je geen licht op te steken, omdat ze toch kunnen merken, dat er iemand in huis is. - Nogal een kunst om niet te gaan gillen als de school in elkaar dondert!"

Ze loopt weg, alsof ze kwaad is op die dat gezegd heeft van heldinnetjes. Maar over haar schouder heen zegt ze nog:

„En dit heb je toch allemaal samen!"

Promenade

Er is een tijd geweest, - hoe lang is het geleden? Maanden wel! - er is een tijd geweest, dat je oud mocht zijn en ziek. Het was toen een geluk, als er één in je huis ziek werd; allemaal mochten dan thuis blijven, ten minste als die éne maar goed ziek was, - het liefst besmettelijk. Er zijn kinderen geweest, die net op tijd roodvonk hebben gekregen, - niet expres, maar echt, - en daar hebben ze dan voor een heleboel weken genoeg aan gehad. Maar een ziekte gaat op 't laatst over, en het zieke kind kan ook doodgaan, en dan helpt het niet meer.

Maar nu is dat opeens veranderd: nu komen ze juist de zieke en de oude mensen halen. Ze hoeven er niet mee te wachten tot na achten, want die héél zieke en héél oude mensen, die niet kunnen lopen en die in jaren niet op straat zijn geweest, zijn overdag ook thuis. Er komt dan een lange vrachtauto vóór, waar al zieke mensen uit andere huizen in liggen, en de afhalers, die Joden zijn en een pakje aan hebben met een ster op de borst en een SS op de mouw, dragen de zieke op draagplanken van het bed naar de auto. Het gaat heel vlug. Alleen als die zieke zo erg hoog woont, zulke nauwe, steile trappen op, dan gaat het wel moeilijk. Toch komen ze allemaal tenslotte in de auto terecht, en als die vol is, wordt hij eerst leeggemaakt in het gebouw, vanwaar ze weg worden gestuurd, en dan kunnen weer verdere zieken gehaald worden.

Hij weet precies, hoe het gaat, want bij hem in de buurt wonen een boel oude mensjes en hij heeft wel staan kijken, als

hij niet te veel haast had om naar school te komen. De eerste keer is hij er vreselijk van geschrokken; hij heeft toen bij ongeluk het gezicht gezien van de oude vrouw op de draagplank en dat wil hij nooit weer zien, want het is zo moeilijk om het te vergeten. En de mensen, die ook stonden te kijken, hebben toen zachtjes zulke vreselijke vloeken gezegd tegen de Joodse afhalers, - niet hardop, omdat er groene soldaten bij stonden te wachten. Maar de Joodse afhalers kunnen het niet helpen, want ze moeten.

De latere keren heeft hij telkens door willen lopen om niet weer zo'n gezicht te zien, maar telkens heeft hij het niet gekund: hij *moest* kijken. En daardoor weet hij zo precies, hoe het gaat.

Maar er is nog iets heel anders bij hem in de buurt, en dat is misschien wel net zo erg. Er zijn veel oude mensen, of mensen met een been dat niet kan lopen, of mensen met krukken, of mensen die erg trillen - die hebben natuurlijk al die jaren niet buiten gelopen of ze hebben op bed gelegen. Maar als ze nu in huis blijven, worden ze weggehaald. Daarom doen ze hun best op straat te komen en te lopen. De hele dag, - want de hele dag kunnen de afhalers komen.

Als hij 's morgens naar school gaat, ontmoet hij ze al. Hij kent er sommigen al van. Sommigen heeft hij na een paar dagen niet meer gezien. Die zijn dan toch nog weggehaald, omdat ze niet dag en nacht op straat konden blijven, - of ze zijn doodgegaan, omdat ze veel te ziek waren om aldoor op straat te lopen. Hij mist ze eventjes, één of twee dagen, maar dan gaat alles weer gewoon verder.

Ze spreken hem allemaal aan, als hij ze tegenkomt. Niet zó maar een praatje, voor de gezelligheid: ze hebben hem allemaal iets te vragen, hem en elk sterrekind of sterremens, dat ze ontmoeten. Ieder hetzelfde, telkens weer. Ze wijzen dan met hun hoofd of hun stok of hun bevende vinger naar de straat, waar je net uit komt en vragen: „Is het daar rustig?”

Hij weet wel, wat „rustig” betekent. Het heeft niets met rusten te maken en ook niets met een stille straat. Het kan er zo druk zijn als je maar wilt. Het betekent: of er geen groenen of zwarten zijn, - of ze in die straat niet bezig zijn, mensen uit hun huis te halen, - of er geen vrachtwagens staan voor zieke mensen.

Als het werkelijk rustig is, zegt hij „ja hoor,” en geeft ze ook nog een knikje, omdat hij eigenlijk van hen allemaal houdt. Maar een paar keer heeft hij nee moeten zeggen en toen was zijn keel zo dicht, dat hij alleen maar nee kon schudden. Toen hebben die oude mensjes zich omgekeerd en zijn de straat weer ingegaan, waar ze net uit kwamen. Eén oud vrouwtje is, toen ze met de rug naar hem toe stond, heel hard begonnen te huilen. Toen heeft hij ook gehuild, zachtjes, heel erg. Bij school was het gelukkig over.

Eén oud mannetje is er, dat noemt hij bij zichzelf zijn vriend. Hij heeft een dik verband om allebei zijn voeten, en omdat daar geen schoen overheen kan, zijn er grote, platgetrapte pantoffels onder zijn voeten vastgebonden. Daar kan hij natuurlijk alleen mee schuifelen en niet lopen. Als het droog weer is, gaat het goed, maar als het regent en er liggen overal plassen, zijn de pantoffels en de lappen helemaal nat. Toch is er niets aan te doen want in de tram mogen Joden niet, - wat zou het ook maar niet duur worden, aldoor heen en weer in de tram! - en thuis blijven om het lelijke weer is veel te gevaarlijk.

Hij weet het zelf niet, waarom dit mannetje zijn vriend is. Om het witte baardje misschien, of om de manier, waarmee hij vraagt: „Is het daar rustig?” Hij heeft nooit een opa gehad, maar zó'n opa zou hij willen hebben, - alleen zonder dat verband om de voeten en met gewone schoenen aan.

Dan komt er een dag, een plensregendag, - zelf heeft hij kaplaarzen aan en een keep, - en dan ontmoet hij veel minder oude mensen. Ook zijn vriend is er niet.

Ze hebben het er zeker maar op gewaagd om thuis te blijven; als ze weggehaald worden, is 't in de vrachtauto altijd nog droger dan de hele dag op straat. Het is eigenlijk maar verstandig van ze.

De volgende dag zijn de meesten er weer. Zijn vriend niet. En al de dagen, die daarna komen, - al de dagen, waarop ze hem weer gewoon vragen of het daar rustig is, - al die dagen ziet hij zijn vriend niet meer. Hij merkt zelf, hoe hij naar hem uitkijkt. Na een week kijkt hij niet meer uit; hij weet, dat zijn vriend met de verbonden voeten niet terug komt.

Dit is het erge: dat hij niet weet, of zijn vriend is weggehaald of doodgegaan. Allebei zijn vreselijke dingen; zelf wil hij nog

lang niet dood en nog lang niet weggehaald. Maar als iemand je vriend is, moet je toch wéten, wat er met hem is.

Weken, weken later, als er niet één oud, ziek mens meer rondloopt, omdat ze nu wel allemaal weg zijn gehaald, gaat hij maar geloven, dat zijn vriend dood is. Hij vindt het prettiger om dat te geloven. Want als hij dood is, hoeft hij niet meer bang te zijn voor de regen, die zijn pantoffels en de lappen om zijn voeten nat maakt. En als hij dood is, hoeft hij niet meer bij iedere hoek te vragen: „Is het daar rustig?”

Ja, het is veel prettiger, als zijn vriend dood is. Maar zelf wil hij nog lang niet dood, nog *lang* niet, hoor!

Winkelen

Alleen tussen drie en vijf mag je in de winkels komen. In de Joodse winkels, - tenminste als er op staat, dat het een Joodse winkel is, - mag je natuurlijk de hele dag, maar er zijn sommige dingen, die je daar niet kunt krijgen en dan moet je wel naar een andere winkel toe. Nu is het wel jammer, dat je tussen drie en vijf meestal niet vrij bent; daardoor moet je met die boodschappen wachten, tot je eindelijk eens een middag vrij hebt.

Vandaag zijn moeder en zij allebei vrij; vandaag zullen ze tussen drie en vijf naar de winkelbuurt gaan. Ze heeft er zich op verheugd of het een feestdag is, want ze is zo heel lang niet uit de Jodenbuurt weg geweest. Van en naar school, - buiten de stad mag niet meer, - schaatsen rijden, nu er zulk mooi ijs is, mag niet meer, - in een park mag niet meer, - dus hoe kom je dan buiten de Jodenbuurt?

Ze hupst aan moeders arm, zoals ze gehupst heeft, toen ze zes jaar was en voor 't eerst naar school ging, of toen ze naar een feestje ging en door moeder gebracht werd. Ze is er nu eigenlijk te groot voor, want ze is net zo groot als moeder zelf en iedereen kan zien, dat ze nog veel groter wordt. Maar juist sinds alles buitenshuis zo moeilijk en akelig geworden is, wordt ze in huis kinderachtiger dan ooit, draait ze om moeder heen, zodra ze haar te pakken kan krijgen, bedelt ze om gewoontetjes van vroeger, alsof die nooit waren afgeschaft.

Nu lopen ze in de drukke winkelstraat. Veel van hun boodschappen hebben ze al gedaan; het is allemaal niet zo vrolijk en zo leuk geweest als ze zich heeft voorgesteld, maar van deze winkelstraat, waar het vroeger het hoogtepunt is geweest van drukte en licht en wonderdingen achter glas, verwacht ze de vergoeding voor wat ze in de andere straten te kort is gekomen.

Er lopen niet veel sterren. Toch mag je er komen, anders stond er aan het begin van de straat wel „Verboden voor Joden” en anders had de politie ze er dadelijk wel uitgestuurd. Ze kijkt de mensen aan, die ze tegenkomen, of ze een ster dragen en of ze soms onvriendelijk naar hun sterren kijken. Je weet het niet meer: toen de sterren er pas waren, hebben veel mannen hun hoed voor je ster afgenomen, uit eerbied en omdat ze het zo erg vonden. Nu is ieder er aan gewend; je weet niet meer, of ze je willen wegkijken met je ster of dat ze de hoed voor je hadden afgenomen, als het niet zo’n gewoon gezicht was geworden, een Jood met een ster.

„Daar hebben we vroeger een kop chocola gedronken,” verkneukelt zij zich bij de herinnering. Het hindert haar niet erg, dat er nu aan de deur van de melksalon staat „Verboden voor Joden”. Ze verliest zich graag in wat vroeger is geweest. De dingen van nu neemt ze op de koop toe; de dingen van vroeger zijn het enige prettige om aan te denken.

Dan staan ze voor het raam van een muziekwinkel. Hun piano is uit huis sinds je ieder ogenblik kunt worden weggehaald: het zou zo jammer zijn, de piano achter te laten. Maar kijken naar muziekboeken, - kijken en nagaan, wat je wel en wat je niet hebt gespeeld, - dat kun je nog, al heb je geen piano meer. Kijken en denken, dat je weer naar je muziekmeester gaat met de boeken in je tas en dat je weer voor hem spelen zult zo mooi als je maar kunt, zo mooi als je het in de beste ogenblikken van die week nog niet thuis hebt gedaan.

„Een blokfluit . . .” droomt ze opeens, vertederd. „Daar kun je ook op spelen, en je kunt hem in je rugzak meenemen als je wordt weggehaald . . .”

Heeft ze het hardop gezegd? Moeder kijkt haar van opzij aan en trekt haar dan met een plotselinge beweging mee naar de winkeldeur. Ze weet niet dadelijk, hoe ze het heeft, maar dan

hoort ze moeder zeggen: „Jij zult een blokfluit hebben. Op papieren geld kun je geen muziek maken en op een blokfluit wel.”

In de lege winkel, waar ze moeten wachten tot er iemand komt, kijkt ze begerig rond naar al de muziekboeken, al de instrumenten, die er liggen. Ze weet al welke blokfluit ze zal kiezen: die donkerbruine, die heeft eigenlijk op haar liggen wachten.

Een helblonde juffrouw komt het trapje af naar de winkel. Ze kijkt ze aan, ziet ze in 't gezicht, dan lager, naar de sterren.

„Dames, u bent hier niet gewenst,” zegt ze met een hoge stem en ze wijst op een bordje, dat in de winkel hangt en dat ze niet gezien hebben.

„Joden niet gewenst.”

Op straat, een beetje duizelig, klampt ze zich aan moeders arm vast.

„Laten we maar naar huis gaan,” zegt ze moe.

Veiligheid

Dit is het ergste van alles, erger dan razzia's en overvalwagens en alle dingen, die er zijn en die er dreigen: dat vader en moeder zo bang voor haar zijn. Dat ze haar en zichzelf en alle kostbare dingen, die ze hebben in veiligheid willen brengen en in veiligheid willen houden.

In de Joodse krant staat iedere week genoeg, wat je niet mag; af en toe in de grote kranten ook, als de andere mensen moeten weten, wat de Joden niet mogen en wat zij niet mogen tegenover de Joden. Het meeste van wat je niet mag, weten de andere mensen niet, omdat dat alleen in de Joodse krant heeft gestaan. Je kunt beter onthouden wat wèl dan wat niet mag, want er mag zo wat niets.

Maar van het beetje, dat je wel zou mogen, mag weer een heleboel niet om vader en moeder, - omdat ze zo bang zijn en omdat ze haar en al wat ze hebben willen verstoppen voor het gevaar. Dat is het ergste van alles. Andere meisjes doen iedere dag net zoveel als de krant ze heeft toegestaan. Ze halen uit elke dag

zoveel plezier als nog mogelijk is. Als ze dan morgen uit hun huis worden gehaald, hebben ze vandaag en gisteren tenminste gehad.

Maar van háár wordt iedere dag van vandaag door vader en moeder afgenomen, omdat ze willen zorgen dat ze morgen niet wordt weggehaald. Net of je op 't laatst niet tòch wordt weggehaald. Een beetje eerder of een beetje later, - wat komt het er op aan? Als vader en moeder en zij later dan de anderen weg moeten, hebben ze toch al een beroerdere tijd gehad dan ieder ander, alleen door het zorgen voor de veiligheid. Wat heb je er aan?

Omdat ze al zestien is, heeft ze een persoonsbewijs. Daar kunnen sommige Joden een stempel op krijgen, een Z, dat hen nog een poosje terughoudt van wegsturen. Je kunt leerling zijn van een bepaalde school, waar de leerlingen allemaal een Z krijgen; je kunt een baantje vervullen, dat onmisbaar heet, - o, er zijn nog manieren genoeg om een poosje te mogen blijven, als je maar weet hoe. Al de duizenden, die al weg zijn gestuurd, hebben niet geweten hoe, of ze hebben iets gedaan - of niet gedaan - waardoor ze in plaats van een Z een S, een straf-S op hun persoonsbewijs hebben gekregen. Maar vader weet natuurlijk precies hoe je aan een Z komt. Hij heeft haar eens naar zo'n school gestuurd, waar ze zich helemaal niet thuis voelde, omdat geen van de jongens en meisjes zo weinig mocht als zij. Maar in de buurt van die school was een rusthuis voor oude mannetjes en vrouwtjes, en toen de rusthuizen werden leeggehaald, omdat ze juist de oude mensen wilden hebben, vonden vader en moeder het te gevaarlijk en mocht ze niet meer naar school. Toen heeft vader een baantje voor haar gevonden, dat eigenlijk helemaal niet onmisbaar is, maar dat de Z nog op haar persoonsbewijs houdt. Daarbij komt, dat hij de Z van zijn persoonsbewijs ook voor haar geldig heeft gemaakt, zodat ze dubbel en dwars veilig is.

Haar baantje, dat zo onmisbaar is, laat haar nogal wat vrije tijd. Wat heeft ze eraan? Als een vriendinnetje haar komt halen om naar een ander meisje te gaan, dat in de andere, verre Jodenbuurt woont, vinden vader en moeder het te gevaarlijk om zo ver van huis te gaan; er kan een razzia komen onderweg en thuis is toch maar het veiligst. Soms komt ze in opstand en verwijt hen, dat ze haar alles afnemen, wat ze nog zou kunnen hebben. Dan

praten ze kalm en verstandig met haar en kalm en verstandig praten is nòg weer erger. Ze zeggen iets van eigen bestwil. Haar hele leven is tot nu toe kapot gegaan aan eigen bestwil, - maar dat kan ze ze immers niet uitleggen!

Dan komt er een nacht, waarin ze uit hun huis worden gehaald met een S. - ondanks alle dubbele Z's. Ze weten niet waarom en de man, die ze haalt, weet het ook niet, zegt hij. Ze hebben geen rugzakken klaarstaan, omdat ze zó veilig waren, dat een rugzak niet nodig leek. Ze krijgen een kwartier om te pakken. Een kwartier is niet veel, midden uit de slaap, als je je voor een winter in Polen moet kleden en wat eten mee wilt nemen. Als ze in de verduisterde nacht op straat staan, weten ze, dat ze de nodigeste dingen hebben vergeten; maar terug mogen ze niet.

En zij, - voelt een vreugde, die alle schrik en alle ellende overstraalt en waar ze nooit met iemand over zal spreken. Dat het nu tòch gekomen is, - dat er nu niet meer aan alle kanten gezorgd en opgepast kan worden, - dat er geen achterweggetje meer mogelijk is, - en vooral: dat ze weggaat, ver weg van het dagelijks gangetje van huis naar werk, van werk naar huis. Het hindert niet waarheen. Ze hoeft niet meer af te wachten, wat komen zal, want het is gekomen.

Ze schaamt zich voor deze vreugde, die ze als een zonde voelt. Tussen de vele zwijgende, zwaarbeladen Joden, die met hen in een nachtelijke tram geduwd worden, voelt ze zich bevrijd en alleen. Kon ze het de anderen maar zeggen hoe goed het is, niet meer op het gevaar te hoeven wachten! Niemand zal het kunnen begrijpen.

In de vieze, bedompte Schouwburg, die hun gevangenis wordt, wachten ze om verder te worden gestuurd. Zij, wier geval onherroepelijk is, worden de volgende dag al in een tram gestopt, die hen naar het station brengt. Maar haar geval, het geval van vader en moeder, is niet onherroepelijk. Er wordt gewerkt, onderzocht, invloed geoefend. De dagen en nachten in de bruisende mensenmassa, die slaap noch rust kent, vormen al haast een week.

De vreugde en de bevrijding hebben haar al lang verlaten. Wéér wegen, die gezocht worden, - wéér beveiliging naar alle kanten. Zal ze nooit worden als anderen, die gehaald worden en

weggestuurd en weten, dat dit over hen komt, - over iedere andere Jood? Ze wil niet meer, - ze wil dit niet meer . . .

De vierde dag gilt ze het uit, dat ze dit niet meer wil. Ze wil weg, - doorgestuurd worden, - ze wil niet meer dat geknoei en gedraai . . .

De mensen om haar heen kijken dof toe, zelf versuft door de lange dagen en nachten. Moeder slaat de armen om haar heen.

„Stil maar, - stil, - laat maar aan vader over. Vader krijgt ons er wel weer uit.”

„Maar ik *wil* er niet uit! Ik *wil* niet terug! Ik wil naar Polen.”

Ze denken, dat ze overspannen is en brengen haar alle trappen op, naar het ziekenzaaltje. Ze laat ze maar gaan, als ze haar op een matras leggen, waar net een ander van is opgestaan. Met haar dikgehuilde ogen kijkt ze angstig naar de man, die naast haar ligt en die in een astma-aanval om lucht worstelt. Achter zich hoort ze braken, verschrikkelijk, verstikkend braken. Overal is gekreun, gejammer. O, hier zal ze zeker tot zichzelf komen, omdat ze zo overspannen is . . .

Toch valt ze in slaap; sinds ze, vier nachten geleden, uit haar bed is gehaald, heeft ze niet languit gelegen; ze hebben stalletjes gezeten op de pluchen schouwburgklapstoeltjes. Ze slaapt zonder dromen en wordt wakker in kunstlicht. De wanhoopsgeluiden om haar heen herkent ze niet dadelijk, maar als ze ze herkent, veert ze driftig op van haar matras en zegt tegen de zuster, dat ze uitgerust is. Ze kan nu wel weer naar haar moeder gaan.

Moeder slaapt; haar hoofd hangt voorover op haar borst en haar handen, die de tas met de belangrijkste dingen hebben laten wegglijden, liggen los in haar schoot. Vóór ze naast moeder gaat zitten, neemt ze zacht de tas op en houdt die op haar knieën, stevig in de handen geklemd. Die tas kunnen ze niet missen, als ze naar Polen gaan. Ze wil naar Polen.

Maar de zesde dag heeft het rusteloos drijven en vragen en werken van vader succes. Ze mogen naar huis terug.

Het huis is leeggeroofd. Al wat een beetje waarde had, is weg; te eten is er niet. Maar de bedden staan er nog, zoals toen ze er verschrikt zijn uitgekropen.

Dit zal haar gevangenis zijn, angstiger bewaakt dan tevoren.

Ze zal niets meer mogen, nergens meer heen kunnen gaan. Ze is terug in de veiligheid.

Misschien . . . misschien . . . als ze over een week, over twee weken wéér worden weggehaald en het lukt geen tweede keer . . .

Ochtendgloren

Sinds moeder dood is, bouwt hij helemaal op vader. Hij slaapt op vaders kamer en is niet bang voor de groenen of de zwarten, die iedere nacht kunnen komen om hen te halen.

Maar nu is vaders vriend, die al zijn vriend was toen ze allebei nog jongens waren, in het ziekenhuis om te sterven. Hij heeft het zelf gewild; hij was zo alleen en hij vond het niet de moeite waard om af te wachten, of ze hem zouden komen halen of niet.

Jongens van twaalf jaar moeten zo iets niet weten.

Maar jongens van twaalf jaar hebben oren, - jongens van tien, van acht, van zes ook, - en je kunt toch niet helpen, dat je de dingen hoort en begrijpt!

Hij begrijpt ook, dat vader zijn vriend niet in de nacht alleen wil laten sterven. Vader moet bij zijn vriend zijn. Maar vader moet ook bij zijn jongen zijn, anders komen de groenen of de zwarten juist in die nacht om hem te halen en hij kan ze niet uitleggen, dat hij bij vader hoort. Joden mogen nooit van huis na achten. Maar als je waakt bij één, die sterft, mag het. Vader mag in het ziekenhuis zijn; misschien komen vannacht de groenen een inval doen in het ziekenhuis, maar dat hindert niet, want het mag.

Maar wat moet hij? Hij heeft geen vriend, die zelf heeft willen sterven en bij wie hij waken mag; jongens die zo oud zijn als hij willen nog niet zelf sterven, omdat ze altijd denken, dat er nog wel een kansje is op wat goeds in de wereld. Nee, hij mag niet met vader mee om in het ziekenhuis te logeren.

Dan wordt er iets op gevonden: als de groenen een inval doen in het ziekenhuis, moeten ze hem in dezelfde afdeling vinden als vader, alsof hij hoort bij vaders vriend, - alsof hij waakt.

Er is geen bed over in die afdeling. Maar op de badkamer wordt een gezellige lange ruststoel voor hem neergezet en als een echt bed opgemaakt. Hij kruipt er in, zielstevreden en gerust, en slaapt dadelijk in.

Joden mogen vóór zes uur in de morgen niet op straat. Anders had vader hem wel gewekt en mee naar huis genomen, - want vaders vriend is gestorven, toen het nog donker was. Nu komt vader hem om bij zessen wekken om zich aan te kleden en naar huis te gaan.

Hij rekt zich uit in het warme bed en lacht naar vader.

„'k Heb zo lekker geslapen,” zegt hij.

Vader lacht terug, maar zijn gezicht is heel bleek, doordat hij niet naar bed is geweest en doordat zijn vriend gestorven is en het zelf gewild heeft.

Als ze samen, twee kameraden, door de grote poort van het ziekenhuis op de gracht komen, begint juist de ochtend door te breken. Door de kale bomen heen is de lucht bleek, met lichte strepen. Hij rilt even, omdat hij nog maar pas uit zijn bed is gekropen; hij duwt de handen diep in zijn zakken en loopt zwijgend naast vader voort. Hij zou nu wel graag dingen willen vragen over vaders vriend en over doodgaan, maar hij gelooft, dat vader er nu liever niet over praat.

Dan pakt vader hem opeens bij de schouder, zodat hij er van schrikt en met vader stil blijft staan. Vaders vinger wijst naar de overkant van de gracht. Daar loopt, met moede, slepende voeten, een troepje zwaarbepakte Joden, - mannen, vrouwen, kinderen. Ze komen heel langzaam vooruit, want hun rugzakken zijn zo zwaar als alleen een sterke man ze kan dragen en hier zijn geen sterke mannen bij.

„Dit zijn de gelukkigen,” zegt vader. „Die zijn vannacht uit hun huis gehaald en nu mogen ze terug. Ze hebben moeten wachten tot zes uur, - nu gaan ze naar huis.”

Vaders hand ligt nog zwaar op zijn schouder, ook als hij weer verder loopt en zegt: „Onthoud, wat je daar gezien hebt.”

Als vader zijn schouder heeft losgelaten, komt, zonder dat hij het wil, toch de vraag naar zijn lippen, die hij daarnet heeft tegengehouden:

„Vader, hoe is doodgaan?”

Vader heeft een zachte lach als hij het antwoord geeft:
„Niet erg, jongen, - helemaal niet erg.”

Overdracht

De jonge moeder heeft gewacht tot het buiten donker is; dat was de afspraak, want in het daglicht mag je zulke dingen niet doen.

Ze heeft het dansende kleine meisje dik aangekleed; het is nog nooit in het donker buiten geweest, en bovendien hoeft er minder in het koffertje, als het kind veel kleren aan heeft.

„We gaan naar de poppenkast, hè?” juicht het hoge stemmetje, telkens weer.

Hoe komt het kind toch aan het woord poppenkast? Zij heeft het haar niet gezegd, - zij heeft niet willen liegen. Misschien omdat het een feest is, 's avonds op straat te gaan en omdat een poppenkast feestelijk klinkt . . .

„Klaar,” zegt ze. „Nu vader dag zeggen en een kusje geven, omdat we uitgaan.”

Als het kind op de tenen staat bij vader en de lippen spitst voor een kusje, kijkt de man hulpeloos op naar de jonge vrouw, die met een strakke glimlach naar hem knikt. Haar glimlach zegt: „Geen afscheid nemen. We hebben immers afgesproken, dat ze feestelijk van ons weg moet gaan?”

„Dag meidie,” zegt hij. „Veel plezier.”

„We gaan naar de poppenkast!” is het laatste, dat hij van haar hoort.

Onderweg, in de verduisterde straten, tatert zonder ophouden het kinderstemmetje.

„Waarom is het zo donker op straat?”

„Omdat de maan nog slaapt.”

„Maar bij de poppenkast is het licht, hé?”

„O ja.”

Onder de antwoorden door broeden haar gedachten:

„Ze is blond en ze is een meisje. Anders had het niet gekund. Ik moet blij zijn, dat ze blond is en een meisje. Ik moet blij zijn, dat ze van me weggaat.”

„En ik hoef nog l  ng niet naar bed, h  ?”

„O, nog l  ng-l  ng-l  ng niet!”

„Omdat ik zo lief ben geweest, h  ?”

„Omdat je zo lief bent geweest.”

En haar gedachten vragen: „Blijf je zo lief, ook als je onder vreemden bent, die ik niet mag leren kennen, omdat dat gevaarlijk is? Ben je nog lief als ik je terugkrijg? Of krijg ik je nooit terug?”

„Is de poppenkast v  r?”

„Ik weet niet. Ik breng je bij een andere tante en die brengt je verder.”

„Is die andere tante v  r?”

„Nee, we zijn er gauw.”

„Waarom ga jij niet mee naar de poppenkast?”

„Ik heb geen tijd.”

„Ander keertje?”

„Ja, ander keertje.”

Ze denkt: „Leugenaars, - leugenaars die we zijn,” en het kofertje weegt zwaar in haar hand, - de andere hand dan die het kinderhandje vastknelt.

Dan zijn ze bij het huis van de overdracht. Er zal een meisje op haar wachten, dat al veel sterrekinderen heeft overgebracht en dat het geheim van het nieuwe thuis in zich bewaart. Zij is het geweest, die vroeg om een blond kindje, een meisje.

Terwijl ze met het kind de trappen op gaat, wil ze aan een poppenkast denken. Het kind heeft haar immers de feestgedachte toegegooid, licht als een kaatsbal; dan moet zij die opvangen. Boven aan de trap kan ze werkelijk al meelachen.

Het jonge meisje, dat haar wacht, ernstig en toegewijd aan haar gevaarlijk werk, moet even wennen aan de lachende moeder, die een kind weg te geven heeft voor het leven misschien. Dan neemt ze het spel over en gaat in op de poppenkast-illusie van het kind. En neemt zich voor, de illusie waar te maken, zodra het in de nieuwe haven is binnengevaren.

„Ga jij nu met mij mee?” vraagt het kind, ongeduldig om het blijde avontuur tot het eind te genieten.

„Ja,” zegt het meisje. „Nu moet je moeder maar goeiendag zeggen.”

Ze is gewend aan losrukken, losscheuren, waar haar eigen hart dikwijls bij dreigt mee te scheuren. Hier zal het anders zijn: deze moeder durft te lachen.

Het kind geeft een vluchtig kusje.

„Dag! Hoef ik nog lang niet naar bed?”

„Nee, hoor,” zegt de moeder, en de poppenkast-illusie schiet te kort. „Dag, - dag meisje, - veel plezier.”

Nu kijkt het kind oplettend.

„Vind jij het jammer, dat je niet mee mag?”

De moeder knikt alleen maar, kijkt hulpeloos op naar het jonge meisje, dat ze nu maar gaan moet, - niet langer kwellen . . .

Dan zegt het kind, met een tweede kusje en met nadruk op elk woord:

„Als je *niet* huilt, mag *jij* volgende keer mee. Hè?”

*Zoete melk met brokken,
kindertjes mogen niet jokken*

Het is moeilijk genoeg om aan eten te komen, - voor alle mensen in de stad, maar voor de Joden nog veel moeilijker. De Joodse viswinkels mogen geen vis verkopen en de Joodse groentewinkels geen fruit en bijna geen groente: die krijgen alleen de groente, waar te veel van is in de stad. De viswinkels hebben alleen een paar mosterdpotjes en een beetje bietensla voor hun ramen staan en de groentewinkels hebben op 't ogenblik een heleboel koolrapen, omdat de mensen in de stad de koolrapen niet op kunnen. Een poos geleden was er helemaal geen groente over; toen hebben vader en hij op een middag een plekje gevonden, waar niet „voor Joden verboden” bij stond en dat toch groen was, en daar hebben ze samen brandnetels geplukt. Het was wàt lekker, toen moeder het gekookt had, - je zou bijna zeggen, dat het uit een winkel gekocht was.

Nou ja, en in niet-Joodse vis- of groentewinkels mag je niet komen, ook niet tussen drie en vijf, dus het is moeilijk genoeg. En ze willen toch zo vreselijk graag een keertje fruit eten. Sommige mensen krijgen fruit in een pakje gestuurd van buiten de stad, maar dat is gevaarlijk, hoor, want als de groenen na achten

komen om je te halen en ze vinden appelschillen in je vuilnisbak, dan kun je nòg zo vertellen, dat je het van buiten de stad hebt gekregen, - je krijgt toch straf, allemaal die in huis zijn. Zelf hebben ze een keer een vis gekregen van een vriend van vader, die geen Jood is en die dus nog buiten mag hengelen; toen de vis op was, hebben ze de graten in de w.c. gegooid, want in de vuilnisbak was te gevaarlijk. En laat er nou die avond na achten gebeld worden! Het waren gelukkig geen groenen, - het was een vergissing van iemand, die bij de burens moest zijn, - maar geschrokken waren ze toch en blij waren ze ook, dat er geen visgraten in de vuilnisbak lagen!

Nu wil moeder zo erg graag voor vaders verjaardag appels hebben. En er is wel een manier om er aan te komen, maar het is een beetje gevaarlijk. Hij wil graag, juist omdat het een beetje gevaarlijk is. Hij is acht jaar, maar zo klein, dat je best kunt zeggen, dat hij zes is. En zes scheelt niet veel met vijf, en als je vijf bent, hoef je geen ster te dragen. Hij draagt natuurlijk altijd een ster, maar hij heeft nog wel een trui zonder ster. Snap je wel? En hij is blond ook. Dan kan hij gewoon een niet-Joodse groentewinkel binnenstappen en twee kilo appels kopen! Makkelijk genoeg!

Moeder vindt het niet zo gemakkelijk als hij het vindt. Er kunnen mensen hem ontmoeten, die weten, dat hij een Joods jongetje is. Er kunnen mensen naar zijn achternaam vragen, en die klinkt Joods.

„Als ze je vragen, waarom je geen ster draagt, zeg je maar dat je vijf bent.”

„Ja hoor,” knikt hij geruststellend. Hij is opeens blij met zijn kleinheid, die hij altijd verschrikkelijk vernederend heeft gevonden.

„En als ze vragen hoe je heet, zeg je maar . . . zeg je maar De Jong. Dat kan allebei zijn.”

„De Jong,” repeteert hij zachtjes. Er zijn op school wel Joodse kinderen, die De Jong heten, maar moeder zegt, dat het allebei kan zijn, dus dan is het wel in orde. De Jong.

Het gaat allemaal goed. Niemand vraagt hem, waarom hij geen ster draagt. Het is wel eens een leuk gevoel, zonder ster te lopen. Als hij een groene ziet, denkt hij:

„Die kan me niets doen, want hij weet niet, dat ik een Jood ben.” Het is echt een leuk gevoel.

In de winkel moet hij lang wachten. Er zijn veel vrouwen vóór hem. Als hij aan de beurt is, komt hij maar net boven de toonbank uit.

„Twee kilo appels,” zegt hij dadelijk. Hij verlangt zo erg naar de appels.

Onder het wegen vraagt de vrouw, vriendelijk omdat hij zo klein is:

„Hoe heet je, ventje?”

Hij moet zich even bezinnen.

„De Jong,” zegt hij.

„Nee,” lacht de vrouw, „ik bedoel je voornaam.”

Daar heeft hij niet op gerekend. Zijn voornaam? Hij weet niet, of Jopie een Joodse naam is of dat het allebei kan zijn. Toch maar beter om niet Jopie te zeggen. Maar wat dan?

„Kom, zegt het maar,” knikte de vrouw.

„Jezus,” zegt hij schor.

Biezen kistje

Er zijn wel eens meer tijden geweest, waarin kleine sterrekinder-tjes gestraft werden, omdat ze zo dom waren, geboren te worden. Er zijn wel eens meer tijden geweest, waarin sterremoeders haar sterrekindje ergens verstopten om het voor het leven te behouden. Er zijn wel eens meer tijden geweest, waarin sterremoeders moesten vluchten met haar nieuwe kindje. O, het is allemaal zo oud, zo oud, al wat er gebeurt.

De nieuwgeboren kindertjes kunnen niet helpen, dat ze zo dom zijn geweest. Niemand heeft ze gewaarschuwd. Ze hebben zich natuurlijk een heel andere wereld gedroomd, toen moeders warmte hen nog omhulde. Ze hebben gedroomd van veiligheid en rust, van licht en liefde. Als je nog niet geboren bent, mag je nog zo dom zijn. Het is niet eerlijk, dat je gestraft wordt voor je domheid, zodra je geboren bent.

Dit sterrekindje is wel héél klein en het had nog best een poosje bij moeder mogen blijven. Maar in moeder was zoveel onrust

om vader, die met een razzia is weggehaald en meteen doorgestuurd; daarom wou het kindje maar liever geboren worden. Nu ligt het in een wiegje, dat nog veel te groot is en waar het ook wel niet in zal groeien, want als het zes weken is, mag het weggehaald worden met moeder. Zes weken vinden ze in deze wereld, die zo anders is dan het kindje zich heeft gedroomd, lang genoeg om in een wiegje in een kamer te liggen en te groeien.

De moeder ligt nog in bed en denkt dag en nacht aan de andere moeders, lang geleden, die haar kindertjes verstopten of met ze vluchtten. Ze zou ze willen vragen: „Hoe deed je het? Hoe vond je de weg, die je gaan moest? En de melk dan, die je je kindje moest geven? En was je ook zo bang? Dacht je ook dat je keel dichtgeknepen werd, telkens als je kind je melk dronk en je wist niet, hoe lang het dat nog zou kunnen doen?”

Omdat die andere moeders al lang dood zijn, kunnen ze geen antwoord geven. Daarom vindt ze de uitweg niet.

Maar dan komt op een dag een moeder bij haar, die leeft en jong is en op vragen antwoord kan geven. Zij mag wél haar kindje houden, omdat ze geen sterremoeder is. Vroeger, toen ze nog meisjes waren en dachten, dat sterren alleen hoog aan de hemel stonden en niet omlaag konden worden gehaald om mensen voort te jagen en onbeschermd uit te leveren, - vroeger hebben ze naast elkaar op de schoolbanken gezeten. Ze hebben dat nooit vergeten.

Wel, - dan klinkt alles opeens zou eenvoudig. Want deze moeder kan immers best twee kleine kinderen verzorgen in plaats van één?

„Maar het is zo klein!”

„Het zal groot worden.”

„En de melk dan!”

„Ik heb melk genoeg voor twee.”

Dan glimlachen de moeders uit de langvervlogen tijden. En het kindje in de veel te grote wieg gelooft, dat het niet eens zo erg dom is geweest om geboren te worden.

STERREHUIS

In de éne nacht komen ze en in de andere nacht gaan ze. Ze hebben een oproep gekregen, twee dagen geleden; nu is er niets meer aan te doen. Och ja, er zijn er enkelen, die op de dreigementen niet letten en thuis blijven; die geloven dat ze toch niet precies kunnen nagaan, wie wel en wie niet gekomen is. En er zijn er anderen, die in twee dagen nog kans hebben gezien, zich te verstoppen. Maar de meesten weten, dat er niets meer aan te doen is; die komen de éne nacht en gaan de andere nacht. Het moet nu nog 's nachts, in het donker omdat de stad nog niet gewend is aan het wegslepen van Joden en misschien opstandig zou worden, als ze het zag gebeuren. De trams, die in de verduisterde straat vóór het Sterrehuis, dat schouwburg geheten heeft, de Joden opnemen om ze weg te voeren, laten geen sporen achter en als de volgende morgen om vier uur de stad tot leven mag ontwaken, zal de schemerige straat niets verraden van wat er in het donker is gebeurd. Het is werkelijk wel goed bedacht zo; de stad zal rustig blijven en het vervoer kan ongestoord verder gaan. Later, maanden later, als de stad geleidelijk aan alles is gewend, dan is er geen oproep meer nodig en geen nachtelijk donker; dan zullen Joden uit hun huis worden gehaald zonder voorbereiding, op ieder uur van nacht of dag. Dan zullen ook de zieken en de ouden, de gebrekkigen en de stervenden gaan, die nu nog met veiligheid gesust werden. Dan zal het ook niet meer „tewerksstelling van Joden in Duitsland” heten, want stervenden kunnen niet te werk worden gesteld. Dan hoeft het geen naam meer te hebben, die rechtvaardig lijkt, want dan is de stad aan alles gewend.

Tussen de zestien en vijfenveertig jaar worden ze opgeroepen. Maar de ouders beneden de vijfenveertig moeten hun kinderen beneden de zestien meenemen. Zo stromen ze het sterrehuis binnen, kinderen van enkele maanden tot mannen en vrouwen van vijfenveertig. Het donker beschermt ze tegen de blikken van de stad, maar niet tegen het luchtgevecht hoog boven hun hoofden, waar de stad voor gewaarschuwd is door jammerende sirenes. De sirenes hebben niet voor hen geloeid, want ze moeten op tijd

in de schouwburg zijn; zonder de meespelenden kan het spel immers niet beginnen.

En àls de granaatscherven nu op hen neerkletterden, op hen en hun kinderen, - wat kan het ze schelen? Dit is tòch het einde. Een granaatscherf zou genadiger zijn. Het oorverdovend onheil in de lucht is de geluidsinstallatie van het gruwelspel, dat in de schouwburg zal worden opgevoerd. Maar geen toeschouwer rilt bij dit gruwelspel; rillen doe je alleen, als je fantasie met grove middelen geprikkeld wordt. Dit is echt.

Echt zijn de huilende kinderstemmen in de couloirs, de wandelgangen, op de balkons, de amfiteaters, de trappen, in de parterre, de hal. Stemmen van baby's, die gewend waren te slapen tussen avond- en ochtendmaaltijd en nu voorgoed de afgeslotenheid van een kamer verlaten hebben. Stemmen van kleuters, die neer zijn gelegd op strozakken in de couloirs, - want moeders met kleine kinderen krijgen een matras in plaats van een klapstoeltje in de schouwburgruimte, - en die moeten proberen te slapen omdat het nacht is. Ze kunnen niet slapen, want langs de open kant van hun slaapruijnte golft, zonder ophouden, de stroom van mensen. Ze willen niet slapen, want het is hun bed niet, hun slaapkamer niet, en er kan zoveel verschrikkelijks op hen af komen, en terwijl ze slapen kan moeder bij ze weggaan. Ze kunnen niet, ze willen niet slapen, - en toch zijn ze zo vreselijk moe.

Echt is het geschuifel van voeten, de trappen op, de trappen af - echt en zonder eind. Echt is het gekreun en gejammer onder de nok van het dak, waar het ziekenzaaltje is ingericht, - echt en niet te verdragen, - niet te verdragen.

Maar echt is ook het gelach van de heel jonge mensen, die een avontuur of een moeilijk te volbrengen opgaaf zoeken in het plotseling wegvallen van beschuttende of beperkende muren, van een koesterend of al te bindend thuis. Ze zoeken elkaar, de jongens de jongens en de meisjes de meisjes, - soms zoeken de jongens en meisjes elkaar, - zonder het te weten geven ze elkaar de steun, die hun afgenomen was toen ze de deur van het veilig thuis achter zich dichtsloegen. O, ze zijn echt, als ze lachen en praten en als ze stil zijn en de lippen opeenklemmen.

Telkens als er een nieuwe groep aankomt in de tijd tot één uur, die hun is toegestaan, gaat het gordijn opzij, dat het licht van de hal voor de verduisterde straat verbergt. Dan zijn er handen, die ze naar binnentrekken, die de kinderen of de bagage afnemen, die verder de weg naar binnen wijzen. Maar de kinderen laten zich niet van moeder afnemen, blijven zwaar wegen in de vermoeide armen, knippen tegen het plotselinge licht, kijken schuw naar de uniformen, die er de wacht houden. Ze willen niets, niets van dit vreemde en harde en angstwekkende. Dan kunnen de moeders niet anders doen, dan ze in de armen houden, aldoor, ook als ze op de strozak gehurkt zitten en de kinderen zich niet laten neerleggen.

Sommigen rennen het gordijn door en de hal in, vluchten naar de hel daar binnen voor de granaten-hel daar buiten. Vluchten uit de greep van de éne duivel in de armen van de andere. O, het is een schlager, dit spel in de schouwburg!

Maar de twee jonge vrouwen, voor wie het gordijn nog wat verder opzij moet, omdat ze een grote wasmand tussen zich in dragen, rennen niet naar binnen; dat kunnen ze niet. Ze schuifelen maar langzaam, zoals ze de hele weg van huis naar de schouwburg hebben geschuifeld, ook toen het luchtalarm begon te loeien, ook toen de granaatscherven om hen heen vielen. Ze kunnen niet harder, omdat de vracht tussen hen in te groot en te breekbaar is.

„Twee,” roept de helper bij het gordijn naar binnen. De mensen-oogst moet immers geteld worden.

„Vier,” zegt de éne jonge vrouw zacht. De weg is lang geweest en de wasmand moeilijk te dragen, anders zou ze het wel hardop zeggen.

De helper wil niet in de war worden gebracht; het gordijn gaat weer opzij en hij moet weer een getal noemen. Hij wenkt de vrouwen met de wasmand, dat ze verder naar binnen moeten gaan; daar zal de bagage worden overgenomen.

Maar de bagage kan niet worden overgenomen. De twee vrouwen zetten de wasmand neer temidden van schuifelende voeten. Ze slaan de doek terug, die er over ligt.

Het is niet goed te onderscheiden, wàt er beweegt, - maar er beweegt iets. Er is een ondergrond in de mand van doeken en

kleertjes, - bovenop liggen dekens, - en onder de deken en aan 't éne eind van de dekens beweegt iets. O, het is maar klein, - niet de moeite waard. Het geluidje, dat uit de mand komt, is ook niet de moeite waard, zeker niet tegen het geraas en geroep binnen en de afweerdonder buiten.

„Ik wist het niet,” zei de helper dwaas. „Ik kon dat toch niet weten!”

„Nee,” zegt de vrouw, die de moeder is.

„Maar ze zijn net geboren,” zegt de man, die zich over de wasmand heen buigt. „Dan hoeven ze toch niet!”

„Ze zijn te vroeg geboren,” zegt de moeder. „Dat geldt niet. Ze zijn vier maanden.”

„Maar . . .” zegt de man, ontdaan, dom, „maar waarom . . .”

Dan roept de moeder, en het klinkt boven alle geraas uit: „Omdat hun vader ze nooit heeft gezien, - dáárom, - en omdat ze zoveel kwaad hebben gedaan, - dáárom!”

Mondharmonika

Hij weet niet, dat dit sterrehuis de hel is. Hoe zou hij het ook weten? Hij heeft immers zijn mondharmonika bij zich, en zolang hij die heeft, is overal de hemel.

Hij is met vader samen, - twee kameraden, die vrijwillig moeder achterna gaan. Een paar dagen geleden is ze met een razzia opgepakt en weggestuurd. Wat moeten ze nu nog hier, zonder haar? Misschien kunnen ze haar inhalen en dan samen nog verder weggestuurd worden. Ze hebben samen hun rugzakken gepakt, vader en hij, met alles wat ze het meest nodig vinden, en zijn toen welgemoed naar het sterrehuis gestapt. Hij heeft zijn mondharmonika in zijn rugzak gestopt, want hoe kan hij nu moeder achterna gaan en verder gestuurd worden, naar Polen, of wie weet waarheen, zonder mondharmonika?

Vader weet wèl, dat dit de hel is; alle grote mensen weten het. Maar vader kan het lange ogenblikken vergeten, omdat hij zijn jongetje bij zich heeft, zijn jongetje met de mondharmonika. Hij kan vergeten, dat de zaal, de balkons, de feestelijk-rode of schamele houten klapstoeltjes, de trappen, de gangen, de koffiekaf-

mers, dat alles vol mensen is en vol gerucht en klacht. De klacht van de kinderen, - de klacht van de mensen, die ziek zijn of worden en hun jammer moeten uitschreeuwen, - het gerucht van de deinende, voortschuivende massa op en af de trappen, - het roepen van die bij elkaar horen en elkaar niet kunnen bereiken, - boven alles uit de stem van de omroeper, galmend vergroot door de luidspreker, - géén plekje van rust, omdat er beweging is en geluid overal, - géén plekje om uit te jammeren of om maar stille-tjes te sterven, - en toch kan vader lange ogenblikken vergeten, dat dit de hel is, door zijn jongetje met de mondharmonika.

Een vrouw, die zelf nog niet weggestuurd hoeft te worden, gaat tussen de mensen en kinderen door en probeert te helpen. Hoe kun je helpen, als je een verdoemde bent in de hel? Dan moet je eerst verlost worden. Hoe kun je nu verlost worden, als het leed van duizenden op je schouders ligt en je zelf niet mee mag gaan naar de onbekende ondergang? Dat kan toch alleen door iemand, die een stukje hemel bij zich draagt?

Dan ziet ze de kleine sterrejongen met de mondharmonika. In zijn stralende ogen ziet ze, dat hij de macht heeft, verdoemden te verlossen. Ze wil, ze wil verlost worden, anders kan ze deze duizenden niet helpen. Ze bedelt hem om een liedje. Hij kijkt wat benauwd naar al die mensen om hem heen en vraagt om een stil hoekje. Dat is er immers niet! Maar in de tochtige brandgang, waar rugzakken en zware bagage worden versleept, waar geroepen wordt en gedraafd, is het schemerig-donker; daar zie je geen gezichten en de stemmen kun je vergeten. De luidspreker dringt daar maar vaag door en het kindergeschrei zwijgt. Dan speelt hij voor de vrouw. Zijn ogen kijken op van boven de mondharmonika, recht in de hare. Hij houdt haar vast met zijn ogen. Hij houdt haar terug van verzinken en verdoemenis. Zijn schoolliedjes, zacht en voorzichtig gespeeld, beheersen de brandgang met zijn duisternis en geraas. De echo van een echo-liedje weet hij nog zachter te doen weerkatsen dan zijn toch al kleine, schuchtere geluid. Hij overwint al wat slecht en ruw en gewelddadig is in de wereld met de zuiverheid van zijn wijsje. Hij droomt van een zacht-glijdend bootje. Hij wordt tegen de stenen muur geduwd door een langsgesjouwde rugzak, maar zijn bootje glijdt verder.

„Maar nou een mars,” zegt vader. „Bèn je mal, - we moeten een mars hebben.” En de kleine sterrejongen speelt een mars.

De vrouw geeft hem een kus, omdat hij haar verlost heeft. Daarvoor krijgt ze die hele avond, die hele nacht, knipoogjes van hem terug, telkens als ze op haar helletochten langs hem komt. En als ze in de duistere nacht worden uitgedreven, - mannen en vrouwen, kinderen ook, voorover gebogen onder de vracht van hun hele bezit, zuigelingen in vader- of moederarmen of in mandjes, - uitgedreven naar de schemerige trams, die in de straat staan te wachten en waar ze in worden geduwd, - dan loopt de vrouw als een bedelares langs de trams, of ze nog iets kan vinden van de kleine sterrejongen en zijn rugzak en zijn mondharmonika. Ze vindt een glimp van hem als de tram begint te rijden; ze wuift en gooit hem een kushand toe. Hij wuift stralend terug.

Ze blijft achter in de donkere straat. Ze moet weer naar binnen in het nu bijna lege gebouw, waar nog wat helpers zijn, uitgeput opeens nu alles weer voorbij is, - nog wat uniformen, overbodig nu er geen macht meer te oefenen valt, nog wat kreunende zieken op de ziekenkamer, en veel, veel afval en vuil en stof, zwijgende resten van wat geleden is en nu verdwenen.

Maar zijn wijsje heeft ze bij zich, draagt ze met zich mee door die nacht en door de vele volgende nachten.

Ze weet, dat ze het voor altijd met zich meedraagt.

Avonturier

Toen hij in de nacht van huis is gegaan, - hij is de enige thuis, want de andere kinderen zijn onder de zestien en vader en moeder zijn boven de vijfenveertig, - toen heeft hij in de deur nog geroepen: „Tabé! Over drie maanden ben ik er weer!” Hij heeft het zelf geloofd, want zo’n oorlog kan niet eeuwig duren en als zullie niet zo in de rats zaten, haalden ze de jonge Joden hier niet weg. Voor de jonge Joden zijn ze benauwd, - dat is de hele kwestie.

Maar tegelijk heeft hij geweten, dat vader en moeder het niet geloofden van die drie maanden. Anders had moeder niet zo gehuild en was vader niet zo wit geweest. Drie maanden is niet

de moeite waard om te huilen en wit om je neus te worden. Het is, dat ze zo oud zijn, - dan zie je alles veel erger in.

Hij heeft de deur achter zich dicht getrokken, - in de verduisterde straat kunnen ze hem toch niet nawuiven, - en is met grote stappen de tocht naar de schouwburg begonnen. De stappen zijn al gauw kleiner geworden, want hij heeft zijn dikke winterjas en een gebreide trui over zijn blouse aan, omdat hij dat niet allemaal in zijn rugzak kan hebben. Het valt niet mee, midden in de zomer. De rugzak is groot en zwaar en dan hangen er nog schoenen en de opgerolde dekens overheen. Er zit goed spul in zijn rugzak, - het beste wat moeder had. En in de broodzak zitten lekkere dingen, zoals ze ze in geen tijden geproefd hebben; dingen uit moeders voorraad, die ze bewaard heeft voor de kwaje dag, - en dit vindt ze de kwaje dag. Hij weet alleen niet, of hij er lang wat aan zal hebben, want als je zulke lekkere dingen bij je hebt en je kunt er zelf over gaan, - dat valt niet mee!

Als ze hem straks de rugzak afnemen, - best, die krijgt hij wel weer terug. Maar de broodzak, daar blijven ze af. Hij wil best een rondje geven van zijn lekkers, zo tussen andere jongens, maar niemand hoeft er in rond te graaien als hij er niet bij is. Als je een reis om de wereld gaat maken, moet je op je tellen passen.

Dan komt hij in de schouwburg aan en het valt allemaal een beetje tegen. Er is kindergehuil en daar wordt hij altijd kriebelig van. Een grote avonturenreis maak je niet met kleine kinderen. Nou ja, maar hij hoeft niet op ze te passen. Als hij later ver weg is en een vlucht op touw wil zetten, doet hij dat samen met andere jongens en de mensen met kleine kinderen laat hij achter. Jammer genoeg, dat die mensen geen kans maken, maar wat zul je er aan doen? 't Is beroerd, dat ze die niet hebben thuis gelaten.

Hij heeft een sjieke plaats op een rood fluwelen stoeltje. Hij moet er stiekem om grinniken: de paar keren, dat hij in een schouwburg is geweest, heeft hij schellinkje gezeten, want het zat er niet an, met dat beetje zakgeld, om meer naar beneden te zakken. En nu zit hij stalles of zo iets en het kost hem geen cent! Alleen jammer, dat er niets gespeeld wordt. Er is wel een omroeper op het toneel, die aldoor wat te zeggen heeft door de luidspreker; hij roept mensen op, die achter het toneel of in de

hall of bij de heren moeten komen of die iets verloren hebben of die door hun kinderen gezocht worden. Er is altijd wel wat te roepen en je zou wel willen, dat hij eindelijk, eindelijk eens zijn mond dicht hield. Nog nooit in zijn leven heeft hij zóveel lawaai gehoord, zo zonder een ogenblik stilte: praten, schreeuwen, klijven, voetengeschuifel, en aldoor, aldoor de omroeper.

Als het tegen de morgen loopt, heeft hij wel zin om te slapen, maar hij kan niet, rechteop in zijn stoeltje en tussen al die mensen. Hij zal maar eens wat uit zijn broodzak nemen; ze hebben hem al een paar broodjes gegeven en die zijn al lang op.

Hij heeft echt wel zin in wat lekkers. Hij neemt van alles wat, wild en begerig, omdat hij er zelf de baas over is. Maar het slaperige gevoel raakte hij er niet door kwijt.

Het is al lang dag, als hij lamlendig op zijn stoeltje hangt, de armen slap, de benen naar voren weggezakt. Hij is beroerd - o, wat is hij beroerd! Zo is hij tot nu toe in zijn leven alleen geweest als hij moest braken. Tjasses, maar hij wil niet braken, - hier niet bij al die vreemde mensen! Alleen moeder mag er bij zijn als hij braakt; moeder en geen vreemde.

Maar het is niet tegen te houden. Hij kan zo gauw niet weg komen langs alle mensen van zijn rij; hij ligt dubbelgevouwen voorover op zijn stoeltje en gelooft dat hij dood zal gaan. Zijn voorhoofd is klam van zweet en dan hoort hij een molen malen in plaats van het lawaai dat om hem heen was. Hij zal nu wel kunnen slapen . . .

Nu merkt hij dat ze hem jonassen. Twee hebben hem vast aan armen en benen en sjouwen hem ergens heen, ergens omhoog. Goed - goed hoor. Het braken is tenminste voorbij: verder kan het hem niet zo erg meer schelen.

Als hij op een soort van bed ligt en een zuster het zweet van zijn voorhoofd afwast, probeert hij geruststellend te lachen, maar niemand ziet het. Ze laten hem verder stil liggen en dat vindt hij best, want hij heeft vreselijke slaap.

„Maf-ze,” mompelt hij, alsof hij het tegen zijn broertje heeft; dan slaapt hij.

Als hij wakker wordt en allemaal zieken om zich heen ziet, weet hij het weer. Hij gaat rechteop zitten.

„Zuster,” zegt hij, „ik ben niet ziek!”

„Opgeknapt?” knikt de zuster.

„Ik was niet ziek,” zegt hij haastig, „alleen een beetje misse-lijk.”

„Gelukkig, vent,” zegt de zuster, „dan kan er weer een ander op je matras liggen.”

Hij is wat gegriefd door dat „vent” en wil haar overtuigen, dat hij werkelijk niet ziek is geweest zoals die anderen hier.

„Beroerd, al die zieken hier, hè?” zegt hij vertrouwelijk. „Niks voor mij.”

En dan, terwijl hij zijn schoenen dichthaakt, die ze hem straks hebben uitgetrokken:

„U moet maar zó denken, zuster: ze laten ons een reis om de wereld maken en het kost ons geen halve rooie cent!”

Maar de zuster aait hem kinderachtig over zijn haar en zegt niets.

Dure inkoop

Ze zou anders nog lang niet aan de beurt zijn geweest om weggestuurd te worden, want ze heeft een hele boel goeie papieren, - en nu pakken ze haar met een razzia van de straat en ze zit in de schouwburg!

Ze is niet bang. Ze is nooit bang, - voor niemand en voor niets. Er is nog nooit iemand onvriendelijk tegen haar geweest en nu zal er ook niemand onvriendelijk tegen haar zijn; dat weet ze zeker.

Ze weet ook, waarom er nog nooit iemand onvriendelijk tegen haar is geweest. Omdat ze mooi is. Ze is toch niet blind, als ze in de spiegel kijkt? Als je mooi bent, hoef je nergens bang voor te zijn; ieder zal graag doen, wat je vraagt, - en zij zal vragen, hier weer uit te komen.

De groene, die haar in de overvalwagen geduwd heeft, - nou ja, die had geen tijd om te kijken, wie mooi was en wie niet. Het was niets dan een hoop mensen, bij elkaar gesmeten in een hoek van de straat en dan in de wagen gestopt. Hij heeft niet eens geteld; hij heeft maar beetgepakt, wat een ster droeg en op de hoop gegoooid. Gezichten heeft hij ook niet gezien, - dat is juist

zo jammer, anders was ze hier nooit terechtgekomen. Het was net of hij bang was, in gezichten te zien en te merken, dat het mensen waren. Hij schreeuwde aldoor, - misschien wel van angst dat hij er aan zou denken, wat hij daar op de hoop smeeet en in de wagen duwde.

Maar hier, als ze een beetje gewend zal zijn aan al dat ontzettende om haar heen, dan zal ze rustig de mannen aankijken, die er over te vertellen hebben en ze zal de meest geschikte er uit zoeken om te vragen, haar naar huis terug te laten gaan. Ze weet wel, dat de papieren, die je hebt, op een razzia-dag niet altijd helpen, - maar háár zullen ze helpen.

Ze kijkt wat om zich heen. Er wordt veel gehuild. Sommigen dringen zich om een man heen, die mensen er uit kan krijgen, al is hij een Jood. Hij steekt beide armen omhoog om te laten zien, wat hij niet zeggen kan omdat ze hem in het lawaai toch niet zullen verstaan: „Ik kan niet!” Ze houden hem tegen en trekken hem aan zijn jas; ze roepen, veel stemmen door elkaar, en daardoor hoort hij juist niemand. Tenslotte wringt hij zich los en vlucht door een deur, die voor anderen verboden is.

Zij zal niet dringen tussen anderen, niet meeschreeuwen met anderen en toch niet verstaan worden. Als zij iemand om haar vrijheid vraagt, zal ze het alleen doen en zó, dat de ander haar gezicht ziet. Het is onzin om een mooi gezicht te hebben en het niet te gebruiken.

Ze heeft genoeg rust in zich om te wachten, genoeg zekerheid om niet de verkeerde kans te grijpen. Ze laat het verdriet, dat om haar heen te zien en te horen is maar weinig tot zich doordringen; haar gedachten zijn alleen gericht op dat éne: zelf vrij komen. Daardoor blijft haar gaaf gezichtje onbewogen en is er geen trilling om haar bloeiende mond, ook niet als anderen tot haar spreken en ze afwezig antwoord geeft.

Dan, als ze de trappen en gangen opgegaan is en weer neer, ziet ze een groene, een hoge, en ze weet, dat hij het zijn zal. Nu niet; er zijn te veel mensen bij hem in de buurt. Ze zal in de gang blijven en het ogenblik afwachten.

Als hij eindelijk dichtbij het raam staat, zonder kluwen om zich heen, maakt ze haar tasje open, waar de papieren in zijn en gaat naar hem toe. Ze is nu toch wel een beetje gejaagd; ze heeft

een kleurtje en ze spreekt vlugger dan ze van plan is geweest als hij haar in het Duits vraagt, waarmee hij haar van dienst kan zijn. Ze haalt de papieren wat onhandig voor de dag; een pakje vanillesuiker, dat ze net gekocht had toen ze werd opgepakt, komt mee te voorschijn. Hij pakte het haar glimlachend af en vraagt wat dat is.

„O, niets,” zegt ze, „vanillesuiker. Ik had het net gekocht.”

„Kom even met me mee,” zegt hij, nog glimlachend. „Ik moet dat pakje onderzoeken.”

Ze begrijpt er niets van. De papieren zijn het, die ze wou laten zien, - en hij wil het pakje vanillesuiker onderzoeken! Waar brengt hij haar heen?

Hij gaat haar voor, de trap af, naar een uitgang. Als ze hem door de deur gevolgd heeft, zijn ze in een donkere ruimte, die tussen deze en de buitendeur ligt en waar alleen een klein blauw lampje brandt. Hij stopt het pakje vanillesuiker in de tas, die ze nog open in haar hand houdt.

„Zó goed?” vraagt hij.

„Ik wou vrij zijn,” zegt ze met dichte keel.

Hij neemt een gedrukt papiertje uit zijn zak en ondertekent dat onder de blauwe lamp.

„Wou je dat hebben?” vraagt hij fluisterend. „Ze zullen je niet meer aanhouden, als je dit laat zien.”

Ze steekt haar hand er naar uit, begerig. Maar hij stopt het weer bij zich en grijpt haar plotseling beet.

„Eerst een kus,” zegt hij heet in haar oor.

Hij kust haar, zo verschrikkelijk als nog nooit een jongen haar gekust heeft. Ze denkt in dat korte ogenblik aan alle jongens, - vier, vijf, - die haar wel eens hebben gekust. Dit, - dit is verschrikkelijk . . .

Dan, opeens laat hij haar los. Hij opent de buitendeur en het daglicht komt verblindend naar binnen. Hij haalt het papier weer voor de dag en stopt het in haar tas.

„Dit is de vrijheid,” zegt hij. „Die is wel een kus waard, niet?”

Hij verdwijnt door de binnendeur en zij staat buiten, duizelig.

Ze weet niet dadelijk, wat ze doen moet. Naar huis gaan? Ieder, die haar weer aan wil houden, het papier laten zien? En dan verder?

Haar lippen branden. Alles, wat zijn handen of zijn mond hebben aangeraakt, brandt. Dit heeft ze niet bedoeld. Ze heeft alleen haar mooi gezichtje willen laten zien en daarmee gedaan krijgen, dat hij haar naar huis liet gaan. Dit heeft ze niet geweten.

O, alles is opeens veranderd! Ze zal zich nooit meer door een jongen kunnen laten kussen, - alleen door een man. Als een jongen je kust, dan zoekt hij, voorzichtig; *hij* heeft gevonden, dadelijk. Als een jongen je kust, dan vraagt hij, verbaasd; *hij* heeft geweten, altijd.

Ze kan naar huis gaan. Maar alles is veranderd en het zal nooit meer worden als vroeger.

Ze kijkt in haar tasje, dat ze nog altijd open in de hand houdt. De vrijheid zit er in, - en het pakje vanillesuiker. Maar al het andere, wat niet in haar tasje was en wat ze opeens beseft, te hebben bezeten, - al het andere heeft ze verloren.

Jeugd.

Madonna

Tegen de morgen, na de nacht van lopen, door de kille, donkere stad, van aankomst in het sterrehuis, van liggen op de matras in het stof en het rumoer, heeft ze gemerkt, dat haar kindje ziek is geworden. Ze heeft het in de deken gewikkeld, die schoon was toen ze van huis ging en die er nu groezelig-grauw uit ziet. Ze is er mee naar de ziekenzaal gegaan en heeft het de Joodse dokter laten zien.

Ja, het is heel ziek; het heeft hoge koorts, maar wat het is, weet de dokter niet. Het moet maar in de ziekenzaal blijven, tot vannacht de allerhoogste macht zal komen om te beslissen, wie wel en wie niet te ziek is om in de tram te worden geduwd en op reis te worden gestuurd. Als het kindje te ziek wordt gevonden om mee te gaan, kan het moedertje, dat zelf een kind is, ook blijven.

Nee, een bed is er niet voor een kind. Die moeten beschikbaar blijven voor de grote zieken. Het zou immers alleen het hoofd-eind vullen; dat is zonde van zo'n heel bed. Maar zij mag zelf in de ziekenzaal blijven, al is ze niet ziek. Ze mag op een houten

bank gaan zitten met haar rug tegen de kalken muur en het kindje in de armen houden. Daar ligt het toch beter dan in zo'n groot bed, niet?

En de uren gaan voorbij, en tegen de witte muur, rechtop, zit de moeder, de blauwe ogen wijd open. Het bundeltje in haar armen beweegt nauwelijks; soms komt er een klein, klaaglijk geluid uit. Dan kijkt ze in de toegevouwen deken en knikt en glimlacht tegen wat daar binnen in zit en daar klaagt en gloeit. Haar armen wiegen dan zachtjes heen en weer, tot het geluidje zwijgt.

Een paar keren heeft ze het uit haar borst te drinken gegeven. Ze heeft het bundeltje even naast zich op de bank gelegd om haar borst te ontbloten; dan heeft ze het weer opgenomen en tegen zich aan gehouden. Wat er van het kopje te voorschijn kwam uit de deken stak rood en warm af tegen haar witte borst. Er was geen steun voor de arm, die het kopje hief: het is maar een houten bank, waar ze op zit, en leuning is er niet.

Ze heeft ook zelf gegeten. Men heeft haar soep gebracht en brood. Eén hand heeft zij vrij gehad om de lepel naar haar mond te brengen; de andere heeft het kind gedragen. En toen de etensnap leeg was, hebben ze die bij haar weggenomen. En zij heeft weer gezeten met het kind in beide armen en bewogen heeft ze niet.

En het wordt avond en het wordt nacht. De spanning in de ziekenzaal wordt niet te dragen: straks, juist voordat het sterrehuis zal worden leeggeruimd en de mensen en kinderen in de voorrijdende trams zullen worden gedreven, zal de allerhoogste macht de zieken komen bekijken en beoordelen. De doktoren, de zusters weten, hoeveel er van afhangt, of hij dronken is of niet.

Wel, - hij is niet dronken vannacht. Het goede bericht is al naar boven geseind vóór hij de ziekenzaal heeft bereikt. De helpers ademen verlicht.

Dan, opeens, staat hij te midden van de zieken. Hij vraagt en krijgt antwoord, maar de beslissing zegt hij niet.

De moeder zit, zoals ze de hele dag heeft gezeten: zonder beweging en met de blauwe ogen helder en wijd open. De allerhoogste macht staat tegenover haar, groot en weldoorvoed en machtig. Hij ziet haar stil zitten tegen de witte muur, ziet haar

zonder klacht en zonder vraag opkijken en ontwijkt dan schuw haar blik.

„Hoe oud is ze?” vraagt hij naar opzij.

„Vijf maanden,” zegt de Joodse dokter en noemt de temperatuur van wat daar in de deken verborgen is.

„Nee, - de moeder.”

De dokter buigt zich over de moeder heen en vraagt hoe oud ze is.

„Negentien jaar.”

Dan schuifelt de allerhoogste macht ongedurig met de voeten. Hij blijft opzij kijken.

„Ik heb geen tijd vannacht voor al die gevallen,” zegt hij schor. „Alle zieken kunnen achterblijven.”

De moeder kijkt in de toegevouwen deken en glimlacht.

Geschenk

Dit is iets nieuws, en allen, behalve de kinderen zelf, zijn er blij mee: de kinderen hoeven niet al die vierentwintig uur in het volle sterrehuis te blijven, maar worden weggehaald naar de overkant, waar een Joods kinderhuis is met helpstertjes, met bedjes, met loophekken, met stoeltjes, - en met véél melk en pap.

De moeders, verlicht en toch verzorgd, blijven achter in de hel van de schouwburg, maar nu hindert het niet meer, in de hel te zijn, - de kinderen zijn er immers uit! En morgennacht, als ze verder worden gestuurd, krijgen ze de kinderen eerlijk, éérlijk terug.

Ze stellen de huilende kinderen gerust, zoenen ze, nemen afscheid van ze voor een hele dag en kijken met wat afgunst en wat dankbaarheid de helpstertjes na, die elk met een kind in de armen door de deur naar buiten gaan, die voor de moeders is afgesloten.

Dan gaat het sterrehuis-leven in al zijn gruwelijkheid verder, maar zonder de kinderen; die slapen in een bed, worden morgen gewassen, zullen spelen en gevoed worden, - zullen nog één dag, nog één enkele dag leven zoals kinderen moeten leven. Daarna, - maar dan zijn ze immers met de moeders samen! Dan hindert het immers niet meer!

Het daglicht, dat in de schouwburg niet doordringt, maar door de kleine vensters in de gangen spaarzaam naar binnen is gekomen na de eerste nacht, heeft zich al weer teruggetrokken; de uren zijn voorbij gekropen en het is weer avond. Het spook van vertrekken komt dichterbij; het wordt zonder weerzin begroet, omdat het 't andere spook, dat in het sterrehuis rondwaart, zal overwinnen. De reis kan niet ontzettender zijn dan dit huis. En wat na de reis komt, - och, wat doet het er toe?

De moeders worden onrustig. Ze maken zich klaar voor het vertrek en de kinderen zijn er nog niet. Ze zullen ze toch wel terug krijgen? Ze worden *hun* toch niet afgepakt - nu al?

Dan galmt de omroeper, dat alle moeders in de hal moeten komen. Er klinkt een gesmoorde juichkreet op, zoals deze ruimte nog niet gehoord heeft. Jammerkreten heeft dit huis gehoord, en zuchten, en snikken, - ja, en ook doodsgerochel, - maar dit geluid is nieuw.

Ze stromen samen in de hal, de moeders. Ze kijken elkaar lachend in de ogen, als kinderen, wie een feest is beloofd. Hun blikken zijn gespannen op de buitendeur gericht, die achter een gordijn is verborgen.

En dan gaat het gordijn opzij en het eerste helpstertje staat er met een kind op de arm. De moeder schiet naar voren, roept „van mij!” en steekt de armen uit met hetzelfde gebaar als haar kind de armen uitsteekt. De kreet van de moeder en van het kind zijn ook dezelfde. De moeder vlucht naar binnen met haar geschenk, alsof ze bang is, dat het haar nog kan worden afgenomen.

En telkens gaat het gordijn opzij, en telkens staat er een helpstertje met een kind. En telkens roept een moeder „van mij!” en vlucht een moeder de hel binnen met haar herkrege schat.

Over een half uur zullen ze uitgedreven worden. Waarheen? Het komt er niet op aan: ze hebben hun kinderen terug.

Vreugde, - vreugde in de hel. Of is misschien de deur een beetje opengekiemd, die de hel van de hemel scheidt?

Gemiste kans

Het is wel plotseling gekomen, - maar nee, erg vindt hij het niet. Er zijn zoveel van zijn kameraden al weggegaan; waarom zou hij dan meer geluk hebben dan de anderen? Zijn papieren hebben wat uitstel gegeven. Nu is de razzia gekomen en heeft dat overhoop gegoooid. Dat is immers rechtvaardig?

De razzia heeft al een paar dagen bedreigd; niemand wist alleen, wanneer het zou losbarsten. Er kwamen te weinig opgeroepen naar de schouwburg. Er hebben zich te veel op het allerlaatst verstoppt. En omdat de mensenoogst te schraal was, moest er op een andere manier voor aanvulling worden gezorgd. Dat moest op een razzia uitlopen.

Wel, - nu zit hij hier en hij kan niet helpen, dat hij plezier heeft van de velen, die zich verstoppt hebben. Dat is wel een razzia waard. Hij is jong en hij heeft handen en hij komt er wel door. Die ander, die niet op tijd naar de schouwburg is gekomen en zich verstoppt heeft, was er misschien niet door gekomen. Hij grinnikt, als hij er aan denkt, hoe de kameraden hem altijd geplaagd hebben met die gewoonte van hem, alles van de andere kant te bekijken. Nu komt het hem dan toch maar te pas, want hij heeft plezier en om zich heen ziet hij niets dan verdriet.

„Hallo!” roept een schorre jongensstem achter hem, „ben jij hier ook?”

Hij keert zich om en kijkt in het verbeterde onverschillige gezicht van een jongen uit de buurt.

„Hallo!” roept hij terug. Ten minste ook een jongen. Om hem heen zijn allemaal mannen en vrouwen.

De andere jongen werkt zich door de mensen heen en zoekt een plaats naast hem. Nu kunnen ze het goed hebben met z'n tweeën.

„Ben jij al met je papieren vóór geweest?” vraagt de ander.

„Och . . .” - hij haalt de schouders op, „als ik aan de beurt ben zullen ze me wel roepen.”

„Je moet er achterheen zitten!” raadt de ander fel. „Vanzelf zullen ze je er niet uit helpen.”

Hij merkt weer, met een lichte schrik, dat hij anders is dan de anderen. Het kan hem zoveel niet schelen, of hij er uit komt of

niet. Wat betekent een uitstel? Straks worden toch alle Joden weggestuurd. En zich verstoppen wil hij niet; hij kan niet goed genoeg komedie spelen en zou er direct invliegen. En aldoor, aldoor is er die gedachte: voor mij gaat een ander, die er niet zo goed doorheen komt als ik. De dag verloopt. Er worden veel vrijgelaten. Misschien toch, dat er nog rekening wordt gehouden met papieren? Och, dan roepen ze hem wel.

Er worden nog telkens nieuwe groepen voorgespreid met de overvalwagen en naar binnen gebracht, - en het is al laat in de avond. Deze razzia is erger dan de vorigen; toen hield het altijd tegen de avond op. Ze zullen wel niet vóór morgennacht vertrekken. Nog kans genoeg, stelt hij zijn geweten gerust, dat zich verzet tegen zijn passiviteit. „Nog kans genoeg,” zegt hij sussend tegen zijn buurman, die zijn houding niet begrijpt.

Dan komt, van een onverwachte zijde, de kans. Een helper buigt zich naar hem en zijn buurman toe en fluistert: ‘Er wordt zo meteen een groep zieken weg gestuurd, - vrijgelaten. Ga er onopvallend tussen staan en loop met ze mee. Er wordt niet scherp gecontroleerd.’

Nu klopt er toch opwinding door zijn polsen. Verdikkeme, dit is een kans om vanavond weer thuis te zijn en het na te kunnen vertellen! Hij heeft toch wel zin om naar huis te gaan en van nacht in een bed te liggen, - en de anderen, die hier moeten blijven en niet in een bed zullen liggen, met geweld te vergeeten . . .

Zijn buurman is helemaal veranderd. Het onverschillige gezicht gloeit en straalt.

„Mee!” zegt hij hees, „en opschieten! Er tussen gaan staan en ziek doen!”

Dit zal hij zeker niet kunnen: ziek doen. Maar misschien is het niet nodig.

Zijn hart klopt hoog in zijn keel, als hij in de gang, achter de buitendeur, tussen een groep zieken in staat. Hij ziet zijn vriend met slap-afhangende schouders en een van pijn vertrokken gezicht in de komedie opgaan. Hij kàn dat niet, - o, al zou hij er de wereld mee verdienen, hij kàn dat niet! Dan gaat de buitendeur open en de nachtlucht komt hem tegemoet, vreemd na alle benauwenis van de volgepropte schouwburg. Hij houdt opeens van

de nachtlucht en wil zijn best doen om die te vergeten.

Buiten, in het donker, roept plotseling een snijdende Duitse bevelstem om de verlofpapieren. Hij heeft er geen. Hij ziet nog net, hoe zijn buurman een lege reep papier uit zijn zak te voorschijn haalt en die onverschillig laat zien, - en doorloopt, de vrijheid tegemoet. Dan staat hij zelf met lege handen.

„Terug!” schreeuwde de stem. Goed, - hij gaat al terug.

En dan zit hij weer op het schouwburgstoeltje, nu zonder jongen naast zich. En hij kijkt om zich heen en ziet verdriet en wanhoop. En hij verbaast zich, dat hij om zichzelf en om de kans, die hij miste, geen verdriet kan voelen.

Geen verdriet. Alleen een koppig plezier, dat hij dan toch maar een ogenblik de nachtlucht heeft ingeademd . . .

Troostende melk

Alle moeders hebben hun kleine kinderen aan de overkant gegeven, maar deze moeder niet. Want zelf mag ze niet mee gaan en dit kind kan nog niet van de moeder gescheiden worden, omdat niemand anders het te drinken kan geven.

Het hindert niet, dat deze zuigeling in de schouwburg blijft en op een vieze matras de vierentwintig uur moet doorbrengen in plaats van in een kinderbedje. Het hindert niet, dat er geraas en voetgeschuifel om het kind heen zijn, die het zouden verhinderen te slapen. Zolang dit kind bij de moeder is, zal niets aan zijn geluk ontbreken, want moeder vangt alles op.

Wie in de schouwburg is om zijn armzalige hulp te geven, om een enkel goed ogenblik te bieden waar alle goede ogenblikken voor altijd schijnen vernietigd te zijn, - die komt op alle plaatsen tegelijk, op alle trappen, in alle uithoeken. Die hoort geen woorden meer, maar een gezoem. Die ziet geen gezichten meer, maar één bewegende, smartelijke vlek. Die moet zich al over een mens heen buigen, hem aanraken, om zijn woorden te horen, zijn gezicht te zien, zijn leed te voelen uitstijgen boven het leed van wat daar zoemt en beweegt en het sterrehuis vult tot aan het dak.

Maar die ontmoet, op zijn eindeloze dwaaltochten door het smarte-oerwoud, telkens en telkens weer deze éne moeder. Het

is, of ze met haar kind op alle plaatsen zit, - en in werkelijkheid is ze nauwelijks van haar matras af geweest. En wáár je haar ontmoet, heeft ze haar kind in de armen en voedt het.

Kan een kind zóveel melk drinken? Wordt het nooit verzadigd?

Och nee, het drinkt nauwelijks. Misschien heeft het 'n paar keren deze hele nacht en dag werkelijk gedronken. Verder heeft het alleen de warmte ingezogen, die de moeder uitstraalt, is het omhuld geweest door de koestering van dit oer-moederlief, heeft het geslapen en zich behaaglijk gevoeld en niet geweten, dat om hem heen een wereld verging.

Wie in de schouwburg is om zijn armzalige hulp te bieden, moet zelf ook een punt vinden, waar hij hulp vandaan haalt. Die zoekt, al helpende, of er ook een mens is in deze deinende massa, die wat te geven heeft.

Wel, - deze moeder heeft iets te geven. Ze zit en voedt haar kind en haar gezicht is tevreden en ontspannen.

„Moet je zelf niet rusten, moeder? Even de ogen dicht doen en het kind naast je neerleggen en je uitstrekken op de matras? Heeft het kind nog niet genoeg gehad?”

De moeder schudt het hoofd met een glimlach. Ze verwacht niet, te worden begrepen, maar ze probeert, antwoord te geven op domme vragen.

„Ik ben niet moe.”

„Maar je zult moe worden, - veel te moe voor wat je nog te wachten staat.”

„Moe worden is niet erg.”

Dan krijgt ze medelijden met het gezicht tegenover haar, dat haar taal niet schijnt te verstaan. Ze buigt zich naar voren, over het kind heen, het gezicht geheven naar wie daar zo hoog uitsteekt boven haar gehurkte houding op de matras.

„Ik wil niet, dat mijn kind iets merkt. Ik wil niet, dat het huilt. Nooit.”

Wat kun je soms hoog en krachtig uitsteken boven wat daar neerhurkt, en in wezen klein en armzalig neerknielen, de open hand geheven om een aalmoes, - die je gul gegeven wordt . . .

Moeten

Tussen al de binnenstromende mensen en kinderen is er één grijze kop. Dat is grootvader, háár grootvader. Ze zijn met z'n drieën gekomen, grootvader en moeder en zij, en nu kan niets ergs haar gebeuren.

Zij ziet niet, dat grootvader de enige grijze kop is. Zij weet niet van leeftijdsgrenzen en van nog vrij rondlopende oudere mensen. Ze weet alleen, dat ze hun rugzakken gepakt hebben en alles uit hun huisje hebben meegenomen, wat moeder dacht dat ze nodig konden hebben en dat ze toen de deur achter zich hebben dichtgetrokken. Ze laten niets achter, niets en niemand. De poes hebben ze gebracht bij de niet-Joodse burens, die zeker net zo lief voor hem zullen zijn als ze voor hen zijn geweest en die vreselijk moesten huilen, toen ze alle drie goeiedag kwamen zeggen. Buurman heeft zijn vuist geschud; zij weet heel goed tegen wie dat was, al heeft buurman het niet gezegd en al zal zij het ook niet zeggen, omdat je eigenlijk helemaal niets meer hardop mag zeggen. En buurvrouw heeft haar opgetild alsof ze nog heel klein was en heeft haar gezoend. O ja, ze weet zeker, dat ze goed voor poes zullen zorgen.

Als hun rugzakken in het sterrehuis van hen zijn afgenomen, loopt ze veilig tussen moeder en grootvader in verder naar binnen. Telkens is er wel iemand, die hun verder de weg wijst naar de plaatsen, die ze zullen hebben tot ze op reis gaan. Het is wel erg druk, en niet zo leuk als ze tevoren heeft gedacht, maar tussen moeder en grootvader in kan het haar niet schelen.

Ieder, die tegen ze praat of de weg wijst, kijkt een beetje verbaasd naar grootvader. Ze zijn zeker niet gewend aan zulke aardige grootvaders. Zij wel, - zij weet niet, hoe het er zonder grootvader uit zou zien. Ze is eigenlijk een beetje trots, dat ze zo naar hem kijken.

Dan zegt er één, die hem ook zo verbaasd heeft aangekeken:

„Maar u hoeft hier toch niet te zijn! U bent toch boven de leeftijd!”

Grootvader schudt het hoofd.

„Ik ga vrijwillig. Ik laat mijn dochter en mijn kleindochtertje niet alleen gaan.”

De ander knikt en begrijpt, - beter dan zij het begrijpt. Ja, - dat hij moeder en haar niet alleen laat gaan, daar is niet veel aan te begrijpen! Dat is toch vanzelf! Maar vrijwillig . . . wat is vrijwillig?

Als ze naast elkaar op drie leuke stoeltjes zitten, zij in het midden, legt ze haar handje op grootvaders mouw. Hij heeft net om zich heen zitten kijken naar al die mensen en al die drukte, maar nu buigt hij zijn witte hoofd naar haar toe.

„Wat is 't kind?”

„Grootvader, wat is vrijwillig?”

Hij denkt even na.

„Vrijwillig, - dat is, als je niet moet en je doet het toch.”

Daar is ze stil van. Niet moeten? Moest hij niet gaan en ging hij toch?

„Maar we moesten toch? Anders waren we toch niet gegaan?”

„Ik moest niet. Daarom ben ik vrijwillig gegaan.”

Ze kan het werkelijk niet goed begrijpen. Ze is ook nog maar klein.

„Maar je *moest* toch, grootvader! Anders was jij toch alleen thuis gebleven - en wij hadden toch niet alleen kunnen gaan?”

Grootvader pakt haar hoofd tussen zijn handen en zoent haar op het haar.

„Daarom - daarom moest ik gaan,” zegt hij. „Daarom moest ik vrijwillig gaan.”

Dan probeert ze maar helemaal niet meer te begrijpen, wat vrijwillig betekent.

Eiland

Van alle sterrekinderen, die bij de razzia van de straat zijn gepakt, is er niet één zo ongelukkig als zij. Ze huilt haar ogen uit, haar prachtige, donkere ogen, waar nu zo weinig van te zien is achter de gezwollen oogleden, en nog altijd komen er nieuwe tranen.

Dit kàn ook niet, - twee maanden getrouwd zijn en eigenlijk geen ogenblik zonder je man kunnen, en dan alléén opgepakt worden, zonder hem! Ze måg het niet doordenken; daarom

huilt ze maar, hardop, als toen ze een klein meisje was, want zo lang ze huilt, hoeft ze niet te denken.

„Maar er is toch misschien nog wel wat aan te doen!” zeggen ze tegen haar.

Aan te doen? Hoe kan ze nu iets doen, zonder dat hij er bij is? Hij doet immers altijd alles?

„Nou, nou, zó mag je man je niet zien,” plaagt een oudere man, die haar als klein kind gekend heeft.

„Hij ziet me tòch niet, - hij ziet me nooit meer!” huilt ze.

Ze wil het iedereen wel vertellen, hoe verschrikkelijk het is. De luisteraars schudden het hoofd en vergeten een ogenblik hun eigen lot. Een enkele denkt, met wat afgunst, hoe bevrijdend het moet zijn, zó zonder rem te kunnen huilen. Maar daarvoor moet je een kind zijn en twee maanden getrouwd. Wie heeft er dat voorrecht, een kind te zijn en pas getrouwd? Wie kan alle pijn, alle angst in kreten uitschreeuwen, in tranen weg laten vloeien?

Eten? Nee, nee, ze wil niet eten, - ze wil haar man terug hebben! Ja, en een schone zakdoek wil ze ook wel van die buurvrouw, die haar over de schouder aait en vergeet, wat ze zelf heeft achtergelaten en wat ze zelf tegemoet gaat. Papieren, waar ze op vrijgelaten kan worden? Ze weet het niet, - heus, ze weet het niet. Haar man zal ze wel hebben. Ze mogen allemaal wel in haar tasje kijken, of er papieren in zijn, waar ze op vrijgelaten kan worden. Ze mogen er mee doen wat ze willen. Haar natte zakdoek zal ze er wel uit nemen, als ze zelf maar niet naar de papieren hoeft om te kijken.

Zo laat ze zich wegvloeien in de uren, dat ze daar zit tussen al de anderen; niemand is boos op haar, want ze is een kind en ze is pas getrouwd.

Dan komt er een helpster met stralend gezicht op haar toe.

„Als je belooft, hier op je plaats te blijven zitten, kom ik zo meteen met iemand naar je toe.”

Ze springt op.

„Is-ie d'r? Is-ie gekomen!”

„Ja. Maar blijf hier zitten, anders kunnen jullie elkaar nooit vinden.”

De helpster is nog niet recht weg, of ze wringt zich langs de mensen heen en ontsnapt uit haar rij. Ze kan het niet uithouden.

Ze moet hem zelf zoeken. Ze duwt anderen opzij en probeert te hollen. Haar gezwollen gezichtje spiedt naar links en rechts om hem toch maar gauw te vinden. Maar natuurlijk vindt ze hem niet.

Wel ontmoet ze de helpster.

„Waar is hij? Waar is hij toch?” vraagt ze gejaagd en ongerust.

„Zó kan ik jullie toch niet bij elkaar brengen!” schudt de ander het hoofd. „Je was niet meer op je plaats en toen moest ik hem laten wachten om jou weer te zoeken. Zul je nu hier blijven staan?”

Ze spreekt als tegen een heel klein kind en het behuilde gezichtje knikt ernstig van ja. Maar als ze een poosje heeft staan wachten, gelooft ze, dat ze hem in elk geval een beetje tegemoet mag lopen. Ze baant zich haar weg verder door de mensenzee.

Hoelang dwaalt ze? Het moet wel heel lang zijn; in elk geval is ze een heel eind uit de koers geraakt: ze is, geduwd door de stroom, die geen doel en geen einde schijnt te hebben, op de trap geraakt. Dan zijn er opeens een paar armen om haar heen, een mond op haar mond, die haar verrukkingskreet smooit.

Het zijn allemaal dwaze woordjes, die ze hoort en die ze terug fluistert. Ze zoent maar en huilt maar en laat zich sussen, en ze weet helemaal niet meer waar ze is.

„Bén je mal?” hoort ze in haar oor fluisteren. „Denk je, dat ik je alleen laat gaan? Als we vrij komen, komen we samen vrij, en als we door moeten, gaan we samen door. Samen uit, samen thuis, - wat jij?”

Ze staan daar maar, midden op de trap, en kussen elkaar. De maalstroom van mensen, die omhoog gaan en omlaag, wijkt gelaten opzij rondom dit eiland van geluk. Maar zij weten niet, dat er een maalstroom bestaat en dat zij daarin een eiland vormen, - want zij vullen de hele wereld.

Geheim

Ze heeft het gezien, - zelf zien gebeuren, - en het is te erg om het

aan vader en moeder te kunnen vertellen. Dàt is het verschrikkelijke.

Ze weet, dat ze het gezicht van die oude man nooit zal kunnen vergeten. Ze had hem al eerder gezien in de paar dagen, dat ze hier in de schouwburg zijn en ze vond hem zo'n lief en goedig gezicht hebben, alleen erg verdrietig. Maar er lopen zo véél mensen in de schouwburg rond met een erg verdrietig gezicht. Zijzelf misschien ook wel, zeker nu dit gebeurd is en ze het niet aan vader en moeder kan vertellen.

Dat hij nu dood is, - want natuurlijk is hij dood, - dat is niet zo vreselijk. Daar zal hij wel blij om zijn. Maar dat het *gebeurde* en dat zij het zàg.

Ze was in de hoogste gang van de schouwburg, alleen tussen allemaal vreemden. Ze is wel meer van vader en moeder en broertje weg geweest in die paar dagen. Je kunt het niet uithouden, als je altijd op dezelfde plaats zit; dan word je kribbig tegen broer of huilerig tegen vader en moeder, juist als je lief zou willen zijn. Dan is het beste: trappen op lopen, voetje voor voetje, omdat het nu eenmaal niet anders kan tussen al die mensen, - wat zou je anders graag hollen en langs de leuning terug glijden, zoals thuis! - gangen door, tot boven aan toe, en dan weer naar beneden. Soms ontmoet je dan kinderen, die je kent van school; dat is natuurlijk erg prettig, al duurt het maar even, want die kinderen moeten ook weer naar hun eigen mensen terug, naar hun eigen plaats, en je vindt ze zo makkelijk niet weer. En als je dan weer bij vader en moeder terug bent, lijkt alles veel nieuwer en lang zo moeilijk niet meer.

Op die tochten heeft ze hem juist een paar maal ontmoet. Hij praatte met niemand en hij had ook niemand bij zich, die van hem zelf was. Dat is het misschien geweest. Ze weet nu, dat ze een paar maal gedacht heeft of ze in 't voorbijgaan niet opa tegen hem zou zeggen; ze heeft dat wel eens bij een andere oudere meneer gedaan en die lachte over zijn hele gezicht. Maar bij hem heeft ze het niet gedaan, - misschien niet gedurfd, ze weet het niet, - en nu moet ze er telkens aan denken, dat het misschien niet gebeurd was, als ze maar dat éne woordje opa tegen hem had durven zeggen. Doordat ze het heeft zien gebeuren gelooft ze, dat het een beetje haar schuld moet zijn.

Het raam van die gang was open, omdat het zo benauwd was in de schouwburg en omdat over een uurtje, tegen donker, toch alles stijf dicht moet voor de verduistering. Er stonden maar een paar mensen dicht bij het raam, - zij gelukkig niet.

Toen zag ze hem tussen de mensen. Het was net of hij blind was geworden en niets meer kon zien, of dat hij sliep en toch kon lopen. Ze weet nu heel zeker, dat ze dat eerst gezien heeft, vóór het gebeurde; ze heeft het niet later gedacht. En toen gebeurde het zó gauw, dat ze de mensen diep beneden op straat hoorde gillen, vóór ze zelf een schreeuw gaf. Hij duwde de mensen op zij, die voor het raam stonden, heel sterk, alsof hij opeens geen oude man meer was, - en toen zag ze hem niet meer. Toen hoorde ze op straat gegil van veel mensen, en ze gaf zelf een schreeuw, en de anderen in de gang ook, - die drongen voor het raam en wilden er uit kijken, maar één grote, rustige man duwde ze op zij en maakte het raam dicht, - en toen kwamen er een paar groenen naar boven gestormd en die schreeuwden tegen de mensen, dat er niemand bij het raam mocht komen en wat of ze daar wel uitvoerden en dat er geen enkel raam meer in de schouwburg open mocht, nooit meer.

En toen werd ze zo misselijk en zo duizelig, maar ze mocht niet misselijk zijn, - hier niet, en bij vader en moeder zeker niet, want die kon ze het nooit vertellen. Die kan ze het nooit vertellen, - nooit. Ze zullen misschien van anderen horen, dat het gebeurd is en dan zullen ze het zeker niet aan haar broer vertellen, omdat het te akelig is voor kinderen. Hoe kan ze hun dan zeggen, dat ze het gezien heeft! Hoe kan ze het ooit aan iemand in de wereld zeggen?

Moeder vindt, dat ze moet proberen, zittend te slapen, want ze ziet zo wit. Ze is natuurlijk wit van de misselijkheid. Maar hoe kan ze nu slapen? Ze ziet aldoor het gezicht van de oude man vóór zich, zo blind, zo slapend. Ze had opa tegen hem moeten zeggen, iedere keer dat hij langs haar kwam. Als je een meisje hebt, dat opa tegen je zegt, kun je dat heel erge niet doen. Het is een beetje haar schuld. Hij is nu dood en hij is er blij om. Maar dat hij er blij om is . . . o, hoe kan ze het uithouden, als ze het niemand mag vertellen . . .

Dan zegt ze tegen broer:

„Zeg, als mensen uiteen raam vallen, heel hoog, zouden ze dan dood zijn als ze beneden komen?”

„Gek!” zegt hij en hij lacht, zoals jongens lachen als ze het over die malle meiden hebben.

Moeder vraagt, wat er was; ze is bang voor gekrib tussen broer en haar, want dat is er al een paar keer geweest in deze dagen.

„Zij vraagt of je dood bent als je boven uit het raam valt!” grinnikt hij.

Dan wordt moeder echt boos op haar.

„Moet jij luisteren naar akelige verhalen, die de mensen hier bedenken?” zegt ze.

Ze geeft geen antwoord. Ze weet, dat moeder het al heeft gehoord. Nu zal ze het zéker niet meer kunnen vertellen, - nooit meer.

Maar omdat moeder boos tegen haar praat, kan ze opeens hui-
len. Langzame, warme tranen, die pijn doen in haar keel, maar die alles anders maken. Anders en beter.

Vertrouwen

Ze hebben de hele dag naast elkaar gezeten of op de matras gelegen, twee kleine zusjes. Wat de grootste zei, heeft de kleinere nagepraat, voor zover ze alle woorden na kon praten. Ze dragen dezelfde warme pakjes met lange broeken; moeder heeft ze al lang geleden gemaakt, om klaar te zijn voor de reis, die toch een keer komen zou. Hun donkere krullen liggen met dezelfde golven langs de klare voorhoofdjes, de gave wangetjes. Hun fluwelen ogen kijken met dezelfde vertrouwende overgave onder de lange, zwarte wimpers uit.

Ze zijn vaak alleen geweest vandaag. Eerst vannacht, toen ze pas op straat waren geweest in het donker en pas hier waren gekomen, toen heeft moeder met ze op de matras gelegen. Moeder had de warme pakjes uitgetrokken en een deken over ze heen gelegd. Ze hebben toen geslapen en ze waren heel tevreden, want moeder was bij ze. Vader zat ergens anders op een stoel, want mannen krijgen geen matras.

Maar toen het dag werd, is vader bij hen gekomen om aan moeder te laten zien, hoe dik zijn éne been was geworden. Het is al wel een week dik geweest, maar er kon nog een schoen overheen van een buurman, die grote voeten heeft. Nu is hij naar ze toe gestrompeld zonder schoen, want de schoen heeft hij uit moeten trekken, zó dik is de voet.

„Je hebt koorts,” heeft moeder tegen vader gezegd. Moeder voelt het altijd dadelijk, of je ziek bent. „Ga mee.”

Toen heeft moeder tegen het grootste zusje gezegd, dat ze lief op de matras moesten blijven en dat zij op het kleine zusje moest passen. Ze heeft ja geknikt en altijd als ze *ja* geknikt heeft, onthoudt ze het en doet ze het.

Nu ligt vader op de ziekenzaal met zijn voet op zijn rugzak en met natte lappen eromheen. Moeder kan wel bij hem weg, want de zusters passen er wel op, dat er niets met zijn voet gebeurt, maar moeder moet telkens bij andere meneren zijn om te vragen, of vader niet naar het ziekenhuis kan en zij drietjes niet naar huis.

Als moeder er niet is, kijken de andere moeders wel, hoe het met de twee zusjes gaat. Ze geven ze ook te eten en ze slikken het braaf door, al zouden ze veel liever wachten met eten, tot moeder terug is. Maar slapen willen ze niet; ze zitten rechtop, naast elkaar op de matras en kijken naar de ingang om te zien of moeder nog niet komt.

Soms is moeder er een kort ogenblik; dan hurkt ze naast de zusjes neer en eet wat, omdat de andere moeders boos op haar zijn als ze niet eet, en ze veegt de snoetjes van de zusjes af met het natte waslapje, dat ze in een zakje mee heeft genomen, en ze laat ze even een plasje doen, - ze heeft alles meegenomen wat nodig was, - en dan is ze weer weg. Maar die korte ogenblikken zijn juist niet die, waarop de akelige dingen gebeuren, die de zusjes bang maken. Het zijn juist niet de ogenblikken, waarop er nare soldaten met groene pakjes bij de moeders en de kinderen komen en met zulke harde stemmen dingen schreeuwen, waar ze niets van verstaan. Het zijn net zulke soldaten als die ze in dit huis naar binnen hebben gelaten; moeder heeft toen gezegd, dat ze niets deden, en dat zal wel zo zijn, maar het zou toch leuker zijn geweest, als moeder toevallig bij ze was toen de soldaten bij ze kwamen.

Als de soldaten weer weg zijn, zitten de zusjes kaarsrecht op hun matras; ze houden elkaar bij de hand en het grootste zegt langzaam, met een diepe stem, die uit de slaap lijkt te komen:

„De soldaten *zijn* niet stout!”

Het kleinste zusje knikte, met ernstige, grote ogen.

„Nietout,” zegt ze.

Als het donker wordt, komt moeder weer even en legt ze te slapen. Ze zegt, dat ze nog best een poosje kunnen slapen; straks, als ze misschien weg moeten, - want de meneren weten nog niet, of vader naar het ziekenhuis mag en of zij naar huis terug komen, - zal moeder ze wakker maken en aankleden.

Ze liggen braaf naast elkaar onder de deken en vallen in slaap. En moeder praat met de Joodse dokter en met andere mannen, die verstand hebben van wat hier in het sterrehuis mag en niet mag, en op 't laatst zijn die toch bang, dat vaders been niet erg genoeg pijn doet en dat hij niet koortsig genoeg is, en dan maakt ze de zusjes wakker en rolt de deken op en kleedt de kinderen aan.

Ze zitten slaapdronken naast elkaar, stijf van de dikke kleren, die moeder ze heeft aangetrokken. Ze begrijpen er niet zo heel veel van, maar het grootste zusjes weet, dat het iets met die zelfde soldaten te maken heeft.

„De soldaten *zijn* niet stout,” zegt ze.

Het kleinste zusje knikt „nietout”.

Maar op de ziekenzaal proberen de zusters vaders been te verbinden en er dan een kous of minstens een schoen overheen te krijgen, en het gaat niet. Hij heeft vreselijke pijn en hij doet zijn best, alles te verdragen. Het gaat werkelijk niet. Dan gelooft de dokter, dat hij toch kan blijven en morgen-vroeg, na zessen, naar het ziekenhuis kan worden gebracht. Zonder schoen kan hij immers de lange reis niet beginnen.

Moeder gaat weer naar de zusjes toe; alle moeders zijn aan het pakken en kinderen-kleden, en te midden van het gewoel kleedt ze de zusjes weer uit. Ze brengt ze naar een hoek in de gang, die al leeg gekomen is en waar een matras ligt. Daar dekt ze ze toe en kust ze welterusten. De zusjes waren eigenlijk nog niet recht wakker en slapen dadelijk verder.

Maar de allerhoogste macht komt en is dronken. Hij stormt

naar de ziekenzaal en woedt over de vele zieken, die hem natuurlijk voor de mal houden. Hij dreigt de Joodse doktoren met de dood, omdat ze zoveel Joden achterhouden. De Joodse doktoren kennen dit; ze zijn al lang niet meer bang voor de dood en wijzen op zieken, die werkelijk niet kunnen gaan.

„Onder de veertig graden koorts kan alles reizen,” brult de allerhoogste macht. „En ze worden gecontroleerd.”

Maar de vader van de zusjes kan geen schoen over zijn gezwollen been krijgen.

„Ach wat! Het is droog weer, - dan gaat hij maar zonder schoen!”

Moeder wekt de zusjes in de al uitgestorven hoek van de gang. Ze kunnen niet wakker worden en moeder moet de waslapjes kletsnat maken met water van de ziekenzaal en ze daarmee het gezicht wassen, om ze tot leven terug te brengen.

Ze begrijpen het niet. Ze staan wankelend op hun beentjes en laten zich door haastige vingers in veel kleren hullen. Dan begrijpt het grootste zusje, dat het wel weer iets met de soldaten te maken zal hebben.

„De soldaten *zijn* niet stout,” zegt ze.

Het kleinste zusje knikt en stamelt, nog slapend: „Nietout.”

De jongere

Ze hadden het zich zo anders gedacht, de grote broer en zijn jonge vrouw en hij, de jongere. Het is al een paar jaren geleden, al van vóór de grote broer aan een meisje dacht, dat ze zeker wisten: samen naar Palestina, als ze klaar zijn met hun beroepsopleiding. Misschien had de grote broer niet op de jongere zullen wachten, - hij kon immers vast een plaats klaar maken voor hem, - maar dát ze zouden gaan, dat was hun zekerheid, die de jonge vrouw later met ze heeft gedeeld.

Het is alles te laat gekomen. In het begin van de bezetting, toen ze nog niets wisten van wat het later zou betekenen, zijn ze rustig voortgegaan met hun werk, dat gericht was op Palestina.

Er zou een tijd komen na deze tijd en dan zouden ze intussen klaar zijn. En nog, - en nog -.

Als ze doorgestuurd zullen zijn, met z'n drieën, dan *moet* daar ginds ergens een uitweg zijn, vroeger of later. Ze zullen die vinden; ze zullen elkaar helpen, die te vinden. Ze hebben vannacht van vader en moeder afscheid genomen, die nog niet worden weggestuurd, en ze hebben iets van deze zekerheid bij hen achter kunnen laten.

Samen gaan ze door alle formaliteiten, alle registraties; ze dragen immers dezelfde naam, die met dezelfde letter van het alfabet begint, - dat maakt alles makkelijker. De oudere volbrengt het allemaal, maar in het smalle gezicht van de jongere, dat eigenlijk nog een kindergezicht is, sluiten zich de lippen vastbesloten en hij heeft het gevoel, of hij zelf de daden doet, die gedaan moeten worden.

De oudere zit in 't midden. Als het hoofdje van de vrouw slapend tegen zijn schouder leunt, kijken de broers elkaar aan en glimlachen. Zij zijn de mannen.

Over hun hoofden heen galmt de luidspreker, de hele nacht door, de hele morgen door. Ze horen het nauwelijks meer. Tot hun naam geroepen wordt, - de naam van de oudere en van zijn vrouw. Ze moeten de tochtige brandgang door tot achter het toneel. Op het toneel wordt het hazardspel gespeeld van wie wel en wie niet moeten gaan.

„Tot straks,” zeggen ze tegen de jongere. „Ga maar niet mee; wij maken het wel voor je in orde.”

Hij ziet ze van zijn plaats uit een poosje later als kleine spelers op het toneel komen, achter veel anderen. Het stuk vlot niet; het duurt lang, eer hij ze ziet praten met die daar achter het houten tafeltje zitten en schrijven.

Er is iets niet goed. Hij ziet, als de gespannen toeschouwer van een stuk, dat het publiek met vakmanstrucs weet te binden, hoe papieren te voorschijn worden gehaald, hoe „nee” wordt geschud. Hij is te zeer er in betrokken om te kunnen nadenken over wat het kan betekenen; hij wacht alleen maar met bonzend hart op de terugkeer van die bij hem horen. Dan ziet hij ze met gebogen hoofd het toneel verlaten.

Als ze vóór hem staan, weet hij het nog niet.

„Wij tweeën zijn vrij,” zegt de oudere dof.

Wij tweeën? Wie tweeën? Welke twee horen bij elkaar? Dan begrijpt hij het. De man en de vrouw, - die zijn een gezin. Niet de grote broer en hij, de jongere.

„Nou, dat is een bof voor jullie,” zegt hij rad, als een formule. Hij weet zo gauw niet, wat hij anders zeggen moet. Hij ziet, dat zijn broer heel wit is en dat het krampachtig trekt om zijn mond. God, als hij maar niet gaat huilen, want dan is alles verloren!

„Tot in Palestina dan maar, - hè?” hoort hij zichzelf zeggen. De broer knikt, heeft zijn bleke gezicht weer in zijn macht.

„Als je wilt, dat we tóch met je meegaan, - vrijwillig . . .”

„Ben je gék?” schiet hij onbeheerst uit. „Ik kan wel alleen.”

Als de jonge vrouw hun bezittingen bij elkaar heeft gepakt, kust de grote broer de jongere op het voorhoofd. Ook het schoonzusje kust hem. En dan zijn ze weg.

Dat hadden ze niet moeten doen, hem kussen. Want als ze niet meer te zien zijn, breekt de gespannen draad in hem.

„Moeder!” schreeuwt hij.

Kraamvrouwte

Ze heeft zich vanmorgen voor het eerst even van huis gewaagd om een paar dingen te kopen, die niet langer konden wachten. Er is niemand thuis bij het kindje; haar man komt vanavond pas van zijn werk, want nu hij niet meer met de fiets of met de tram mag gaan, kan hij het in de middagpauze niet halen om thuis te komen.

Ze heeft niet geweten, dat er vandaag een razzia was, anders zou ze wel thuis zijn gebleven. Toen ze van de winkel terug kwam, - de boodschappen heeft ze bij zich, in haar boodschappentas, - liep ze opeens tegen twee groenen op, die haar bij een troep andere Joden duwden en in de overvalwagen naar de schouwburg brachten. Het is alles zó gauw gegaan, dat ze niet dadelijk heeft begrepen, wat er was gebeurd. En nu is er maar één ding, waar ze aan denken kan: dat haar kindje alleen in huis ligt en dat het straks twee uur wordt en zij is er niet om het te voeden. Vanavond zal haar man naar huis komen en haar niet

vinden; hoe zal hij het kindje aantreffen, dat al twee voedingen niet heeft gehad en misschien nooit zijn moeder terug zal krijgen?

Ze heeft het maar pas gekregen: tweeëneenhalve week geleden. Het is zo klein alsof het gisteren geboren is en het huilt veel. Het zal zeker doodgaan, nu het alleen in huis ligt en niet gevoed wordt. Misschien is het wel goed voor het kindje als het doodgaat, want het is een sterrekind en het zal nog veel meer moeten huilen dan het tot nu toe gedaan heeft. Maar ze heeft er negen maanden naar uitgekeken en het heeft zich in vele uren een weg gebaad naar het leven; ze had het zo graag willen houden en groot zien worden en moeder horen zeggen. Dat is toch niet zovél gevraagd, als je er negen maanden op hebt gewacht en het in wilde pijn de doortocht naar het leven hebt gegeven? Dat mag toch niet allemaal voor niets zijn geweest? Als de dofheid van haar wijkt, staat ze op van haar stoeltje en zoekt naar iemand, die haar misschien kan helpen. Ze ziet een helpster langs gaan, die ouder is en er als een moeder uitziet. Eentonig, als een lesje, zegt ze het:

„Mijn kindje is tweeëneenhalve week. Ik ben vanmorgen voor 't eerst van huis gegaan en ze hebben me gepakt. Er is niemand thuis. Om twee uur moet ik het voeden.”

Ze vraagt niet, of de vrouw haar wil helpen. Ze huilt niet. Ze somt alleen op, wat er is.

De vrouw is zelf moeder geweest. Ze *ziet* het kindje in het lege huis en ze weet, dat ze nooit in haar leven meer rust zal kennen, als het haar niet lukt, dit kraamvrouwtje naar huis te sturen. Dan begint de lange dwaaltocht van de oude en de heel jonge vrouw, door de schouwburg, langs al de velen, die zouden willen helpen en er de macht niet toe hebben.

Tot ze een machtig uniform haar vraag voorlegt, die een bevel is, een dwingend bevel. Dan strekt zich de macht van het kindje in het lege huis uit over wat daar omhuld is door groen met zilveren strepen. Hij luistert naar het dunne, pasgeboren geluid van een hongerig mensje in een verre straat.

„Ja,” zegt hij. „Ze kan gaan.”

Als de jonge moeder het papier in haar boodschappentas heeft, dat haar dwars door de wilde jacht zal geleiden, brengt de oudere

vrouw haar naar de uitgang. En daar, bij het doorsijpelend daglicht, wordt ze opeens de prille en zwakke kraamvrouw, die ze eigenlijk nog is. Ze legt haar hoofd tegen de schouder van de ander en huilt.

„God zegen u,” snikt ze, „en uw werk.”

„Niet huilen,” zegt de oudere vrouw, dwaas en onbeholpen. „Je kind mag geen tranen drinken.”

Buiten, in de leeggejaagde straat, die blakert in het zonlicht, voelt ze de melk toestromen naar haar borsten. Ze holt naar huis, voortgejaagd door wat ze in het sterrehuis heeft achtergelaten, - voortgetrokken door wat dorstend op haar wacht.

Operatie

Ze waren nog geen twee uur in de schouwburg, de jongen met zijn vader en moeder, toen de vrouw pijn kreeg. Ze heeft het eerst willen verbijten, vooral voor haar beide mannen, de kleine en de grote; ze kunnen niet verdragen dat ze ziek is. Maar toen het niet meer ging, heeft ze het gezegd en ze hebben haar verschrikt de vele trappen op gevoerd naar de ziekenzaal. Er stond toen een lange rij zieken buiten de deur te wachten, tot de dokter hen kon helpen, maar toen haar pijn te erg werd, hebben ze haar eerder naar binnen gehaald.

Nu wachten ze, de vader en de jongen, achter de rij zieken voor de deur. Ze durven niet met elkaar te spreken. De vader wil zo'n kind van elf jaar niet laten delen in zijn angst en neuriet maar een beetje voor zich heen; de jongen gelooft, dat vader niet half weet hoe ziek ze is en laat vader maar liever in de waan, dat het straks over is en dat je er zolang wel bij kunt neuriën. Moeder is nog nooit ziek geweest in zijn herinnering en dat maakt het veel erger.

Geen van beiden weet meer, waarvoor ze hier in de schouwburg zijn. Het vertrek van huis, zo grondig voorbereid met kleren en voorraad, is lang vergeten. De reis naar de verte, die vaag is en onbekend, wijkt naar een versluisde toekomst. Werkelijkheid is de moeder, die pijn heeft en daar achter die deur verbor-gen is.

Telkens als de deur opengaat om een volgende zieke binnen te laten, rekken zich de beide mannen om iets te zien van wat daarachter gebeurt. De vader probeert de zuster aan de deur iets te vragen, maar die zegt, dat ze het straks wel zullen horen, als de moeder onderzocht is; ze is nu nog niet aan de beurt.

Dan komt eindelijk de dokter zelf aan de deur en roept de naam van de vader. De jongen komt mee naar voren, kijkt angstig op naar de man in de witte jas, die over moeder te beslissen heeft. De dokter, die chirurg is, straalt van vakmansijver. Hij zegt, dat het heel acuut is, - net het juiste en gunstige ogenblik om te opereren.

„Vannacht nog,” zei hij, „als de mensen weg zijn, laat ik haar naar het ziekenhuis brengen en zal ik haar opereren.”

De vader knikt. Hij laat zich meeslepen door de zichtbare geestdrift van de dokter en overziet opeens, wat het betekent: uitstel voor hen drieën, - blijven en dan verder zien. Maar de jongen heeft alleen het woord „opereren” gehoord. Opereren en ziekenhuis. Hij grijpt onbeheerst naar de witte mouw van de dokter en huilt, met een hoge, bange kinderstem:

„Dokter, dokter, - is dat gevaarlijk? Gaat ze dan dood?”

De dokter lacht, zo hard als het nauwelijks aan de ingang van een ziekenzaal in een sterrehuis, geoorloofd is.

„Jongen, wees blij! Het had niet mooier op tijd kunnen komen! Jullie kunt morgen om zes uur naar huis terug!”

Dan laat de jongen de mouw van de dokter los, alsof hij zich er aan heeft gebrand. Blij zijn, - met moeders pijn! Niet mooier op tijd, moeders pijn . . .

Hij keert zich om en duwt zich huilend een weg door de dringende massa.

Ontlading

Sinds vader en moeder met de andere kinderen weg zijn gestuurd en zij, de oudste, achter mocht blijven omdat ze tot een groep leerlingen hoorde, die niet hoefden gaan, heeft ze er eigenlijk naar verlangd, zelf te worden gehaald. Ze had mee willen gaan, toen al, maar vader en moeder wilden het niet; ze zeiden, dat je

geen minuut eerder mocht gaan dan je gedwongen werd. Ze is achtergebleven, gehoorzaam, en ze heeft bij vreemden gewoond. En nu ze gehaald is, heeft ze het gevoel, dat ze eindelijk mág, de anderen achterna.

In de schouwburg is het voor haar alleen een wachten op het vertrek. Niet ongeduldig, - o nee, ze zal de reeks van gebeurtenissen ondergaan, zoals de anderen die hebben ondergaan. Ze staat blank tegenover het eigen lot, sinds ze de enige eigenmachtige ingreep, - mee te gaan met de anderen, - heeft moeten nalaten. Voor zichzelf is ze rustig.

Maar wat in de loop van de lange dag een onrust in haar doet groeien, beklemmend, overheersend, dat is: wat ze om zich heen ziet en wat ze beschouwt met de ogen van vader en moeder. Die zijn hier geweest en hebben de zorg gehad voor de jongere kinderen; die zijn bezeerd geweest door het geweld om hen heen; die hebben de angst gehad voor wat verder kwam, om de kinderen vooral; die hebben het verdriet gehad om wat ze achterlieten, moeders gezin, vaders zelf-opgebouwd werk. Die zijn van hier weggegaan, maar hun donkere gedachten zwerven hier nog rond en beklemmen dit kind, dat om zichzelf geen donkere gedachten hoefde hebben.

In die beklemming staat ze open, - te open, - voor wat de mensen om haar heen ondergaan. De ouderen, - niet die zo jong zijn als zij. Tegen de avond, als de mensen hun bezittingen bij elkaar pakken en gejaagd zijn en geprikkeld, of dof en geslagen, groeit in haar een opstandigheid tegen deze vernedering en dit onrecht, zoals ze in die maanden van toenemende verdrukking nog niet heeft gekend. Zelf heeft ze weinig bezittingen te vergaren; ze heeft maar weinig meegenomen, omdat ze niet beladen wil zijn en omdat ze zich met weinig redden kan. Maar ze ziet de vracht, die de moeders van grote gezinnen te verzorgen hebben, en weer denkt ze aan wat vader en moeder moesten pakken en wat ze achtergelaten hebben.

Dan begint de uittocht. De groenen schreeuwen en jagen; ze hebben zo'n haast, alsof een verschrikking ze vervolgt, en toch zijn zij het, die vervolgen. Misschien weten ze niet, dat ze vervolgen en geloven ze, vervolgd te worden.

Zij staat rechtop met haar lichte vracht en ziet de gebogen rug-

gen van de anderen, die dubbel lijken te vouwen onder wat er van hun bezit is gebleven. De opstandigheid is niet geweken, nu het wachten tot een eind is gekomen; als die gebogen ruggen niet vóór haar uit gingen, dan zou ze misschien bevrijding hebben kunnen voelen.

Dan ziet ze een groene, groot en grof, die een kleine, zwaarbeladen Jood een duw geeft om hem tot haast te drijven. De man kan zich nauwelijks in evenwicht houden. En dan vaart een werfelwind door haar heen, die haar het helder denken belet.

„Afblijven!” schreeuwt ze in het Duits, „blijf af!”

De reus keert zich naar haar om. Zijn gezicht is zó verwrongen van woede, dat het in niets meer aan een mens doet denken. Hij heft zijn vuist om toe te slaan en sist, zonder geluid: „Wat! Wát?”

In dit éne ogenblik, heel helder, weet ze, dat dit het eind is. Als die vuist valt, is alles voorbij. Ze vindt het niet erg. Ze staat heel recht en kijkt hem aan.

En dan, vreemd en ongedacht, is tóch niet alles voorbij: de vuist zakt, zonder toe te slaan. Ze breekt zich los uit de ban van wachten op het einde, wendt haar blik af van dat gezicht, dat geen gezicht meer is, en loopt verder naar de uitgang. Maar de groene duwt zich door de stroom van uitgedrevenen heen en loopt haar achterna, tierend.

„Nog één woord!” schreeuwt hij, „en je zult zien, wat gebeurt!”

Ze weet, dat ze zou moeten doorlopen, maar ze kan niet. Ze heeft geen gevoel meer voor veiligheid en gevaar; ze moet zich omkeren en hem aankijken en het éne woord zeggen, waar hij voor gewaarschuwd heeft. Het éne woord, waarin ze onbewust openlegt, wat ze verwachtte, toen ze hem toeriep, af te blijven. Het éne woord van een ontgoocheld kind, dat vandaag opgehouden heeft, een kind te zijn: „Ik dacht, dat u een mens was.”

Dan grijpen anderen haar beet en duwen haar reddend naar de uitgang.

In het duistere gedrang om de tram daagt in haar het besef, dat haar schreeuw, haar nutteloze schreeuw naar wat geen mens meer was, haar toch bevrijd heeft.

Ze ademt diep en laat zich de tram in dringen.

Venten in het donker

Op het ogenblik, dat de stroom naar buiten werd gedreven, heeft de éne helpster, die weer ergens anders nodig was, de andere een mandje met een heel klein kindje in de handen geduwd en haar de naam van het kindje haastig toegeroepen. Nu moet ze er mee in de donkere straat om de ouders te vinden. Misschien zijn de ouders met de stroom al in een tram geraakt, die weg is gereden; dan zal het kindje ze nooit terugvinden.

Ze loopt met het mandje naar de andere kant van de rails, al roepend de naam die haar is meegedeeld. De beladen Joden, die langs haar gaan, hebben al hun aandacht nodig bij hun eigen gezin, hun eigen vracht, hun eigen weg naar de tram, die ze zal ontvoeren. Ze horen haar niet. Aan de overkant blijft ze staan, vlak bij de tram, die dadelijk vol zal zijn en weg zal rijden. Ze roept de naam van het kindje als een noodkreet.

Als het mandje te zwaar wordt en ze niet meer kan staan, zet ze het neer op de droge straat en hurkt er naast neer. Ze blijft roepen. Ieder jong paar, dat ze in het blauwe, schemerige licht van de tram naar binnen ziet gaan, kijkt ze hoopvol na; ze roept dan nog wat harder, - misschien zijn zij het.

Haar eentonige roep is als een gebed.

„God, hoor hoe ik dit kind te koop aanbied in de donkere straat! Hoor hoe ik roepen moet om de vader en moeder, die misschien al zijn weggevoerd! God, zie neer op dit kind en deze straat en deze trams en onthoud het tot in eeuwigheid! Laat dit kindje dat van zijn vader en moeder is weggeraakt, vóór U blijven tot Ge het strafgericht volbracht hebt over die dit alles bedreven! God, hoor dit alles en zie dit alles en vergeet het niet!”

Ze weet niet, hoelang ze daar zit neergehurkt, hoe lang ze de naam van het kind uitschreeuwt en God aanroept. Ze wendt zich van God af en keert tot zichzelf.

„Als ik de vader en moeder niet vind, houd ik het kindje. Een klein kindje voor mezelf. Mijn kinderen zijn groot en er is al één van weggesleept naar het onbekende. Dan mag ik dit éne kleine kindje toch wel zelf houden? Als het toch zijn vader en moeder niet weervindt?”

Dan schrikt ze en wendt zich van zichzelf af en keert tot God.

Maar haar stem roept alleen de naam van het kindje, terwijl telkens nieuwe trams vol zijn en weggrijden.

„God vergeef toch, dat ik dit kindje begeerd heb! Laat het toch zijn vader en moeder terug vinden! Vergeef me, God, vergeef me!”

Achter haar, uit het donker, komt een jonge mannenstem:

„Goddank!”

Een man en een vrouw knielen bij het mandje neer en snikken en grijpen elkaars hand. Dan weet ze, dat het hun kindje is en dat God haar vergeven heeft en dat Hij misschien ook wel haar gebed verhoort om dit alles te zien en het niet te vergeten.

De twee fluisteren samen. Ze vragen zich af, na de angst van het verlies, die ze in dit kwartier hebben doorgemaakt, - of was het langer? of was het korter? - of ze het kind niet bij hun moeder zullen achterlaten, die voorlopig nog blijven mag. Ze moeten snel besluiten, want de laatste trams rijden vóór.

„Vooruit,” zegt de man opeens en neemt het mandje op, „laten we maar met z’n drieën kapot gaan.”

De oudere vrouw kijkt ze na, als de tram weggrijdt, en haar armen voelen vreemd loom en leeg.

Het scherm zakt

De razziadag is ten einde; nu is het nacht geworden en er komt geen nieuwe Jodenaanvoer.

Op het toneel hebben groenen en Joodse helpers eendrachtig samengewerkt in het registreren en het uitzoeken van wie wel en wie niet de vrijheid terug kan krijgen. De omroeper heeft de namen de zaal in gegalmd van wie op het toneel moest komen en mee moest spelen.

Het is een nieuwe gedachte op toneelgebied, de administratie van een groothandel op de planken te brengen en de koopwaar door levende wezens te laten voorstellen. Een conferencier met een luidspreker is ook nieuw en origineel. Vakkundig is het werkelijk aardig. Het zou een onbestreden succes kunnen zijn, als er niet die éne fout was, die éne onvergeeflijke fout: het is te lang en te eentonig. Het spel is bewogen genoeg, zó uit het leven ge-

grepen, maar de stof blijft altijd dezelfde, - altijd door dezelfde. Daar kan zelfs de aandacht van het geduldigste publiek niet bij gespannen blijven. En dit publiek *is* geduldig, want het duldt meer dan mensen gedacht hebben te kunnen dulden.

Nu is het nacht en de spelers achter de administratietafel, voelen dat het te lang wordt. Ze zijn zelf ook moe, de groenen en de Joodse helpers. Het licht in de zaal is al gedempt tot blauwe verduisterings-lampen; de toeschouwers hebben zich zó in hun stoeltjes gezet, dat er een mogelijkheid is tot slapen. Waarvoor zullen de acteurs nog langer spelen? Om nog Joden te bevrijden? Er moet toch ééns een streep onder getrokken worden? Die aan de beurt zijn gekomen, hebben geluk gehad, - de anderen niet.

De conferencier trekt zich terug en dempt ook op het toneel de lichten. De andere spelers verzamelen hun papieren en verdwijnen tussen de coulissen.

Dan zakt het brandscherp. Langzaam daalt de gegolfde plaat en brengt de scheiding tussen zaal en toneel. Het zal morgen niet opgaan, want de rest van het stuk wordt in de zaal gespeeld. Dat is ook nieuw en origineel, het publiek in het spel te betrekken. Maar als het weer te lang wordt, - te lang en te eentonig . . .

Het scherm is neer. Pauze.

STERREWOESTIJN

Karavaan

Het is een heel lange dag vandaag; hij is vroeg begonnen en hij zal wel nooit eindigen. Hij is zó lang en er gebeurt zoveel vreemds in, dat je loopt te slapen aan vaders hand in plaats van rond te kijken en te merken, *hoeveel* vreemds er gebeurt.

Hij is vanmorgen wakker geworden, toen het eigenlijk nog nacht was. Dat gebeurt hem anders nooit, maar er kwam een auto door de straat en daar zat een man in, die toeterde heel hard iets door de luidspreker. Vader en moeder liepen naar het raam om te luisteren wat die man zei, maar hij zelf was nog te slaperig om uit bed te komen. Toen de man uitgesproken was, wachtte hij even en zei weer wat, een klein eindje verder in de straat; aan de laatste zin kon hij horen, dat het hetzelfde was als daarnet. En toen de man het de derde keer riep, verstond hij het helemaal. Hij schrok niet eens, doordat hij het al anderhalve keer had gehoord.

Alle Joden moesten in huis blijven en hun bagage klaar zetten. De niet-Joden mochten alleen op straat komen om naar hun werk te gaan; verder mocht niemand op straat zijn. Zó was het ongeveer.

„Zullen we dan maar opstaan?” vroeg hij vader en moeder. Ze keerden zich verschrikt naar hem toe; ze hadden niet gedacht, dat hij wakker was en alles gehoord had, - hij, de oudste.

„Heb je het dan gehoord?”

„De derde keer.”

Moeder is toen op de rand van zijn bed komen zitten en heeft hem geaaïd. Dat doet ze anders alleen maar met de kleintjes; hij is te groot voor zulke dingen, maar vandaag vindt hij het heel prettig dat ze het doet. Ze kijkt over hem heen naar de portretjes, die aan de muur hangen en ze zegt: „Nu is het zover.” En vader komt naast moeder staan en legt zijn hand op haar schouder en zegt: „We hebben het goed gehad al die jaren.” En hijzelf, hij is vreselijk blij dat hij de oudste is en dat hij wakker was toen het werd rondgeroepen en dat vader en moeder zo lief zijn tegen elkaar en tegen hem en dat ze het goed hebben gehad al die jaren.

Dan gaan vader en moeder zachtjes aan 't werk; ze willen de twee kleintjes en de baby niet wakker maken en ze willen ook

graag, dat hij nog wat slaapt, want er zal vandaag nog zoveel gebeuren. Hij doet even de ogen dicht, maar kijkt door zijn oog-haren, hoe vader en moeder door de open tussendeur naar hun eigen slaapkamer teruggaan, waar ook de wieg staat en de baby-tafel, en hoe moeder de luiers en de babykleertjes te voorschijn haalt en vader veel andere dingen uit de linnenkast. Hij probeert nog vijf minuten te blijven liggen, maar dan denkt hij aan alles, wat nog niet in zijn rugzak zit omdat hij het iedere dag nodig had en wat hij toch mee wil nemen. Hij kan echt niet blijven liggen; de stem uit de auto heeft niet gezegd, hoe laat ze zullen komen om hen te halen, dus het kan gauw genoeg zijn. Hij glijdt zacht uit bed, - de kleintjes mogen niet wakker worden, - en begint zich aan te kleden. Meteen is moeder bij hem.

„Wacht even, lieverd,” zegt ze; ze noemt hem anders nooit lieverd, want hij is een jongen. „Wacht even, dan zal ik je meer ondergoed geven; dat hoeven we dan niet te dragen.”

Het is een warme dag, maar toch doet hij al het dubbele ondergoed aan, dat moeder hem geeft; hij moppert niet. Hoe meer hij aantrekt, des te meer plaats is er in zijn rugzak voor de dingen, die hij er graag in wil hebben.

En dan worden de kleintjes wakker en de baby ook. Ze worden allemaal dik aangekleed en ze moeten ook veel eten, want ze weten niet, wanneer ze weer zullen kunnen eten. De kleintjes doen hun best; het is lang geleden, dat ze zoveel mochten eten als ze wel zouden lusten, dus zo erg moeilijk is het niet om meer te eten dan anders.

Als moeder de ontbijtboel af wil wassen, lacht vader haar uit alsof hij een kwajongen is geworden.

„Bèn je mal?” roept hij, „voor wie moet je het schoon achterlaten? Kinders, jullie mogen zoveel rommel maken als je wilt!”

„Snippers ook? Overal?” vraagt het zusje.

Vader tilt haar op en schudt haar boven zijn hoofd heen en weer.

„Snippers ook. Overal.”

Dan gaan de kleintjes ijverig aan 't rommel-maken en hij, de oudste, komt met ze meedoen als hij alles in zijn rugzak heeft, wat hij mee wil nemen. Het krijgt hem te pakken, het rare spel van rommel-maken. Hij vergeet bijna, wat de man in de auto

vanmorgen heeft geroepen en wat er vandaag gaat gebeuren. Hij vergeet, dat ze voor 't laatst in hun eigen kamers en hun eigen dingen zijn en dat ze eigenlijk verdrietig zouden moeten zijn. Overal liggen nu snippers en oude lapjes en stukken krant; de kleintjes hebben geweldig plezier en hijzelf ook. Hij gaat op een ogenblik waarin de kleintjes nog ernstig en ijverig bezig zijn, rechtop staan met de handen in de zakken en zucht voldaan.

„Wat een rotzooi!” zegt hij bewonderend.

Het zusje kijkt op, fronsst de wenkbrauwen en zegt met een braaf, zuinig mondje:

„Ai, vader, hij zegt rotzooi! Dat mag je niet zeggen, hè vader?”

En dan, met een blik op de aangroeiende rommel:

„Maar we *zitten* in wat hij zegt, hè vader?”

Ja, en dan komt het ogenblik, dat er heel hard gebeld wordt. Ze weten wat het is, want vandaag komt geen Jood en geen niet-Jood zó maar bij hen aan de deur.

Het zijn twee groenen. Ze tellen de mensen en kinderen, vragen de papieren en schreeuwen, dat ze in vijf minuten klaar moeten zijn. Als het langer duurt, zullen ze de boel wel voor ze de trap afgooien, zeggen ze; dan is het gauwer beneden. Al wat ze zeggen, schreeuwen ze; ze kunnen niet anders.

Op straat, - ieder, behalve de baby, draagt een rugzak, en moeder duwt de kinderwagen, waar baby's naam en verjaardag op geschilderd staan, en vader en hij dragen de wieg tussen zich in, die vol is met luiers en kinderkleertjes, maar vader draagt nog een zware koffer, - op straat zijn alle Joodse burens en kennissen bij elkaar, allemaal zwaar bepakt. Ze zeggen niets, kijken elkaar alleen aan en in hun ogen staat, wat ze met de mond niet mogen zeggen. Je hoort alleen het schreeuwen van de groenen en een enkel kind, dat zachtjes huilt.

Ze worden in een tram gestopt. De rugzakken en koffers blijven op straat liggen; die zullen wel worden nagestuurd, als de namen er tenminste op staan. De kinderwagen blijft ook achter; baby ligt nu op haar eigen kleertjes in de wieg, die vader en moeder op de bank van de tram tussen zich in hebben gezet. Het is heel grappig om weer in de tram te zitten; hoe lang hebben Joden al niet meer mogen trammen?

Langs de weg, die de tram gaat, staan veel niet-Joden, want het is hun tijd om weer naar het werk te gaan. De meesten nemen de hoeden af en huilen; hij heeft nog haast nooit grote mannen zien huilen en hij vindt het nogal griezelig dat ze om hem en om de andere Joden moeten huilen. De Joden zelf huilen niet. Die zijn stil en kijken alleen maar. De groenen schreeuwen. Als hij erover nadenkt, dat de Joden de enigen zijn, die niet huilen en niet schreeuwen, en dat het met de Joden juist allemaal gebeurt, moet hij in zichzelf lachen. Komiek.

Op een groot plein worden ze samengeduwd, samengeschreeuwd, als ze uit de tram zijn gestapt. Wat vroeger de sjoel was, daar zitten nu mensen te schrijven en daar moeten de vaders alle namen opgeven en hun huissleutel afgeven. Dus hebben ze niets meer dan de koffers en rugzakken, die ergens op straat liggen en misschien wel worden nagestuurd.

Ze blijven zo dicht mogelijk bij elkaar. Als er weer een nieuwe tram aankomt en er dus weer meer mensen op het plein geborgen moeten worden, schreeuwen de groenen wat harder en jagen ze op, dichter in elkaar. Vlak naast hem zit een heel oude man, die niemand bij zich heeft en die maar op een kist is gaan zitten omdat hij zo moe was. Maar als ze moeten opschuiven kan de oude man niet blijven zitten. Dan zegt hij telkens: „Kom, ik ga maar eens naar huis; ik woon hier niet.” Die begrijpt het zeker niet, dat hij geen huis meer heeft en nergens meer woont. Als je zo heel oud bent, begrijp je de dingen niet goed.

Eigenlijk is het ze heel makkelijk gemaakt. Ze zijn met de tram naar het station gebracht. Ze hebben wel uren in de zon gestaan bij het station, met hun dikke, dubbele kleren aan, en moeder heeft de wieg met baby en kleertjes wel midden in het gewoel op de grond moeten zetten en heeft baby te drinken moeten geven, - maar op het laatst zijn ze toch in de trein gekomen en het was niet eens een beestenwagen. Hij kan het niet helpen, dat hij het heerlijk vindt, in een trein te zitten en te reizen, net of ze geen Joden meer zijn, die dat alles niet mogen. Het is alleen jammer, dat het zo warm is en dat de raampjes niet open mogen. Een paar mensen hebben niet begrepen, dat de raampjes in ernst niet open mochten, en toen de trein bij een station stilstond, hebben

de groenen gevloekt en geschreeuwd en met hun geweer op de open raampjes gemikt. Toen zijn de raampjes gauw dichtgegooid en gelukkig is de trein doorgereden, vóór de groenen geschoten hebben. Hij is wel erg geschrokken van die geweren, maar de kleintjes hebben het gelukkig niet gezien.

Nu zijn ze uit de trein gestapt. Het is bijna donker en een beetje kil. Hij kan niet zien waar ze lopen, laat zich maar meeschuiven met die lange rij van mensen. Eigenlijk slaapt hij.

Vóór hem zijn ruggen van mensen en achter hem zijn voortschuifelende schoenen, die tegen hem op zullen lopen, als hij niet meer met vader naar voren schuift. Buiten de rij staat de wieg met baby er in; moeder zit op het voeteneind en de kleintjes leunen tegen haar aan. Er is wel plaats voor moeder op het voeteneind, want baby's beentjes reiken niet zo ver. Telkens als de rij een eind opschiet, doordat er vooraan een troepje mensen is binnengelaten in het houten huisje, waar alles wordt opgeschreven, gaan vader en hij uit de rij en tillen samen de wieg een eind naar voren. Dan kan moeder weer gaan zitten en de kleintjes kunnen weer leunen. En hijzelf kan weer aan vaders hand gaan staan en verder slapen.

Het is helemaal donker geworden en het is gaan motregen. Door de vele kleren heen voelt hij toch de kou van de nacht. Moeder heeft een dikke wollen doek over baby's gezichtje gelegd, maar een klein gaatje moet er open blijven, anders wordt het te benauwd. Af en toe huilt baby wat; de kleintjes huilen niet: die zijn er te slaperig voor. Maar er zijn andere kinderen in de rij, die wel huilen en dan krijgen ze nog een standje ook van hun vader of moeder of van de mensen die er om heen staan en die geen gehuil kunnen velen.

Net of die kleine kinderen kunnen helpen, dat ze moeten huilen!

Het lijkt hem midden in de nacht, als ze ergens binnen worden gedrongen. Er zijn mensen met sterren, die vader alles vragen en die alles opschrijven. Ze zijn gelukkig wel vriendelijk. Hij is toch maar blij, dat het sterremensen zijn en geen groenen. Hij is niet bang voor de groenen, maar ze schreeuwen altijd zo.

Och, en dan staan ze weer buiten, en ze worden in 't donker ergens anders heen gebracht, en ze wachten weer in de rij, en

ze komen weer binnen, en op 't laatst komen ze toch weer bij 'n groene, die alle zakken en alle kleren nakijkt, of ze wel hun geld, of wat ze anders nog hadden, in dat andere huisje hebben afgegeven. En dan komen ze bij 'n dokter en zusters met witte jassen en ze moeten zich uitkleden, - hij gaat met vader mee en de kleintjes met moeder, - en er wordt in hun haar en in hun keel gekeken. En dan staan ze wéér buiten in de rij. Het begint dag te worden en het is erg koud en nat. En juist als hij denkt, dat ze nu wel nooit meer, nóóit meer zullen mogen zitten of liggen of slapen, wordt hij met moeder en de kleintjes en baby in een lange houten loods gelaten, die barak heet. Vader wordt naar de andere helft gestuurd en zegt „Welterusten”, vóór hij van ze weggaat. Daardoor begrijpt hij, dat ze misschien wel mogen slapen.

In het halfdonker is er iemand, die ze warme melk te drinken geeft en een stuk brood. Hij is nog nooit zo blij met iets geweest als met dat jampotje warme melk en met dat brokje brood. Hij wordt er wakker van. Hij ziet hoge ijzeren dingen, net hekken of pakhuisstaven, tot aan de zolder van de barak. Na een poosje merkt hij, dat het bedden zijn, telkens drie boven elkaar, met smalle gangetjes er tussen om er door te komen, en dat er stro en mensen in liggen. Hij bedenkt dadelijk, dat hij bovenop wil liggen, want die beneden of tussenin liggen, kunnen niet eens rechtop in hun bed zitten. Er kijken mensen uit de bedden naar hen, omdat ze nieuw zijn. Een vrouw met een witte jas wijst moeder twee bedden naast elkaar aan, voor haar en baby. Boven haar komen de kleintjes.

„Ik wil drie hoog,” zegt hij, klaar wakker.

„Kun je daar op komen?” vraagt de vrouw met de witte jas.
„En val je er niet uit?”

„Ik ben negen jaar,” zegt hij kort.

Moeder zet de wieg in het bed naast haar en tilt de kleintjes in de middenbedden. Ze liggen in het stro, alleen de jasjes uit, en slapen. Dan houdt ze hem van achteren tegen als hij omhoog klimt.

„Niet vallen,” zegt ze een paar keer.

Als hij boven is, omgerold in het stro, wil moeder wel graag een nachtzoen geven, al is het morgen. Moeder staat op de tenen en hij hangt over de rand, maar ze kunnen er niet bij.

„Welterusten,” zegt hij dan maar, verdrietig. Hij ziet, dat moeder probeert te lachen, maar dat het niet echt is: ze huilt.

Hij ligt op zijn rug en kijkt naar de houten zoldering, vlak boven zijn hoofd. Dit is zijn nieuwe huis en zijn nieuwe bed. Het is wel leuk. Naast hem ligt een vreemde mevrouw; ze slaapt. Wat raar om naast een vreemde mevrouw te liggen en je eigen moeder geen nachtzoen te kunnen geven. Nou ja, - hij zal het voortaan maar beneden doen, vóór hij naar boven klimt. Dan hoeft moeder ook niet meer te huilen.

Wat voor dag is het vandaag? De volgende dag van gisteren. Hij heeft eigenlijk een dag overgeslagen. Of 'n nacht? Dan slaapt hij.

Huishouding

Er is wel een school, - een soort van school ten minste, met alle klassen samen in één grote tent, - maar daar mag zij niet heen. Die is alleen voor kinderen, die een poosje hier blijven, en zij gaat tóch door naar Polen, dus het is niet de moeite waard.

Poeh, het kan haar niks schelen ook. Wat kun je nou leren in die paar dagen? Ze is eergisteren met vader en moeder hier gekomen, en maandagmiddag komt de beestenwagen het kamp in rijden, die ze dinsdag naar Polen zal brengen. Alle kinderen, die hier al langer zijn, hebben het haar verteld; het is iedere week hetzelfde: een lange trein, die er van maandagmiddag tot dinsdagmorgen staat en die vol moet zijn met mensen en kinderen eer het tijd is om weg te rijden. Nou, en zij hebben niets, waardoor ze hier zouden mogen blijven, dus waarom zou ze nog naar school willen gaan en wat leren? Ze willen haar er niet eens hebben . . .

En ze heeft genoeg te doen ook. Ze zou geen tijd hebben om naar school te gaan. Vader en moeder moeten allebei werken; vader graaft en moeder schilt aardappelen in de aardappelkeuken. Dat is vandaag voor 't eerst, want gisteren waren ze maar net hier, dus toen konden ze nog niet 's morgens vroeg naar 't werk gaan. En nu zal zij voor de bedden zorgen en voor de rom-

mel, die in de bedden moet worden weggestopt. Ze zal ook in de rij gaan staan, als er straks eten moet worden gehaald; als vader en moeder dan tussen de middag van hun werk komen, heeft ze hun eten misschien al gekregen. Dat zijn allemaal dingen, waardoor ze niet eens naar school zou *willen* gaan.

Gisteren en eergisteren, toen heeft ze alles nog met moeder samen kunnen doen. Dat was maar goed ook, want als ze zonder moeder al dat vieze en vreselijke voor 't eerst had gezien . . . Toen ze in het washok kwam, waar alle vreemde vrouwen zich helemaal wasten, toen heeft ze moeder aan haar mouw getrokken en ze heeft gezegd: „Moeder, - toe, ga mee ergens anders!” Maar moeder heeft tegen haar gelachen en heeft gezegd: „Dommerd, - er *is* niet ergens anders!” En toen heeft ze het begrepen en heeft zich ook uitgetkleed en zich gewassen onder één van de kranen, vlak naast een grote, dikke vrouw. Ze heeft strak naar haar kraan gekeken en naar zichzelf, maar al keek ze niet om zich heen, ze *voelde* de vrouw naast zich, en dat was even erg.

En later, toen ze de w.c. zocht, heeft moeder haar meegenomen naar een houten huisje, en dat was nog veel erger dan het washok. Daar waren een boel vrouwen tegelijk en je moest tussen die vreemde vrouwen gaan zitten. Het rook er zo vies, dat ze helemaal misselijk werd. Ze huilde tegen moeder aan en ze riep: „Ik kàn dat niet! ik kàn dat niet!” Maar ze *moest* het kunnen. Er was een oud vrouwtje, dat vond het even erg als zij: dat zuchtte en riep God aan, dat Hij deze schande moest zien en straffen. Maar hoe kun je nu God aanroepen, als alles om je heen zó vies is? Hoort Hij je dan wel? Kan Hij je wel horen, als in de andere helft van het huisje, die door een rieten gordijn van deze helft is afgeschut, mannenstemmen hardop met elkaar praten? Als het zó vies ruikt en als je je zó schaamt, is God ver van je weg.

Nee, als moeder er die eerste keer niet bij was geweest, had ze het niet uitgehouden. Ze weet zelf niet precies, wat dat is: niet uithouden. Ze denkt aan hard tegen het prikkeldraad op lopen, - aan bloeden, - leegbloeden en doodgaan. Maar nu er al meer dan een dag overheen is gegaan, denkt ze niet meer aan zulke erge dingen. Ze gaat naar het houten huisje en ze wast zich in het washok en ze kijkt niet en denkt niet. En ze maakt de bedden van hun drieën op en ruimt de rommel weg en ze verlangt heftig

naar het ogenblik, dat de stoomfluit over het kamp gilt en dat vader en moeder naar de barak terug mogen.

Ze legt de koffers en de rugzakken zó in de bedden, dat ze bijna even hoog uitsteken. Dan trekt ze er een deken over heen. Het moet netjes zijn, - precies alsof het gewoon maar een bed is en niet tegelijk een linnenkast en een zolder en een keukenkast. De deken moet ook dienen om de strootjes op te vangen, die van het bovenbed neerdwarrelen. Telkens als de bovenbuur op het bed klimt om iets te voorschijn te halen, regent het strootjes. 's Nachts, als de bovenbuur zich omdraait regent het ook strootjes; je moet er van niezen en hoesten. Je kleren liggen 's nachts onder je matras; 's morgens zijn ze gekreukt en stoffig en vol stro; je doet dan je jas over je pyjama heen en loopt met je kleren naar de buitendeur, om ze daar een beetje uit te schudden. Maar de buitendeur is ook van de mannenhelft, en het is er zó vol, dat je niet weet, hoe je je moet bewegen. Dan dring je je maar weer door de nauwe paadjes tussen de hoge ijzeren bedstellen heen en probeert je op je bed, in elkaar gedoken, aan te kleden, want in het nauwe paadje is er geen ruimte voor.

In het washok moet je wachten, tot er een kraan vrij is. Je poedelt je maar zo'n beetje, want je wilt gauw weg zijn. Moeder kan het allemaal veel vlugger: die heeft het brood en het boterpotje al uit de koffer onder het bed te voorschijn gehaald en heeft al een plekje veroverd op de tafel, die in een zijgangetje tussen twee bedstellen staat. Het is heel moeilijk, een plekje te veroveren; sommige mensen maken er ruzie om, maar moeder kan geen ruzie maken, - zij vraagt het vriendelijk en dan kijken de mensen verbaasd en schikken voor haar in.

Maar de koffie uit de grote emmer aan het begin van de barak, daar moet zij voor in de rij staan, anders komen vader en moeder te laat op het ochtendappel voor het werk. Het is erg moeilijk om in de rij te staan, want de meeste mensen dringen je achteruit. Gelukkig ziet de uitdeler, dat ze achteruit wordt gedrongen en helpt haar eerst. Ze brengt de drie kroezen koffie zonder morsen naar het tafelplekje en zo komen vader en moeder nog net op tijd klaar.

Juist als ze wil gaan opruimen in bed, worden alle mensen de barak uit gejaagd, behalve die binnendienst hebben. Er mag

niemand rondlopen als de barak wordt schoongemaakt. Ze dwaalt zo'n beetje buiten, tussen de barakken door en weet niet wat ze moet doen. Ze kent hier niemand. Het regent en er staan grote plassen; zitten kun je niet op de natte grond, - je zou ook omver worden gelopen door alle rondlopende mensen. De meesten, die tussen de barakken in de regen dwalen, zijn oud; je hoeft maar tot vijfenzestig jaar te werken. Het is eigenlijk veel plezieriger, in de aardappelkeuken te mogen schillen dan niet te weten, waar je heen moet. Maar een meisje van elf jaar nemen ze niet in de aardappelkeuken.

Als ze weer binnen mag komen, hangt ze haar natte jas aan een ijzeren uitsteeksel van haar bed; hij is heus te nat om onder haar dekens te leggen. Ze zullen er wel niets van zeggen, dat daar zo slordig een jas hangt.

Ze legt moeders en haar eigen bed netjes en gaat dan naar de mannenbarak om vaders bed op te maken.

Vader slaapt drie hoog, maar dat hindert niet: ze kan er makkelijk op klimmen, als ze zich afzet op één en twee hoog. Op het onderste bed zit een oud meneertje en die moppert wat. Ze luistert er niet naar, want ze kan het toch niet helpen, dat vader zo hoog slaapt? En boven, heel boven, rekt ze zich helemaal uit; hier kun je rechtop staan en over alle drie-hoog-bedden heen kijken.

Drie hoog is toch heel wat leuker dan twee!

Vader heeft alles slordig liggen; hij wist wel, dat zij zou komen om het op te ruimen. Gezellig gevoel is dat als vader op je rekent; ze had heus niet naar school kunnen gaan als ze haar daar hadden willen hebben.

Als ze zich naar beneden laat zakken, de magere benen zwabberend, zoekend naar een steunpunt, schopt ze bijna tegen het oude meneertje aan. Het meneertje moppert nu heel erg, maar ze heeft het echt niet expres gedaan. Ze zegt: „O, 't was bij ongeluk,” en holt de mannenzaal uit.

Zal ze in de rij gaan staan met de drie kommetjes voor het middagen? Het is al binnengebracht, in grote gamellen, en in de mannenbarak staat tussen de bedden al een lange slang mensen met kommetjes. Vader en moeder hebben maar zo kort tijd tus-

sen de middag; het hindert niets, als het eten een beetje koud is geworden. Ze sluit zich achter de lange rij aan in het smalle gangpad en luistert naar wat om haar heen gepraat wordt. Twee mannen maken mopjes over hun staan in de rij en over het eten, dat ze cadeau krijgen.

Een vrouw achter haar zucht en klaagt, dat ze dit nooit gewend is geweest. Daar moet ze bijna om lachen; wat een gekke dingen kunnen grote mensen toch zeggen! Dit is toch niemand gewend geweest? Het is toch alles nieuw? De rij schiet heel langzaam op. Als ze wat meer naar voren komt, kan ze tenminste tellen, hoeveel er nog vóór haar zijn; dan lijkt het veel korter. En als ze eindelijk aan de beurt is, zegt ze vlot het zinnetje, dat ze telkens in zichzelf herhaald heeft: „Drie personen: vader, moeder en ik.”

„Heb je hun kaarten bij je?” vraagt de man naast de uitdeler.

„Nee,” zegt ze, „ze zijn naar het werk.”

„Dan kun je nu niet krijgen. - Volgende.”

Ze kan niet helpen, dat ze begint te huilen. Ze heeft zólang in de rij gestaan! Maar van huilen worden de kommetjes niet vol.

De uitdeler zegt over zijn schouder heen, terwijl hij in iedere komt een diepe lepel vol stampot kwakt:

„Kom straks maar met je vader en moeder mee, dan laat ik ze voorgaan.”

Ze droogt haar tranen en loopt langzaam naar de vrouwen-barak. Ze zal de kommen vast een plaats op de tafel geven, met de lepels er naast.

Maar de tafel is bezet en een dikke vrouw duwt haar op zij als ze met haar spullen aankomt. „Straks, hoor! Ja zeker, - besproken plaatsen voor de jongedame!”

Dan klimt ze in haar twee-hoog-bed, tussen de koffers, en blijft als een ziek diertje wachten tot vader en moeder van hun werk zullen komen.

Dansje

De mannen spelen voor hun leven.

De commandant houdt van muziek en hij wil ook graag dat

dit kamp een modelkamp is. Alle takken van industrie moeten er zijn, - ja, en ook kunst.

Er zijn kunstenaars genoeg onder de Joden, die uit hun huizen en uit hun werk zijn weggehaald. Er zijn meesters, wier naam op een programma een volle zaal betekende. Welnu: die zijn de lijfkunstenaars van de commandant geworden. Er is een barak ont-ruimd, waarin het orkest concerten geeft, - er is een uniform ontworpen, een donkerblauwe overall met op de linkermouw een geborduurde lier, - er wordt hele dagen gerepeteerd, zoals andere inwoners van het kamp hele dagen graven of aardappels schillen, - er zijn ook enkele lievelingssolisten van de commandant, - en zo is er een groep Joden, die wegens hun werk voorlopig nog niet worden doorgestuurd: mannen, die spelen voor hun leven.

Als de commandant logé's heeft in zijn villa buiten het kamp, vrienden en vriendinnen met of zonder uniform, kan hij ze concerten aanbieden. Concerten in een volle zaal, die oprijst als hij met zijn gezelschap binnenkomt en niet weer gaat zitten eer hij is gaan zitten; een volle zaal, die niet applaudisseert eer hij het sein heeft gegeven, - weet hij niet, dat het warme, levende applaus pas losbreekt, als hij met zijn gezelschap de zaal heeft verlaten?

Een volle zaal, - want het is verboden, massaal weg te blijven en een lege zaal te vertonen. Al is er diezelfde dag een transport geweest, - de uitgenodigde Joden moeten uitgaan en de zaal vullen. Al zijn diezelfde dag de allernaasten van de lievelingszanger in een beestenwagen weggevoerd, - hij moet op het podium verschijnen en zingen. O, en hij zingt! Hij zingt Paljazzo, zijn van woede en weersin vertrokken gezicht naar de commandant gericht, - hij zingt van de kinderen, die hem zijn ontnomen, van het bloed, dat door zijn aderen stroomt zoals er bloed door de aderen van de commandant stroomt, - hij zingt, tot zijn ogen rooddoorlopen zijn en zijn gezicht wit en verbeterd - en de commandant begrijpt niet wat hem daar in het gezicht wordt geslingerd en als het lied geëindigd is applaudisseert hij geestdriftig omdat deze verrukkelijke stem hem heeft behaagd. Geen dove is zo doof, geen blinde is zo blind als deze machtige, - en hij weet het niet.

Nu is het zondagmiddag, dus er wordt niet gewerkt. De blazers uit het orkest moeten in de open lucht, tussen de administratie-

barakken, een luchtig programma bieden. Wie zijn vrije middag gebruikt om langs de wegen van het kamp heen en weer te wandelen, van prikkeldraad tot prikkeldraad, kan zich in de wijde kring voegen, die luistert naar de klaterende marsmuziek. Wie te veel vervuld is van de dinsdag, die nog maar anderhalve dag van hem verwijderd is, vlucht naar het prikkeldraad aan de andere kant van het kamp en kijkt uit over de hei, die aan de horizon het silhouet vertoont van donkere bossen. Wie dat ook niet kan verdragen, omdat de hei en de bossen vrij en groot zijn en de prikkeldraadcirkel klein en beperkt, loopt als een dier in een kooi de wegen op en neer tussen de barakken, langs de kleine voortuintjes van de weinige bevoorrechten, die in een kamer mogen wonen in plaats van in een barak. Die vermijdt de kant van de administratiebarakken, omdat daar helder en vrolijk koper opklinkt in de zonnige zomerlucht.

Maar de kring om de spelers is wijd en breed, want anderhalve dag is een lange tijd en de beestenwagens zijn nog niet het kamp binnengereden om op hun mensenlading te wachten. De blazers spelen als zorgeloze kinderen en de dirigent droomt zich terug in de concertzalen uit langvervlogen dagen. Wie is er dan zo dom om in het geschetter van de horens en in het geroffel op de slag-instrumenten het geratel van wielen te horen, die een mensenvracht voortrollen?

Ordedienaars met kakiuniformen, ster op je borst en SS op de mouw, houden de kring wijd. Er mag niemand te dicht bij de spelers komen. Alles is hier keurig geregeld. Maar een klein meisje glipt onder de orderij door. Een klein jongetje volgt haar, en nog één en nog één. De ordedienaars zien het en laten ze gaan; ze zijn nog zo klein en dit vergrijp tegen de voorschriften zal hun, die dienaar zijn met lijf en ziel, niet worden aangerekend.

Ze pakken elkaar bij de hand, de jongetjes en meisjes. En op de maat van de juichende muziek dansen ze, blij en vrij en sierlijk. Dansen ze, alsof ze geen sterrekinderen waren, maar kinderen met een recht op vrijheid, vreugde en toekomst.

Domme kinderen . . .

De mannen spelen voor hun leven.

Kinderlijkje

We hebben mijn vader tot het hek mogen brengen. Twee mannen hebben hem, wit toegedekt op de baar, gedragen; het is hun werk, vele keren per dag, - hun werk, waardoor ze niet naar Polen worden gestuurd.

Wij liepen erachter, tot het hek openging en de twee mannen met hun last doorliet. Mijn vader ging de vrijheid in, maar voor ons sloot zich het hek.

Och, hij heeft de dood vriendelijk ontvangen; hij heeft geweten, dat alleen de dood prikkeldraad en hek kan ontsluiten. Deze ruimte, deze vrijheid heeft hij in de dagen van zijn ziekte al toegeknipt en nu ze zich voor hem openen, heeft hij ze blij begroet. Wij staan tegen het gesloten hek geleund, beperkt en beknot, en zien hem na. Wat met zijn lichaam gebeurt, is het geheim van het stenen huisje daar in de verte; wat met zijn wezen gebeurt, zullen we ons hele verdere leven blijven weten en begrijpen: het goede, dat onvergankelijk is.

Nu zit ik geleund tegen de muur van de ziekenhuisbarak en probeer het netwerk te ontwarren van leven en dood, van gevangenschap en bevrijding. Ik probeer het leven zo vriendelijk te ontvangen als mijn vader de dood heeft ontvangen; want nu ik de dood in al zijn mildheid heb ontmoet, is het moeilijk, me weer tot het leven te wenden.

Het pad tussen de ziekenhuisbarakken is druk begaan, al is er geen bezoektijd. Het trekt langs mij heen en ik zie het niet. Ik zie mijn vaders lief gezicht; ik zie mijzelf op de drempel staan van de vrijheid en ik zie een hek, dat zich voor me sluit. Ach, vader, maar dat is geen afgunst, - dat weet je toch wel? Je hebt toch altijd alles geweten, zonder dat ik het hoefde uitspreken?

Het enige, wat ik herken van de werkelijkheid op het pad tussen de ziekenhuisbarakken, zijn de twee mannen, wier werk het is, een baar te dragen. Ze komen terug en de baar is leeg. Het hek heeft ze weer binnengelaten; zij mochten niet buiten blijven.

En als de beweging op het pad weer verwaast, staat er langzaam en bevrijdend, een groter werkelijkheid in me op: niet de dood hoeft prikkeldraad en hek te ontsluiten, - het eigen wezen,

gegroeid tot onaantastbaarheid, kan uitstijgen boven wat harde haat en machteloze macht voor belemmeringen gebouwd hebben. Je kunt leven en vrij zijn *hoe* nauw je ook stoffelijk bekneld bent.

Dan herken ik weer: één van de beide dragers. Er is geen baar en er is geen tweede helper. Hij gaat alleen, met lange passen over het zandige pad.

Toch draagt hij iets. Het is te klein voor een baar. Het is te licht voor een helper. Het is alleen maar een wit bundeltje, dwaasnietig in de armen van zo'n grote man. Het hoort in de armen van een moeder, - maar die is er niet. De drager wordt door niemand gevolgd, maar de weg, die hij gaat, is de weg naar het grote hek, dat open zal gaan en zich weer achter hem zal sluiten.

Wat is het licht. Wat is het klein. En wat groot is de vrijheid, die zich opent voor dat witte bundeltje.

Pakjes

Als je naam op het bord geschreven staat, dat bij de ingang van de barak aan de muur hangt, dan is er een pakje voor je gekomen en dan kan vader naar de bagagebarak gaan om het af te halen. Maar zijn naam heeft nog nooit op het bord gestaan.

Een pakje te krijgen, - misschien wel van je vroegere vrienden zonder ster, - misschien wel van de burens, en die zijn dan in je huis geweest en hebben je eigen dingen voor je gehaald, die je niet mee kon nemen, - misschien wel van die oom, die getrouwd is met een tante zonder ster en die daarom in zijn huis mag blijven, - misschien wel . . . Och, wat een onzin. Die weten toch geen van allen, hoe je naar een pakje verlangt. Je mag maar eens in de veertien dagen een briefkaart schrijven, als je barak schrijfdag heeft, - en zijn barak heeft nog geen één keer schrijfdag gehad, zolang hij hier is. Hoe kunnen ze dan weten, dat je telkens naar dat bord loopt om te kijken, of je naam er ook op staat, - of tenminste vader of moeder hun naam? En toch, op een dag staan hun drie namen onder elkaar: vader en moeder en hij. Eerst gelooft hij het niet, maar als alle drie de voornamen van hen zijn, geeft hij een schreeuw en loopt hijgend naar moeder toe.

Het is na werktijd en moeder zit bij haar bed.

„Pakjes!” schreeuwt hij door het gangpad heen, nog vóór hij bij haar is. „Voor alle drie!”

„Die kinderen met hun lawaai!” moppert een oude juffrouw van een benedenbed. „Denken dat de barak van hen is!”

„Moeder, pakjes voor alle drie!” hijgt hij nog eens, als hij bij moeders bed staat. Moeder glijdt ineens van haar tweehoog bed af.

„Hoe weet je dat?”

„Staat op het bord. Kom maar mee!”

Ja, ze ziet het ook, dat het hun voornamen zijn. Vader wordt uit de mannenbarak gehaald en nog vóór ze hun avondboterham eten, gaan ze met hun drieën naar de bagagebarak en laten zich niet terugsturen, vóór ze beladen zijn met drie grote pakken. Er staat te veel zandstorm buiten om de pakjes daar al open te maken; ze moeten geduld hebben, tot zij bij moeders bed zijn.

Het is van de burenen. Moeder geeft een kreet van verrukking, als uit haar pak haar eigen wollen goed te voorschijn komt en allerlei etenswaar uit haar eigen voorraadje. Ze zijn dus zo moedig geweest, in hun huis door te dringen; ze weten wat de trouwe burenen er voor gewaagd hebben en tranen komen in haar ogen.

„Later,” zegt ze, „later zullen we het hun vergelden.”

Vader glimlacht in haar ogen, - een verdrietig lachje. „Wanneer later?” zegt hij. „Als we uit Polen terugkomen?”

Maar de jongen hoort niets. Met haastige vingers trekt hij de touwtjes van zijn pak af, scheurt het papier open. Uit de kartonnen doos komt een groot roggebrood, - goed, - een potje met boter of zo iets, - goed, - een fles, - wat is het? - levertraan! - tjesses -.

Teleurstelling begint in hem omhoog te komen. Niets eigens, - niets, dat van hem is . . .

Moeder, die klaar is met haar eigen doos, kijkt gespannen mee.

„Levertraan, - kerel, daar kom je de winter mee door! Hoe hebben ze er aan gedacht!”

Een trui, ja, die is van hemzelf, - maar wat heb je aan kleren?

Dan: een jubelkreet. Zijn locomotiefje, dat je op kunt winden en waarvan de veer na anderhalf jaar nog niet stuk is! De hele

trein hebben ze natuurlijk niet kunnen inpakken; dat was te groot en te zwaar. Maar het locomotiefje is toch het voornaamste!

Moeder kijkt triest naar vader: waar zal de jongen met een locomotiefje kunnen spelen? Op het bed? In de zandwoestijn? En verder: in Polen?

Maar de jongen weet alleen, dat het zijn bezit is, zijn speelgoed, en dat de burens in hun huis zijn gegaan om zijn locomotiefje te halen. Hij tast verder in de doos of er nog wat in zit. Op de bodem ligt een zakatlasje van Nederland. „O!” roept hij verrukt. „Mijn eigen atlasje! Hoe hebben ze het gevonden!”

Hij zal nooit weten, hoe ze het gevonden hebben: hoe ze voorzichtig, alsof het een inbraak was, zijn doorgedrongen en hoe er tenslotte toch een dreigend geluid was, alsof ze in hun werk zouden worden overvallen; hoe ze toen maar gegrepen hebben, blindweg, in het slordige jongenskastje en een atlasje in de hand hadden, vóór ze langs verborgen wegen wegslopen.

Wat hij weet, is: nu kan hij reizen waarheen hij wil, zonder marechaussee, die van de wachttorens uit hem het kamp ziet verlaten, - zonder reisverlof -, zonder geld.

Hij kan op zijn buik in zijn bed gaan liggen en door heel Nederland reizen, - als er tenminste genoeg licht in zijn bed valt, langs alle hoge bedstellen tussen hem en het raampje. Och, maar misschien is er morgen geen zandstorm meer en dan kan hij buiten gaan zitten, tussen de barakken of ergens bij de rand van het kamp, - dan heeft hij genoeg licht om naar het kleinste dorp in Zeeland te reizen, - overal heen, als het maar ver van Drente is en van het kamp.

En nu, nu er haast geen licht meer in zijn bed valt, nu kan hij met zijn locomotiefje spelen. Avondboterham? Roggebrood met boter, door moeder al voor hem klaargemaakt van wat uit de pakjes kwam? Komt later wel in orde, - of geef maar hier, dan kan hij het onderdehand wel eten. Er is geen ruimte om het locomotiefje te laten rijden.

Wat hindert dat? Het is zijn eigen speelgoed en hij zal het laten werken hoe hij wil.

Hij ligt op zijn rug in zijn bed, twee hoog. De veer is opgewonden. Het ondersteboven liggende locomotiefje laat zijn wiel-

tjes zo vlug in de lucht draaien, dat je alleen hun omtrek ziet. Het maakt een geluid als razen, als hijgende snelheid, als hese haast.

De jongen vloekt van verrukking.

Ziekenhuisbarak

Omdat de strootjes van het bovenbed haar weer zo aan 't hoesten maakten en omdat ze 't weer even benauwd had als een paar jaar geleden heeft de barakkendokter haar naar het ziekenhuis gestuurd. Daar zijn geen drie-hoog-bedden, alleen maar twee-hoog - hier en daar zelfs enkele bedden, zonder bovenbuur, - en zij ligt op een bovenbed, dus ze heeft geen last meer van strootjes. Alleen is het zo jammer, dat het in de ziekenhuisbarak erg vies ruikt van al die honderden zieke mensen, die niet zelf naar 't washok kunnen lopen; nu zal het toch nog wel een poosje duren eer het hoesten en de benauwdheid over gaan.

De raampjes van de barak zijn ook maar klein en als er toevallig iemand onder of naast je ligt, die geen tocht kan velen, komt je raampje nooit open.

En dan zijn er de bezoekuurtjes 's avonds, waar je wel erg naar verlangt, omdat vader en moeder en de kinderen je dan bezoeken, maar waar je nog veel benauwder van wordt, omdat er dan zeker wel duizend mensen in de barak zijn, - duizend mensen, die schuifelen en zoemend praten en een boel stof naar boven laten dwarrelen. De raampjes kunnen dan helemaal niet meer open, omdat het donker is en er verduisterd moet worden.

Als de ziekenhuisdokter bij haar komt en vraagt, hoe het gaat, zegt ze iedere keer: „goed, dokter.” Dokter kan het toch ook niet veranderen, dat het zo vies ruikt en zo benauwd is en dat er zulke verschrikkelijke dingen om je heen gebeuren.

Onder haar ligt een klein meisje, dat erg ziek is in haar buik. Ze moest eigenlijk de hele dag geholpen worden, maar daarvoor zijn er te weinig zusters; daardoor gebeuren er telkens ongelukjes en dan huilt het kleine meisje, want ze wil echt wel schoon zijn. Als er een aardige zuster is, zegt die, dat het niet zo erg is, maar

als er een nare zuster is, krijgt het kind een standje en dan heeft zij zelf zin om met het kind mee te huilen.

Aan de overkant, een eindje verder, maar zó, dat ze er van haar hoge bed net naar moet kijken, ligt een vrouw, die ziek is in haar hoofd en niet weet wat ze zegt en wat ze doet. Als ze erg schreeuwt, of als ze veel kapot maakt, geven de zusters haar een spuitje en dan slaapt ze gauw in. Het is vreselijk om ziek in je hoofd te zijn, - veel erger dan in je buik of in je oor of waar ook. De mensen zijn bang voor je en je kunt het niet helpen.

Soms gaan er mensen dood. Dan komt er wel een scherm om het bed, maar als je zo hoog ligt, helpt het scherm niet. Dan kruipt ze onder de dekens om maar niets te zien en niets te horen, maar onder de dekens krijgt ze het benauwd en gaat hoesten, dus dan moet ze er weer onder uit en kan alleen maar de ogen dicht houden. Het is ook vreselijk, grote mensen te zien huilen; als ze weggaan van het bed met het scherm, hebben ze zo'n verdriet om wie daar dood is gegaan. Maar veel erger dan huilen is het, als ze hardop iets roepen: „Nou hoeft ze niet op transport, - zó, nou hoeft ze ten minste niet op transport!” Dan is het net, of ze het tegen háár hebben, - en zij kan het toch niet helpen?

Eén dag is er, dat in het enkele bed naast haar, waar ze van boven af wel op neer *moet* kijken, een oude vrouw doodgaat, - een hele dag lang. Ze zou willen wegvluchten, - maar ze kan niet uit haar bed. Het geluid zou haar ook vervolgen, overal heen. Het geluid en het gezicht. Je kunt toch niet een hele dag lang de andere kant uit kijken? De man en de vrouw, die bij de oude vrouw horen, zijn urenlang bij het bed geweest, maar toen zijn ze weggegaan, naar hun eigen barak. *Zij* kan niet weggaan, - zij ligt er naast en kijkt er op neer en hoort. Ze heeft vroeger niet geweten wat doodgaan was; toen heeft ze het hier geleerd en ze heeft geprobeerd, het gewoon te vinden. Maar dit . . . een hele dag . . .

De zuster komt haar middageten brengen. Ze *kàn* niet. Ze wil heus wel haar best doen om beter te worden, maar hoe kun je nu eten, als naast je een hele dag een oude vrouw doodgaat?

Als het avond wordt, kort vóór het bezoeken, is het voorbij. Maar dan krijgt ze zó'n hoestbui, zó stikkensbenauwd, dat va-

der en moeder en de kinderen alleen maar één ogenblik naar haar mogen komen kijken en dan worden weggestuurd. Ze onthoudt alleen moeders angstig, verschrikt gezicht, dat telkens, die hele nacht door, in haar herinnering op zij wordt geduwd door het gezicht van de oude vrouw, die doodging, een hele dag lang.

Als vader en moeder de volgende avond weer bij haar mogen komen, en ze wit en moe op ze neerkijkt van haar bovenbed af, heeft ze de moed niet meer te vertellen van gisteren.

Wat zou ze moeten vertellen? Misschien weten ze niet eens, dat dat bestaat: een dag lang doodgaan. Láát ze maar, - laat ze maar geloven, dat het niet bestaat . . .

Transportnacht

Het is niet de moeite waard geweest, haar nog naar de kinderbarak te sturen; als ze tóch binnen een week wordt doorgestuurd en ze is al veertien . . .

In de kinderbarak zijn allemaal kinderen, die zonder vader of moeder zijn. Ze noemen het „weeshuis”, maar de meeste kinderen hebben wel een vader of moeder, alleen ze zijn niet hier of ze kunnen niet voor ze zorgen. Soms zijn de ouders en het kind apart ondergedoken geweest en het kind is alleen gepakt en hier gebracht; soms zijn de ouders al lang naar Polen en hadden eerst het kind verstopt, maar nu is het gepakt; soms hebben de ouders het kind al vóór de oorlog naar Holland gestuurd, van Duitsland uit, en nu weet het kind al lang niet meer, waar ergens in de wereld zijn ouders zijn, en óf ze nog in de wereld zijn; soms zijn de ouders eerder gepakt dan het kind en al doorgestuurd; soms ligt de moeder alleen maar in de ziekenhuisbarak, omdat ze ziek is of omdat ze er een kindje krijgt, en er moet toch iemand voor het kind zorgen; soms zijn het werkelijk weeskinderen, zolang ze zich herinneren, en dan weten ze ten minste, wat er is met hun ouders . . .

Maar als je binnen een week wordt doorgestuurd en je bent al veertien, dan is het niet de moeite waard. Vader en moeder en de andere kinderen zijn al lang naar Polen, maar haar hadden ze niet gevonden, omdat de kast, waar ze zich in verstopt had, een

deur had, die je niet zag. Ze denkt wel eens, dat ze zich maar liever niet had moeten verstoppen, dan waren ze allemaal samen gegaan. Nu heeft ze nog een paar maanden bij andere mensen gewoond en nu gaat ze alleen.

Ze is niet bang. Nergens voor. Maar als maandagmiddag de trein het kamp binnen rijdt, de lange sliert beestenwagens, vies en verveloos, en er blijft staan, langs de hele lengte van de hoofdweg, - en als ze de schoonmakers bezig ziet met het schrobben van de binnenkant, het neerzetten van lege tonnetjes en van kleine vaatjes water, één in elke wagon, - als ze de papieren matrassen ziet binnenladen in de paar beestenwagens, die voor de zieke mensen bestemd zijn, - dan voelt ze zich wel een klein meisje worden. Geen veertien jaar.

Na de werkuren lopen de mensen heen en weer langs de hoofdweg en kijken de wagens aan. Als kennissen elkaar ontmoeten, kijken ze elkaar zwijgend aan en schudden het hoofd. Er wordt niet veel gezegd. Wat zouden ze ook zeggen? Die hier al langer zijn, kennen het van iedere maandagmiddag, - die hier deze week zijn gekomen, zijn te veel geschrokken om het in woorden te kunnen vatten, - die zeker weten, dat ze morgen mee moeten, zijn in de barak om te pakken of proberen nog een keer bij de administratiebarakken, of er iets aan te doen is.

Zij probeert niet; andere mensen hebben het voor haar gedaan, maar er is niets aan te doen. Nu zal ze tenminste niet schrikken, als haar naam wordt opgenoemd. Het is beter, te weten dat er niets aan te doen is dan nog te hopen.

De moeders van kleine kinderen hebben veel te pakken; zij niets. Ze gaat maar vroeg naar bed, want ze heeft gehoord, dat je om drie uur wakker wordt gemaakt om naar het oplezen van de lijst te luisteren. Ze zal wel kunnen slapen, omdat ze toch zeker weet, dat er niets aan te doen is. Midden tussen het gewoel en het geroezemoes en het heen-en-weer-geloop valt ze dadelijk in slaap.

Het moet zeker drie uur zijn, want de vrouw naast haar maakt haar wakker en zegt, dat ze moet luisteren. Ze begrijpt het niet dadelijk, maar dan hoort ze de ontzettende stilte in de barak en dan weet ze het weer.

Ieder moet „ja” roepen, als haar naam wordt opgelezen: ach-

ternaam, voornaam en geboortedatum. De moeders laten hun kinderen slapen en roepen in plaats van de kinderen „ja”.

Zij is nog lang niet aan de beurt, omdat haar naam achter in 't alfabet komt. Maar iedere naam van een ander geeft haar een schok; als het de naam is van iemand, die ze kent, moet ze zich beheersen om niet „ja” te roepen.

Er is een moeder met vijf kinderen. Ze roept vijf keer „ja”, - één keer voor zichzelf en vier keer voor de kinderen. Dan komt er een andere naam; de baby is vergeten.

„Mijn kleintje . . .” begint ze, maar dan roept ze wild:

„Ik breng hem naar 't weeshuis! Ik geef ze geeneen van mijn kinderen cadeau! Laten ze hem dan maar vergeten, - ze krijgen hem niet!”

„Stilte alstublieft!” zegt de man, die de lijst opleest.

„Ik breng hem straks naar het weeshuis, vóór we in de beestenwagen gaan!”

„En als hij dan later alleen wordt gestuurd?” zegt een rustige oude vrouw, die zelf al „ja” heeft moeten roepen.

De moeder is even stil. Ze buigt zich diep over de slapende baby heen, richt zich dan op en gilt:

„Jullie hebben mijn kleintje vergeten!”

„Straks!” roept de man. „Nu eerst stilte alstublieft!”

De lijst gaat verder; er wordt telkens „ja” geroepen.

Dan komt er op een naam geen antwoord; op de volgende naam, die eender is, maar met een andere voornaam en een andere geboortedatum, ook niet.

„Antwoorden alstublieft!” roept de man en herhaalt de beide namen. Zij kent ze wel: het zijn twee zusters, met lieve, oude gezichten, de hele dag samen. Maar ze antwoorden niet.

„Wie ligt bij ze in de buurt?” vraagt de man ongeduldig.

„Ik!” roept een vrouwenstem.

„Kijkt u dan even, waarom ze niet antwoorden.”

Er is een lange poos stilte. Dan roept de vrouwenstem:

„Om - dat - ze - dood - zijn! Verstaat u me?”

„U moet duidelijker spreken!”

„Om-dat-ze-dood-zijn! Verstaat u me?”

Eerst is er stilte. Dan, dof, onderdrukt, spreken de vrouwen.

„Ze hebben gelijk gehad. Als je niemand anders hebt . . .”

„Zou jij het dan ook gedaan hebben?”

„Ik . . . nee . . . ik zou niet durven.”

„Jammer dat ze niet gewacht hebben tot de trein reed. Nu moeten er twee anderen voor in de plaats.”

„Nebbisj, - mag me dat zeggen?”

„Het is toch zo?”

„Stilte!” roept de man. Hij heeft gekeken, of het waar was. Hij heeft gezien, dat het waar was. Nu moet de lijst verder gelezen worden.

Het meisje ligt stil en verlamd in haar bed. Haar naam is nog niet genoemd, maar ze denkt niet meer aan haar naam. Ze denkt aan de twee oude zusters, die nu niet op transport hoeven. Zou zij zelf zo iets hebben willen doen als ze wist, hoe je dat doet? Nee, - ze wil toch liever leven en proberen, of er later een klein kansje is om verder te leven en het goed te hebben. Nee, - o nee, - er kàn toch nog iets goeds gebeuren!

Als haar naam genoemd wordt, zegt ze „ja”, met een klein stemmetje dat toch gehoord wordt. Iedere stem wordt gehoord, omdat hij luid afsteekt tegen de stilte van de dode vrouwen.

De Z is voorbij.

„Dank u,” zegt de man. Hij moet gauw gaan vragen, wat er nu verder gebeurt met de twee dode zusters in deze barak, en wie er voor in de plaats komen.

Er blijft nog een stilte hangen, vóór de vrouwen beginnen te pakken.

Dan komt de stem van een moeder, vlak bij het meisje in de buurt, - een moeder van drie kinderen:

„Kom, jongens, aankleden! God is net zo goed in Polen als hier!”

Het meisje komt rechtop in haar bed, zodat ze haar hoofd stoot tegen de ijzeren banden van het bovenbed.

Is dat waar, wat die moeder daar zegt? Ze heeft er helemaal niet aan gedacht. Ze heeft gedacht, dat God hier ook niet was, in deze donkere barak, met al dat verdriet, met twee dode vrouwen, - dat God niet kon zijn in de beestenwagens, - en verder helemaal niet. Maar als deze moeder het zegt, met zo’n vrolijke stem . . .

Ze laat zich uit haar twee-hoog-bed glijden, de voeten bloot op de grond vol zand en stro en papieren. Ze klemt zich aan de arm van deze moeder vast.

„Mag ik met u mee?” vraagt ze klein. „Ik ben alleen.”

„Natuurlijk, schat,” zegt de vrouw. „Als we tenminste in één wagon komen.”

„Kunt u maken, dat we in één wagon komen?” smeekt ze. „Ik dacht . . . ik denk . . . dat God meer bij u in de buurt is.”

De vrouw zoent haar.

„Hij is in alle wagons,” zegt ze. „Maar je blijft bij me.”

Het kind begint zich aan te kleden en te pakken. Ze is wonderlijk getroost.

Nee, - ze zou niet willen doen, wat die twee oude zusters gedaan hebben. Nooit.

Kleuterzaal

Kleuters zijn er en baby's zijn er, - maar vliegen zijn er allereerst.

Nu de hoge bedstellen zijn weggenomen, waar tussen wat kinderbedjes en wiegjes hebben gestaan, en er alleen groengeverfde houten bedjes zijn, nu zegt elk hoofd, dat om de hoek van de deur kijkt, verrast en vertederd: „och, wat lief!” En als dat hoofd zich dan terugtrekt, juist op tijd om niet verder te zien, dan neemt het de troostende gedachte met zich, dat er in de sterrewoestijn een kleine oase te vinden is: geen bedden boven elkaar, geen ijzer, geen duister, maar een lichtgroen kleurtje en witte lakens, de grond geschrobd, de bedjes keurig op een rij.

Wel, - de werkelijkheid is niet lichtgroen en wit; de werkelijkheid is zwart, - zwart van de vliegen.

Wie zal er de vliegen hard om vallen, dat ze de weg vinden van de mestvaalt, vlak bij het kamp en vlak bij het kinderruim, naar de vieze, ongeveegde neusjes, de zwetende handjes, de natte luiers, de lopende oortjes van kleuters en baby's? Het is hun vak om aan te wijzen, wat ontstoken is en vuil. Ze leven er van en voelen er zich behaaglijk bij.

De neusjes en de oortjes zijn ontstoken, omdat het zand van

de sterrewoestijn in felle vlagen naar binnen gejaagd wordt, door de gaten van de hor heen, die het open deurgat beschermt als het te warm is om de deur dicht te laten, - door de schuine valraampjes heen, die toch af en toe open moeten staan om de broeikas bewoonbaar te maken. Het scherpe, opgewervelde zand dringt door in oogjes en neusjes en oortjes en maakt ze ziek. Dan komen de vliegen, die door de kleine, onmachtige kinderknuijstjes niet kunnen worden weggejaagd, en brengen hun vieze buit over naar de nieuwe, gezonde kinderen. Dan is het gebeurd. Je woont niet straffeloos in een woestijn, als je klein en weerloos bent en uit een veilig thuis bent weggerukt.

Wie zorgend rondgaat in de kleuterzaal en kracht in zich voelt om te vechten tegen ziekte en leed, tegen klaaglijk kinder-heimwee en aandacht uit kinderogen, - die staat opeens verlamd, als een slapend gezichtje schuilgaat onder een zwart, bewegend gordijn van vliegen. Die weet, dat de vijand in meedogenloze ruwheid de kinderen ontvoert, maar dat de vliegen, klein en zoemend en walgelijk, de kinderen zullen opvreten. En tegen die beiden: de ruwe vuilheid van machtige mannen en de kleine vuilheid van vretende vliegen, - tegen die beiden kun je niet op.

En toch: wie zorgend rondgaat in de kleuterzaal, weet, dat de goede ogenblikken kort en kostbaar zijn en dat ze plotseling, op een maandagnacht, een dinsdagmorgen, afgebroken kunnen worden. Die haast zich, in fel verweer tegen de vijand, nog goede ogenblikken te scheppen voor deze wie-weet-hoe-korte kinderlevens. En weet, dat wapens en haat niet bereiken, wat de niet-aflatende wil tot het goede bereikt: flitsen van geluk, door de kinderen meegenomen en vastgehouden tot de dood ze uit hun handen trekt.

Onder de grote meisjes, die voor de kinderen zorgen, maar zelf nog verzorgd worden in de kinderbarak, zijn er, die het begrip „thuis” al lang verloren hebben. Ze zijn vluchteling, bijna zo ver hun herinnering reikt. Ze zijn misschien opgenomen geweest in een gezin, maar waren gasten, - gasten, die nog naar eigen ouders konden schrijven, - tot ook dat ophield. Ze weten niet meer, of ze nog ouders hebben. En uit het gezin, dat ze herbergde, zijn ze weggehaald, - hierheen.

Het leven betekent voor deze verzorgstertjes: vechten voor je goed recht om te leven, - vechten om de eerste te zijn en het meeste te krijgen, - maken dat je niet achteruit wordt geduwd, - zien wat er terug te halen valt van het leven, dat je alles heeft afgenomen.

Deze kinderen moeten liefde geven aan machteloze kleintjes.

Liefde? Waar haal je dat vandaan? Hoe ziet dat er uit? Wat kun je er mee bereiken? Wat kun je in ruil er voor krijgen? Praatjes! Als 't op betalen aankomt, laat de wereld je zitten met liefde en al!

Je doet je werk, omdat je doorgestuurd wordt als je geen werk hebt en onnut bent. Je doet het goed, en vooral vlug, omdat je dan misschien opvalt als een goede kracht en daar voordeel uit kunt putten. Je doet het vluchtig, omdat je het anders niet vlug kunt doen, en in deze woestijn is „haast” het woord, dat mensen en kinderen voortsleept. Je doet het tot de minuut, waarin je het recht hebt, je terug te trekken. Je bent moe en gejaagd en je wilt je boven op je bed in de meisjeszaal terugtrekken en daar spelen met de weinige dingen, die je bezit.

O, jawel, er zijn wel leuke kleintjes onder. Aardige gezichtjes, doddig in hun bewegingen, - snoezig om mee gezien te worden. Die pik je er dan uit als je lievelingetje en in je vrije tijd, of ook in de tijd, dat je eigenlijk de zaal moest schoonmaken of eigenlijk met een hele groep bezig moet zijn, hannes je er mee rond en doet er lief mee. Je weet, dat het je aardig staat, zo'n mooi kind in je armen, - net een heel jong moedertje. De andere meisjes maken er dan lolletjes over, roepen je er bij: „je kind huilt!” Je zorgt ook, dat je lieveling wat extra's krijgt, lekkers of eten of een erg mooi jurkje; je bent zó gewend, te zorgen, dat je zelf zoveel mogelijk krijgt, dat je het ook voor dit kleintje doet, omdat het iets van je zelf is geworden. Zó kun je het leven tenminste uithouden; dat kun je niet, als je de hele dag met al die vieze neusjes bezig bent en met die kinderen, waar niets aan is en die er helemaal niet leuk uitzien.

Soms is er inspectie, van een dienstleider of de een of ander, die meer in het kamp te zeggen heeft dan de eigen mensen van de kinderbarak. Dan is alles gejaagd en ondersteboven; vóór de inspectie komt, - en dat is altijd heel vroeg, dus je moet er de

kinderen vroeg voor uit hun slaap halen, al komt de inspectie meestal later dan er gezegd is of helemaal niet, - gaan alle bedjes van hun plaats en wordt er geplensd en gedweild en bedjes strak opgemaakt. De kinderen mogen niet spelen en bij het eten niet morsen, anders is alle drukte voor niets geweest. Je zou ze soms door elkaar willen rammelen, als ze zo'n pas-schoon bedje weer vuil maken, vlak vóór de inspectie verwacht wordt. En als de inspectie dan eindelijk komt, schuif je stilletjes naar het bedje van je lievelingetje toe en neemt het in je armen en doet er lief tegen. Je kunt het altijd wel zó uitmikken, dat de inspectie naar je kijkt; die zegt dan wat aardigs tegen je en onthoudt, dat je zo lief met kinderen bent. Dat kan nooit kwaad.

Het *is* uit te houden, dit werk. En je hebt oude rechten in dit kamp, omdat je al langer hier bent dan de andere kinderen, dus je zult ook wel niet doorgestuurd worden. Daar komt het immers op aan: meer krijgen dan een ander, - meer opvallen dan een ander, - en niet doorgestuurd worden.

De kleintjes weten het niet, dat het daar op aan komt. Ze zijn weerloos tegen macht, onrecht, verraad en bevoorrechtiging van enkelen. Hun weerloosheid heeft ze hier gebracht. Hun enig verweer is de klacht in hun ogen. Maar de vliegen zien die klacht niet, en het jagende zand en de rondwarende ziekten zien de klacht niet, en deze grote meisjes, wier vergroeide wezen zélf een aanklacht is tegen de wereld, waarin ze zijn geboren, zien de klacht ook niet. Daarom is hun weerloosheid zo volkomen.

O, maar ze zullen zich wreken! Of ze nog leven of niet, - ze zullen zich wreken! Ze zullen de kreet uit hun tandeloze mondjes niet laten zwijgen, de klacht uit hun wijdopen ogen niet laten verduisteren, tot het einde der dagen! Géén rust zal er zijn voor die dit bedreven, - géén vrede voor die zuigelingen uit hun koesterend huis sleepten en samensmeten op één dodelijke hoop, - géén rust, géén vrede, zolang de nagalm van die kinderkreet, de weerschijn van die ogenklacht niet tot zwijgen is gebracht. Ze zijn machtig, deze weerlozen. Hun macht reikt tot het eind van de wereld, - tot in de eeuwigheid.

Toedekken

Er is magie in het toedekken van kinderen. Wie toeschouwer is, zou de goochelaar op de handen kunnen kijken om te weten, wanneer het ogenblik van het wonder er is, - en hij zou plotse-ling merken, dat het voorbij is en dat het ogenblik zelf hem is ontsnapt. Maar de goochelaar zelf kan het ook niet vatten; hij weet, dat zijn handen de nuchtere beweging hebben gemaakt van dekens vormen om een kinderlijfje heen en dat het toen buiten zijn weten is gebeurd; een stralend lachje op een voldaan kinder-gezicht, - een duim in de mond, - en ogen, langzaam versluierd onder dalende wimpers.

Wie de kleuterzaal is rondgegaan en kind voor kind heeft toe-gedekt, sluit zacht achter zich de deur van de toverzaal, waar de slaap is binnengeslopen op veerlichte voeten. In de gang bekijkt ze haar handen, of die soms het geheim van het wonder kunnen verraden. Wat is er met die handen? Het zijn moederhanden, - nou ja. Daar zit toch geen wonder in! De wereld is immers vol moederhanden! En is de wereld vol wonderen? Misschien . . .

Hij is eigenlijk te groot voor een babybedje: een lange jongen van drie jaar. Maar omdat hij hulpeloos en vies is als een baby en niets zegt en niets duidelijk kan maken, moet zijn bedje tussen dat van de baby's staan.

De grote meisjes hebben geen geduld voor hem: tjesses, zo'n grote lummel! Als het een baby was, - nou ja, dat hoort bij je werk; maar dit, - laat anderen het maar opknappen.

De vliegen hebben wél aandacht voor zijn bedje. Die voelen haarfijn, of iemand zich verweert of dat hij de strijd heeft opgegeven. *Hij* heeft de strijd opgegeven. Hij blijft doodstil liggen als zijn gezichtje, zijn handen, zijn benen bedekt zijn met vliegen; alleen een zacht jammeren vertelt, dat ze hem hinderen.

Maar zijn moeder, die in het ziekenhuis ligt, zegt dat hij een vrolijk kind is geweest, dat praatte en lachte en speelde en liep, net als ieder ander kind van drie jaar. Toen hij in de nacht uit zijn bedje werd gehaald, omdat de groenen ze kwamen halen, heeft hij zijn laatste zin gezegd: „Ik wil niet!” Verder heeft hij gezwegen; hij zwijgt nog.

„Ik wil niet! Ik wil niet horen bij jullie wereld, grote, laffe mensen, die kleine kinderen bedriegen en hun hun goede wereld afnemen! Ik wil geen groot mens worden zoals jullie! Ik wil een baby zijn in een wieg, en dat wil ik blijven ook! Doen jullie maar, waar je zin in hebt, - haal jullie maar kleine kinderen uit hun bed en hun huis en neem ze hun speelgoed af, - *ik* hoor er niet bij! Ik wil niet! Verstaan jullie me? Verstaan jullie me?”

De vliegen verstaan hem niet. Maar die hem toedekt, verstaat hem: ze dringt met haar ogen door tot in zijn strakke blik en maakt hem zijn woordeloos geheim afhandig. Ze drukt de dekens stevig rondom het lome kinderlijf.

„Slaap lekker, kerel!”

Hij glimlacht als een jongetje van drie jaar. Nee, - als een oude man, die door het leven wijs is geworden en moe.

Ze zal wel het record op haar naam hebben staan van jeugd onder hen, die een gevangenisstraf hebben uitgezeten. Zijn er veel ontslagen gevangenisboeven van nog geen twee jaar? Och ja: er zijn er, die nog niet geboren waren en met hun moeder en andere vrouwen de cel hebben gedeeld; die zijn nog jonger.

Haar misdaad? Want natuurlijk gaat er aan iedere gevangenisstraf een misdaad vooraf, - van die gevangen zèt of van die gevangen zit. Zonder misdaad zit er niemand gevangen.

Wel: ze heeft gedaan alsof ze geen sterrekind was; ze is verzorgd in een huis, dat geen sterrehuis was; toen zijn ze die misdaad op het spoor gekomen en ze hebben haar in de gevangenis gebracht. Dat is alles.

Heeft ze het er goed gehad? Ze kan het niet vertellen, want haar gebroken zinnnetjes zijn meer juichkreten dan woorden. Ze juicht om het leven en omdat iedereen aardig tegen haar is; ze weet niet, dat haar blijheid zich weerspiegelt in de gezichten tegenover haar en dat daardoor iedereen aardig lijkt. Die blijheid heeft ze in de gevangenis niet verloren, dus ze zal het wel goed hebben gehad.

Weten haar vader en moeder, dat ze niet meer in het huis is, dat geen sterrehuis was? Dat ze in de gevangenis heeft gezeten? Dat ze hier is en de hele kleuterzaal blij maakt met haar blijheid, waar haar vader en moeder eigenlijk recht op hadden? Zijn ze er

nog? Zijn zij ook gevonden en al verder gereisd? Leven ze nog?

Och kom, - wie vraagt er nu zulke domme vragen! Als ze straks verder wordt gestuurd, wat komt het er dan op aan, of er een vader en moeder achterblijven of in Polen zijn, levend of dood? Het maakt immers geen verschil? En iedereen is toch aardig tegen haar?

Ze krult zich behaaglijk in de houding, om te worden toegedekt: een diertje op vier pootjes, het kopje stijf in het kussen geduwd.

„Slaap lekker!”

Door een kiertje van dichtgeknepen oogleden kijkt een wereld van vreugde omhoog.

Maar het kleine meisje, dat niet kan lachen, omdat ze uit een ander kamp hierheen is gestuurd, een ander kamp waar kinderen het lachen afleren, - het meisje volgt met angstige ogen het toedek-ceremonieel in de andere bedjes: als ze eens vergeten werd!

Ze wil niet eten en ze wil niet praten en ze kan niet lachen. Maar toegedekt worden wil ze wel. Het is haar goed recht, na dat vorige kamp, iets goeds te ontvangen en niets er voor in ruil te geven. Een glimlach? Kan ze niet. Een woordje, nóg zo gebroken? Wil ze niet. Alleen haar ogen spreken; ze zeggen dreigend: „Sla me niet over! Waag het niet, me over te slaan! Als ik er nog over dacht, morgen een beetje pap te eten, - denk er aan: als je het hart hebt, me over te slaan, eet ik nóóit meer!”

Maar wie zou er ook over denken, haar over te slaan? Al zouden alle pogingen om haar te leren lachen, schipbreuk lijden, - toegedekt zal ze worden.

Nee, nog meer dan dat: vanavond gebeurt er iets met haar, dat met geen van de andere kleuters gebeurt. Ze wordt uit haar bedje genomen in een deken gepakt en mee de gang in gedragen. Niet voor de dokter, - niet om in een oortje te worden geprikt, - nee, nee, niets van dat alles, - alleen maar om te leren lachen.

In een hoek van de gang, daar waar de voorbijrennende jongensbenen het juist niet kunnen raken, zit een jong poesje, net zo ineengedoken en net zo wantrouwig als zij zelf. Het poesje wordt uit zijn schuilhoek te voorschijn gehaald en geaaïd. Aaien en toedekken is bijna hetzelfde; de groene ogen van het ineenge-

doken, wantrouwige poesje zeggen ook: „Pas op als je me overslaat!”

Ze ziet aandachtig en ernstig toe, hoe het poesje zich laat aaien. Ze ziet de grote poezeogen zich langzaam dichtknijpen en ze hoort een tevreden bromgeluidje. Al kan ze niet lachen, - ze kan heel goed zien en horen.

Dan wordt haar handje geleid naar de fluwelen poezerug. Ze aait. Zij, die bang is om overgeslagen te worden, als alle kinderen worden toegedekt, - zij aait zelf. Aaien en toedekken is hetzelfde.

Het poesje is slaperig. Het begint opeens te gapen: een wijd rose bekje en een spits, gekruld tongetje.

En dan lacht ze. Een hees, ongeoeffend geluidje, - ogen, die dichtknijpen bij de hoeken, - een mondje, dat breed wordt in het witte gezichtje, - wangetjes en een neusje, die omhoog krullen.

Nu kan ze terug naar de kleuterzaal en naar haar bedje. Ze wordt toegedekt, natuurlijk. Wie zou haar durven overslaan?

„Slaap lekker!”

De glimlach blijft, ook als ze slaapt.

Hij is al één van de groten: al vier jaar. Maar al ben je groot, toch wil je worden toegedekt; met zes jaar nog wel, - met acht jaar nog wel, - o, nog veel langer.

Iedere avond kijkt hij naar de handen, die hem toedekken, - omhoog, langs de armen, - omhoog, naar het gezicht. Hij wil iets hebben, dat hem niet wordt afgenomen en zoals zijn thuis en zijn vader en zijn moeder hem zijn afgenomen en zoals later zijn nieuwe thuis hem is afgenomen, waar ze hem hadden verstopt en waar ze hem hebben gevonden.

Iedere avond vraagt hij hetzelfde:

„Blijf je nou altijd mijn tante?”

En iedere avond krijgt hij hetzelfde antwoord en hij is er tevreden mee:

„Ja - altijd.”

Altijd. Dat betekent: „Ja, - tot je op een nacht wordt aangekleed en op een morgen in een beestenwagen wordt gestopt en ergens heen rijdt, waar ik je niet volgen kan. Zolang blijf ik je tante.”

En iedere avond lacht hij gelukkig om het woord „altijd”.
„Slaap lekker, jongen!”
Hoelang zal „altijd” duren?

Maar bij dit nieuwe kindje kom je niet klaar met toedekken alleen. Je kunt toegedekt worden, als er toch al een beetje rust in je was, of ten minste het verlangen naar rust. Hoe kun je nu rusten, als je gezichtje nat is van tranen en je lijfje verscheurd wordt van snikken!

Ze roept om haar grote zusje. Maar die mag niet altijd bij haar zijn; die moet een meisje worden tussen andere meisjes en mag geen afgesloofd moedertje blijven.

Moeder is er niet meer. Toen bijna een jaar geleden dat andere kindje werd geboren, dat niet leven wou en dadelijk weer weging, toen is moeder zachtjes met hem meegegaan. Dat gebeurt wel vaker, dat moeders meegaan met kinderen, die niet willen leven, maar deze moeder kon werkelijk niet gemist worden. En als nu het grote zusje ook niet meer aldoor bij haar mag zijn zoals tot nu toe, - hoe kan ze dan met snikken ophouden en zich laten toedekken?

Daar helpt geen toedekken meer aan; daar komt een schoot aan te pas.

Maar op de schoot blijft ze snikken en om haar zusje roepen. Ze kán zich niet overgeven aan de warmte van de schoot, kán zich niet voegen naar de armen, die haar omhullen. Alleen het stemmetje wordt zwakker en het kopje knikt naar opzij.

Tot opeens de slaap haar ogen dichtstrijkt. Ze tilt de oogleden nog even op, zwaar en moeilijk, legt gelaten haar hoofdje tegen dat zachte, dat koesterende, dat ze eerst van zich had geduwd, en mompelt, halfslappend, een lang vergeten woord: „Mama.”

Ze wordt naar haar bedje gedragen en toegedekt.

„Slaap lekker.”

Ze hoort het niet.

Maar het meisje, dat geen naam heeft, omdat ze haar zonder kaartje of zonder iets van haarzelf hebben gevonden, - dat kan vanavond niet hier worden toegedekt. Dat moet naar het zieken-

huis, gauw, want in een kleuterzaal horen wel zieke, maar geen stervende kinderen.

Kom toch, klein meisje zonder naam, - lach nog even tegen me, vóór je weggaat! Kun je dat niet, met die schaduwen op je gezichtje? Kijk me nog even aan, - toe dan! Kun je dat niet, met die ogen, die geen houvast meer hebben? Weet je dan niets meer? Weet je niet meer, hoe je nog geen week geleden met je hoofdje de maat hebt gewiegd, toen ik een andere baby in slaap zong? Weet je niet meer van alle avonden, dat ik je heb toege-dekt, - gisteravond nog?

Nu weet ik, dat je aan een gebroken hart sterven kunt, ook als je pas een jaar bent. Je krijgt onschuldig een kinderziekte en je legt je neer en wilt niet meer leven. Dan komt de dood met zachte handen en legt schaduwen op je gezicht en dekt je toe.

„Slaap lekker, klein meisje zonder naam!”

Als je straks wakker wordt, aan de overkant, zeg dan, dat je geen naam hebt en laat je gebroken hartje zien. Dan geven ze je een naam, voor altijd, en een nieuw, gelukkig hartje. Het gebroken hartje wordt bewaard; dat blijft, - blijft, - samen met alle andere gebroken kinderhartjes, - tot het einde der dagen.

Boeman

Ze komen terug van de moeders in het ziekenhuis; daar hebben ze drie kwartier mogen zijn, mogen rondkrabbelen op een voeteneind of héél stil zitten en er niet af vallen, als het een bovenbed is; daar zijn ze volgestopt met lekkers uit de pakjes, die de moeders hebben gekregen of met melk, die de moeders stillietjes hebben bewaard van wat ze moesten drinken om beter te worden. Ze zullen vannacht wel nat zijn, de kleintjes, door alle wederwaardigheden en alle heerlijkheden, - maar wat hindert dat? Après nous le déluge!

Nu komt er nog de glorierijke terugtocht: aan de hand van een groot mens lopen, op niet al te vlugge beentjes, tussen de huisjes-barakken door, waar ramen zijn met echte gordijnen, waar voortuintjes zijn met echte bloemen. Dat is een wereld, die ze alleen

maar te zien krijgen als ze naar de moeders in het ziekenhuis gaan. Dat is *de* wereld. De wereld is wonderlijk mooi.

In een voortuintje staan goudsbloemen, rijk en overvloedig. Goudsbloemen, groeiend en bloeiend in de woestijn. Ja, maar alleen in de voortuintjes van hen, die in een kamertje wonen, dat op een huisje lijkt, - weliswaar twee, drie gezinnen tegelijk, - maar toch in een kamertje en niet in een barak, en die daardoor een gevoel hebben van gevestigdheid, van niet verder te hoeven zwerven, - voorlopig . . . Van hen, die wortel hebben geschoten in de woestijngrond en die meer bezeerd zullen zijn dan de anderen in de barakken, als straks tòch de wortels worden uitgetrokken. Straks, - en dan blijven er nog de bloemen, die dieper geworteld zijn dan de mensen.

De hel-oranje kleur van de goudsbloemen trekt de kleintjes. Eén maakt zich van de grote-mensen-hand los en wil de bloemen pakken, uittrekken, hèbben.

„Nee, dat mag niet. Dat is van andere mensen.”

Een moeilijk begrip, als je altijd in een zaal bent, in een massa, en alle speelgoed moet delen, en niets hebt van jezelf, behalve een moeder, maar die ligt in 't ziekenhuis.

Het kleintje aan de andere grote-mensen-hand begrijpt er meer van, - wil er ten minste meer van begrijpen, - wil ten minste doen alsòf het er meer van begrijpt. Het knikt braaf, met een toegeknepen mondje en dreigende ogen.

„Nee, hè? Dat mag niet. Je mag niet nemen wat van andere mensen is, hè? Anders ga je op transport!”

Horra

Maar er zijn ook grote kinderen in de kinderbarak; jongens en meisjes met een baantje al, een baantje buiten de barak: werken in één van de kampindustrieën, een vak leren zelfs, of ordonnans zijn van een Joodse machtige. Ordonnans is wel het gewichtigste beroep; je voelt je de machtige zelf, kunt mensen laten wachten tot ze toegelaten worden, kunt hijgend een haastboodschap overbrengen en zeggen, dat er geen ogenblik mee mag worden ge-

wacht. Macht hebben is iets erg plezierigs; je ziet niet anders vóór je in dit kamp: van groenen over Joden, - van Joden over Joden, - van opvoeders over kinderen, - van kinderen over kinderen. Het is een genoeglijk gevoel, tot de machtigen te behoren en niet tot de onderworpenen; je vergeet dan, dat je in een kamp bent en gevangen en achter prikkeldraad. En als je dan nog wel kunt commanderen over volwassenen, is het helemaal in orde.

Die een vak leren, horen niet tot de machtigen. Die hebben naar de baas te luisteren en naar de onderbaas en naar de andere leerlingen, die er al eerder waren. Maar je léért een vak en daar moet je wat voor over hebben. Later, als alles weer gewoon is in de wereld, en je kent een vak . . .

De jongere kinderen gaan in de kinderbarak zelf school. De zaal, die in 't midden van de barak ligt, tussen de slaapzalen in, is eetzaal en school en sjoel en alles tegelijk. Soms is er in het kamp wel eens een jong paartje, dat getrouwd wil worden, Joods getrouwd, om samen te kunnen worden doorgestuurd, en dan is de eetzaal van de kinderbarak meteen trouwzaal. Die zaal is eigenlijk alles voor het hele kamp. Er is een openslaande deur naar de zandwoestijn erachter, en als het niet stuift of regent, kan die openstaan, en dan is het een werkelijke zaal en de woestijn lijkt een werkelijke tuin. Als de zaal geen school is, maar een sjoel, wordt de kast gebruikt waar de thora-rollen in bewaard worden. Als de zaal geen sjoel is, maar een school, wordt voor alle klassen het éne bord gebruikt, dat geen standaard heeft en waar geen spijkers voor in de muur steken en dat daarom op een stoel of een bank of zo iets wordt gezet. Als de zaal geen school is, maar een eetzaal, staan de tafels in lange strepen en op het ruwe hout worden email- of blikken borden en kommen neergezet. Ze hebben het heel wat beter dan in de grote barakken, want ze kunnen zitten en ze hoeven hun eten niet zelf in een lange rij te halen.

Soms zijn er veel meesters en juffrouwen, wel vier of vijf, en dan kunnen de kinderen in klassen worden ingedeeld als op een echte school, - alleen ze zitten vlak op elkaar, de groepen om de tafels, en ze raken in de war door wat de meester of de kinderen van de andere klassen zeggen en doen en door alle mannen en vrouwen en kinderen, van in of buiten de kinderbarak, die de hele dag door de zaal lopen. Toch zijn er heerlijke ogenblikken,

vooral als er verteld wordt voor de hele school samen of gezongen wordt door alle kinderen.

Maar soms zijn er ineens heel weinig meesters en juffrouwen: na dinsdag. Dan zie je ze nooit meer en dan moet de school weer heel anders verdeeld worden of helemaal samengenomen. Nou ja, maar er zijn dan meestal ook veel minder kinderen, na zo'n dinsdag . . .

Een paar keer is het geweest, dat de school buiten het kamp heeft mogen wandelen. Ze werden bij het hek door een marechaussee geteld, en toen ze terug kwamen weer, en er was een ordedienaar met een uniform bij ze om op te letten, dat er geen kind of geen meester wegliep. Het is zó heerlijk geweest, de hei te zien en het bos, - sterrekinderen hebben dat van de stad uit al zolang niet mogen zien, - een gewone boerderij met echte mensen zonder uniform en zonder ster en met hooibergen en koeien en varkens en geitjes en schapen, - het is zó heerlijk geweest, dat je moest gillen en schreeuwen van plezier en vrijheid en dat je later een rare pijn had, als je er aan terugdacht. Maar nu is het voorgoed uit, want van de andere school is er een keer een meester weggelopen en nooit gevonden, dus nu heeft de commandant gezegd, dat er niemand meer het kamp uit komt, behalve de paar, die buiten het kamp werken en waar wel zó op wordt toegekeken, dat ze niet levend weg kunnen lopen.

Och, de schoolkinderen hebben het wel leuk soms, behalve op dinsdag, - maar dat telt niet mee.

Nu zijn er maar één meester en één juffrouw over na de laatste dinsdag, en die nemen de hele school samen, omdat er ook niet veel kinderen over zijn en omdat je met grote en kleine kinderen door elkaar niet echt kunt werken. Ze vertellen verhalen en ze zingen en soms vertelt een kind wat en ze hebben het wel goed met elkaar, de overgebleven kinderen en de overgebleven grote mensen. Later, als er weer eens een nieuw transport uit de steden in het kamp komt, zijn er misschien meesters bij of soms ineens een heleboel kinderen en dan verandert de school weer.

De openslaande deur is open; de zon schijnt op het zand en het waait en stuift niet. Hoe heb je ooit naar je eigen huis en je eigen stad terug kunnen verlangen? En dan: het duurt nog twee

dagen eer het dinsdag is. Twee dagen is een boel, als de zon schijnt en de deuren open staan.

Dan komt, zonder respect voor de grote school, een jongetje van vijf jaar, dat in het zand bij het prikkeldraad heeft gespeeld, naar de open deur toe gelopen. Hij zingt een Hebreeuws liedje, dat hij van de grote kinderen heeft geleerd en dat hij niet begrijpt. Hij zingt het met wijd open mond, het hoofdje achterover van innig zongenot, zonder te denken aan de school, die hij binnenstapt en waar ze stil hebben zitten luisteren.

Hij zingt zo onbewust als alleen een kind kan zingen in een taal, die hij niet verstaat:

Aschrénoe! Aschrénoe!
Ma tov, ma tov chelkénoe!
Ma jafa, ma jafa peroeschaténoe!
Aschrénoe!

Er zijn er onder de grote kinderen, die het verstaan. De meester en de juffrouw verstaan het ook, en het onbewust-zingende kind houdt men in een blijde ban.

Wat gelukkig zijn wij! Wat gelukkig zijn wij!
Wat goed, wat goed is ons deel!
Wat mooi, wat mooi is ons lot!
Wat gelukkig zijn wij!

Dan pakt één van de beide grote mensen het kind op de arm en loopt er mee naar buiten in de zon. Zonder een woord komt de hele school haar achterna. Buiten zingen ze, zingen ze, aldoor hetzelfde lied: dat ze zo gelukkig zijn en dat hun lot zo goed is. Ze weten het niet, maar ze merken opeens, dat ze in een wijde kring staan en de handen op elkaars schouders hebben gelegd. Ze dansen de horra, de rondedans van vrije Palestijnse kinderen. Die de horra niet kunnen dansen, staan in een kring er omheen en klappen in de handen op de maat van het lied: dat ze zo gelukkig zijn en dat hun lot zo goed is.

Midden tussen het prikkeldraad. In de zon.

Aschrénoe! Aschrénoe!
Ma tov, ma tov chelkénoe!

Want tussen nu en dinsdag zijn er nog twee lange, zonnige dagen.

Weerzien

Laat op een avond, als alleen de grote kinderen nog in de eetzaal zitten, staan ze daar ineens, slaperig en bleek en knipperend tegen het licht: een troepje, dat tegelijk gepakt is in het huis, waar tantes zonder ster ze hadden verstopt. De tantes zitten in de gevangenis, vertellen de grootsten, die nog het meest wakker zijn: ze mochten dat niet doen, hè, sterrekinderen verstoppert en verzorgen en lief voor ze zijn: daar kom je voor in de gevangenis, als het gemerkt wordt.

Hoe ze heten? Ja, welke naam, die van vroeger of die in het huis van de tantes? Die van vroeger, want die hebben ze nu weer terug. De groten weten hun naam van vroeger nog wel en zeggen hem met het innig plezier van een oude herinnering. De kleineren zijn die van vroeger vergeten; ze kunnen hem niet bedenken, - heus niet, - ook niet, als ze later uitgeslapen zijn.

Er zijn een paar groteren, die Hebreeuwse letters op het schoolbord zien staan. Verdikkeme, die kennen ze nog! Laten horen? Nou, òf ze ze nog kennen! Is dat eventjes lang geleden, dat ze die hebben gezien?

Ze drinken wat en ze eten wat, behalve die niet wakker kunnen blijven, en dan worden in de overvolle slaapzalen bedden leeg geruimd om ze te herbergen. Nu zijn ze een stuk van de kinderbarak geworden.

Het is wel vreemd om bij je vroegere naam te worden genoemd. Het is wel vreemd, als je een jongetje bent, om bij het gebed vóór en na het eten een kapje op je hoofd te hebben. Je vouwt er je handjes bij, zoals je dat in het huis van de tantes geleerd hebt, en als je ziet, dat geen van de anderen dat doet, speel je zo'n beetje met je vingers en weet niet, waar je er mee heen moet.

„Jullie krijgt later een andere Heiland, hè?” vraag je dan

dromerig en verward aan een andere jongen, die er uitziet, alsof hij je niet uit zal lachen.

„Jullie? Jij bent toch ook een Jood?”

„O ja, - dat is waar,” zeg je dan gelaten. Het is wel moeilijk om er uit wijs te worden, want de tantes waren lief en meenden het ernstig, als ze van de Here Jezus spraken en zeiden, dat je nooit je gebedjes moest vergeten. Hier zeggen ze ook een gebed, maar heel anders . . .

Dat is maar beter ook, want je wordt naar Polen doorgestuurd, omdat je een Jood bent, en je gaat met allemaal Joodse kinderen samen. Dan moet je toch ook werkelijk bij ze horen. Dan moet je dat verwarrende kwijt zijn, dat in je gekomen is, sinds je hebt gemerkt, dat de tantes het ernstig hebben gemeend van de Here Jezus en dat ze het hier even ernstig menen van God-alleen. Grote mensen menen alles ernstig en ze willen, dat je ze gelooft; dat wil je met plezier doen, maar wie van de twee? De laatste?

Ja: de laatste. Omdat je met de laatste naar Polen wordt doorgestuurd.

Maar de tantes zitten in de gevangenis . . .

De ene jongen, die tegelijk met hen hier is gekomen, maar niet bij de tantes is geweest, heeft zich de morgen na de aankomst heel haastig aangekleed en heeft gevraagd, of je hier wel buiten mag lopen. Achter de barak is een stuk zand, dat door prikkeldraad is afgezet, en daar mogen de kinderen zoveel lopen als ze willen. Hij is toen naar buiten gerend en heeft daar heen en weer gelopen, aldoor heen en weer, met smalle, lange stappen en geweldig zwaaiende armen. Aldoor heen en weer. Na het ontbijt weer. Toen de school begon, heeft hij gezegd, dat hij wel erg graag op school wou zijn, maar of hij voor deze keer nog een poos heen en weer mocht lopen. Wel, - het mocht. En toen hij op 't laatst zó moe was en zó hijgde, dat hij moest gaan zitten en dat hij een kroesje melk kreeg, toen heeft hij, zodra het over was, zacht aan de deur van de schoolzaal geklopt en heeft gevraagd, of hij er nog in mocht.

„Ik heb wel èrg keet geschopt, hè?” heeft hij tegen de jongen naast hem gezegd, toen er pauze was.

„Waarom heb je eigenlijk zo gek gedaan?” heeft de buurman gemoedelijk gevraagd.

„Ik ben een heel jaar in een kamer geweest,” heeft hij droog gezegd. „Een heel jaar niet buiten, dat ze me niet zouden pakken. Daar word je melig van, hoor! En nu hebben ze me toch gepakt. Maar ik vind het niet erg.”

„Ook niet als ze je doorsturen?”

„Welnee, - dan kom ik toch buiten?”

De buurman heeft na een poosje gevraagd:

„Waren ze daar aardig voor je?”

„Eerst wel. Maar later zijn mijn vader en moeder zeker gepakt, waar ze waren ondergedoken, want toen kwam er geen geld meer. En waar geen geld is, kun je ook geen eten kopen, hebben ze gezegd. Nou, ik heb honger gehad! Wat eten we hier een hoop zeg!”

„Ja?” heeft de buurman gevlaid gezegd. Hij voelt zich verantwoordelijk voor de ontvangst van de nieuwe gasten, want hij is al lang hier.

Die middag, bij het middageten, heeft hij gezorgd, weer naast hem te zitten. Hij heeft zijn bord geruild met dat van de nieuwe jongen, omdat het voller was.

En het kleine meisje met de donkere krullen weet na een paar dagen van diep nadenken, hoe ze vroeger heeft geheten. Het komt er dromerig uit, alsof met het uitspreken van de naam een hele verzonken wereld omhoog stijgt.

Dan gaan de grote mensen zoeken en werken, omdat die naam in de lijsten van het kamp voorkomt. In de strafbarak, waar grote mensen heengaan als ze zich verstopt hadden en gevonden zijn en waar ze heel lang moeten werken en rare blauwe overalls met rode schouders dragen en waar de mannen worden kaal geschooren, - de vrouwen gelukkig niet, - daar wordt een vrouw gevonden, van wie ze denken, dat het de moeder van het kleine meisje is. Die vrouw mag tussen de werkuren onder toezicht van een ordedienaar naar de kinderbarak; ze is gewaarschuwd, dat ze misschien haar meisje weer zal zien.

Maar als ze haar meisje weerziet, en het is haar meisje, en ze heeft het in haar armen na een lang, lang jaar, dan wijkt alle beheersing van haar. Haar kreten en die van het kleine meisje vullen de zaal, lijken tegen de muren te weerkaatsen. Al het andere zwijgt, bang en beschaamd.

„Wat ben je mooi! Wat ben je mooi!”

Is het huilen? Is het lachen? Ze houdt het kind telkens op armlengte van zich af om het te bekijken, trekt het dan weer naar zich toe.

„Wat ben je mooi!”

Dan, stil geworden, neemt ze een kammetje uit de zak van haar overall en kamt de krullen van het kind, met lange, gebogen, liefkozende halen.

Feesten

Weet de commandant ervan, dat deze Joden hun Jodendom niet alleen in het hart meedragen door de wereld, maar dat ze het in dit kamp, verborgen of open, beleven zoals ze het in de vrijheid niet hebben beleefd? Als hij het al weet, dan heeft hij nog geen vermoeden, hoe onaantastbaar het hen maakt; wie laat zijn vijand nu de sterkste wapens houden en neemt ze alleen de onbelangrijke af: een beetje vrijheid, een beetje bezit, een beetje uiterlijke waardigheid, een beetje gezondheid, - nou ja: een beetje leven.

In de kinderbarak is het druk en bedrijvig: er wordt een soeka gebouwd. Verderop in het kamp ook, door andere kinderen die in de grote barakken wonen en wel een vader en moeder bij zich hebben, - maar de soeka van de kinderbarak moet de mooiste worden.

Eén muur is er maar nodig: de drie andere worden gevormd door de inham in de buitenmuur van de barak. En dan komen er bossen stro als dak, die makkelijk uitgespaard konden worden op het stro, dat voor de matrassen van het hele kamp bestemd is. Door het stro zie je de hemel, en dat moet ook, anders is het geen soeka, - anders is deze hut geen herinnering er aan, hoe de voorvaderen van deze kinderen, de slavernij van Egypte achter zich latend, zich overgaven aan Gods bescherming, die hen zou voeren door de barheid van de woestijn.

Nóg opener, nóg onbeschermd dan de barakken, - en toch worden de maaltijden in deze nauwe soeka tot een feest.

De voorbereiding, het werken door kleine en grote handen, is mooier nog dan het feest zelf. Het blikkert van goud en zilver in de kinderbarak; van de metaalpapierindustrie in het kamp, die een rustig-zittend slavenwerk vormt voor de ouden die geen zware arbeid kunnen doen, hebben repen, snippers en vellen hun weg gevonden naar de kinderbarak. De soeka moet mooi zijn, naar eigen smaak, met eigen toets; hebben de voorvaderen niet veertig jaar in hun verplaatsbaar thuis gewoond en hebben de tenten toen niet de eigen huiselijkheid gehad van die het bewoonden? Alleen: het bleef verplaatsbaar; ze trokken van het éne kamp naar het andere. Misschien is de trein, die maandag het kamp binnen rijdt, nog duidelijker herinnering aan de zwerftochten door de woestijn dan deze versierde soeka. Maar door het dak van de beestenwagen kun je de hemel niet zien . . .

Als het winter is geworden en het zal Channoeka zijn, en de menora in de eetzaal wordt klaargemaakt om met lichtjes het wonder te vieren van de bevrijding uit een onderdrukking als deze, - dan lijkt het toch, of de commandant iets begint te begripen van wat zwakke lichten aan kracht kunnen uitstralen. Tegen ongrijpbare kracht verweer je je met een verbod; tegen grijpbare kracht verweer je je met prikkeldraad en kogels en al wat het leven uit stoffelijke lichamen doet wegvloeien. Een verbod kan overtreden worden, als de ongrijpbare kracht de angst voor het behoud van dit beetje stoffelijk leven heeft doen vervliegen. Weet de commandant ervan, hoe veel moeilijker het is tegen ongrijpbare kracht te vechten dan tegen grijpbare?

Op de eerste avond van Channoeka komt het verbod: geen viering, van welk feest ook, in welke vorm ook, of het een Joods feest is of een Christelijk. De menora brandt al, als het verbod geen gerucht blijkt te zijn, maar officieel wordt rondgezegd. Deze eerste avond is al een feest van licht geweest, - dat is niet ongedaan te maken. Maar morgenavond, als de menora twee lichtjes had moeten dragen, - en deze hele week, als de lichtjes aangroeien tot een rij van acht . . .

De kleintjes rekenen niet verder dan vandaag. De grotere kinderen gaan naar bed met makkende gedachten om het feest, dat hun is afgenomen.

En dan gebeurt het, - een technische kleinigheid, die overal en iedere dag kan gebeuren: de tweede dag is er elektrische storing in het hele kamp en ver er buiten, - ook in de villa van de commandant.

Alles is in 't donker. Dat kan niet, waar mensen en kinderen bij honderden dooreen lopen in de grote barakken, waar massa's kinderen opgestapeld worden in de hoge bedden van de slaapzalen. Er moet licht gemaakt worden.

Dan stralen, helderder dan wanneer ze overstemd waren geworden door de elektrische lamp, twee warme, bevende lichtjes door het donker van de volle zaal en leggen feestglans op gave, jonge gezichten. Want het is de tweede avond van Channoeka.

Wat is het moeilijk, je te verweren tegen ongrijpbare kracht, die uitstraalt van een beetje kaarslicht . . .

Rattenvanger van Hameln

Eén van de kinderen in de meisjeszaal heeft een vader met een viool; hij mag nog hier blijven, omdat hij in het orkest speelt, maar ze zeggen, dat de commandant het orkest niet lang meer mag laten bestaan, - dat willen de anderen niet hebben, die weer de baas zijn over de commandant, - en dan zullen die vader en dat kind wel worden doorgestuurd. Het is nog niet zover, en zolang het niet zover is, moet iedere dag zo plezierig mogelijk zijn. Dat heeft die vader met de viool gezegd, en om de dag zo plezierig mogelijk te maken, komt hij op een avond, vóór de kleinere meisjes gaan slapen, met zijn viool op de meisjeszaal.

De kleintjes van de één-hoog-bedden liggen al toegedekt; de groteren van twee-hoog spelen en praten wat op hun bed; de heel grote meisjes van drie-hoog zijn er niet allemaal, maar sommigen hebben hun bezit voor de dag gehaald en op hun bed uitgesteld. Als de lange man met het vrolijke gezicht en met de vioolkist de zaal binnenkomt, kruipen de kleintjes onder de dekens uit en die van twee- en drie-hoog leunen over de rand om te zien wat er gaat gebeuren.

Hij zegt niets. Hij knipoogt tegen zijn eigen meisje en dat knipoogt terug. Ze weten allebei nog hoe het thuis was: hoe vaak

de vader bij haar bed heeft gespeeld om de tijd van het slapen gaan. Dit lijkt op thuis; het is een beetje anders, maar daar mag je niet aan denken, als je wilt, dat iedere dag zo plezierig mogelijk is.

Hij pakt de viool uit, stemt hem, legt hem onder de kin. Iedere beweging wordt door al die kindergen gevolgd, van één-, twee-, drie-hoog. Er zijn zelfs een paar kleintjes, die, zonder het te weten, met de handen een denkbeeldige viool voorzichtig beetpakken en onder de kin leggen. Er is eerbied in ogen en handen.

„Wat moet het zijn?” vraagt de man.

De stemmetjes uit de bedden roepen allemaal kinderliedjes door elkaar, schoolliedjes en Hebreeuwse. Hij vangt er één van op en speelt. Over alle voeteneindstangen kijken nu kinderkopjes; alleen die vlak bij hem liggen, blijven in zalige rust onder de dekens, de gezichtjes naar hem toe gewend. Niemand zingt meer; zingen kun je iedere dag, en een viool hoor je haast nooit. Een viool, die liedjes speelt, het een na het andere, - liedjes, die je nog kent van vroeger . . .

Hij vraagt niet meer, wat hij moet spelen; hij kiest zelf. Of kiest de viool voor hem? Laat de viool nog maar even de baas over hem spelen, als hij eens een keer niet voor zijn leven muziek maakt; straks zal hij hem wel achter moeten laten en dan spelen anderen de baas over hem en de viool blijft alleen, zonder dat er iemand is om er liedjes uit te halen. Iedere dag is er één.

Hij heeft de kinderliedjes al verlaten. Er dringt een stille, troostende wijs tot in de verste hoeken van de zaal. De grote meisjes hangen ver over de rand van hun bedden. Die van twee-hoog luisteren verloren, de rustige gezichtjes gesteund in beide handen. Maar de kleintjes zijn zacht teruggekropen naar het holletje onder hun dekens en kijken met wijde ogen de leegte in.

Waar zijn ze eigenlijk? Niet in een sterrewoestijn en niet in een zaal met hoge ijzeren bedstellen. Ieder is terug gezweefd naar een eigen wereld, waar geen van de anderen iets van weet. Niemand kan ze volgen en niemand mag ze volgen; dit is hun eigen reis naar hun eigen thuis. Stil . . . laat ze gaan: ze hebben vleugels, die boven prikkeldraad uitwieken, boven wachttorens, over een wijde hei en dan ieder een eigen kant uit. Stil . . . nie-

mand zal verraden, wat zich in hun verdroomde ogen weerspiegelt.

Is het een wiegelied geworden? Wat wil de viool eigenlijk? Is dat een man, die een viool bespeelt, of is het een viool, die een man bespeelt? Of bespelen ze samen de kinderdromen, die rondzwerven door de zaal?

Als de man de viool onder zijn kin wegneemt en zo de toverstroom verbreekt, liggen de kleintjes van één-hoog met de duim in de mond en een tevreden lachje op het slapende gezichtje.

Welterusten - Goeiemorgen

In verdiepingen gaan ze naar bed en in verdiepingen staan ze op. 's Avonds één-, twee-, drie-hoog, - 's morgens drie-, twee-, één-hoog. En in al die eenvormigheid van bedden en van lot heeft elk zijn eigen vragen, zijn eigen hoop, zijn eigen angsten en vreugden, zijn eigen gedachten en zijn eigen gebed bij het slapen gaan en bij het wakker worden.

Welterusten, - goeiemorgen, - in die ogenblikken zijn kinderen eigen wezens en geen samengedreven massa meer. Ze zullen dat eigen wezen meenemen, wáár ook heen, en alleen bij het eind en bij het begin van hun dag zal het te voorschijn komen.

Eén-hoog:

Het kleine meisje, dat verstopt is geweest en gevonden, zet haar vrome nachtgebed-gezichtje.

„Wat wil je zeggen: het versje van de tantes of het Joodse van de andere kinderen?”

„Allebei!”

Ze vouwt de handjes, sluit de ogen tot op een kiertje, en zegt, zo onbegrepen alsof het ook Hebreuws is:

„Ik - ben - moe - ik - wil - nu - slapen - gaan, -

O - Heer - wil - mij - bewaken -

Ver - geef - mij - zo - ik - heb - misdaan -

En - wil - mij - be - ter - maken. -”

Ze zegt het tot het eind, knoopt dan de vingertjes los, doet de ogen open en zegt in dezelfde dreun, niet wetend, dat haar voor-

vader Jacob er zijn beide kleinzoons mee gezegend heeft en dat ze de bescherming vraagt van zijn engel:

„Ha - mallag - ha - go - él - otie - mikol - ra' - jewardég - et - ha - ne'ariem - .”

Voldaan schobbert ze onder de dekens.

Hindert niet, hoor, of je er niets van begrijpt. Hindert niet, of het in onbegrepen Hollands of in onbegrepen Hebreeuws wordt gezegd. God verstaat alle talen, - als die het maar hoort.

Welterusten.

„Nou ga ik je een verrassing vertellen. - Nee,” - tegen buurvrouw in het naaste bed, - „ga jij weg. Het is niks voor jou.”

Met één hand beschermend tussen de fluisterende mond en het luisterende oor:

„Jij bent mijn mammië. Ik ga stilletjes altijd mammië tegen je zeggen: Vind je dat leuk?”

„Och, - ik vind het voor je eigen mammië niet zo leuk, als die later terug komt.”

„Nou ja,” - en met een wegschuivende schouderbeweging, - „ik moet toch een mammië hebben? En als mijn mammië tóch verdwaald is?”

„Welterusten.”

„Welterusten, - mammië!”

Hij is één van de weinige kleine jongetjes in de meisjeszaal. Hij mag hier zijn, omdat zijn grote zus ook hier is.

„Je zou nog van God vertellen, als ik uitgekleeft was.”

„Ik heb je al zo'n boel van God verteld. Wat wou je nog meer weten?”

„Nou, - wat of hij wel kan.”

„Alles.”

„Hij is reuzesterk, hè? Nog sterker dan die bokser in vaders barak?”

„O, véél sterker.”

„Hij kan wel honderdduizend vrouwen an, hé?”

„Nou, - eh, - honderdduizend vrouwen is wel érg veel!”

„Maar *hij* kan ze wel an, - weet ik zeker. Wel miljoen vrouwen.”

„O.”

„Zeg, - maar wordt God ook door de Duitsers opgepikt?”
Welterusten.

„Zullen we weer afspreken, dat je vannacht droog bent?” Want het afspreken heeft al een paar keer geholpen.

Niet altijd . . .

„Ja. Ik zal vannacht droog zijn.”

Ze herhaalt het een paar maal, omdat ze gelooft, dat het dan beter helpt. Dan zegt ze vertrouwelijk en een beetje verdrietig:

„Thuis was ik nooit nat.”

„Nee? Hoe zou het nou komen, dat je nu wél nat bent?”

Ze keert diep in zich om te zoeken, hoe het komt.

Haar voorhoofd is gefronst en haar mondje kleingesloten.

Dan:

„Omdat het hier griezelig is en vreemd en donker. En omdat de grond zo akelig is en zo vies.”

Wat voor wit bedje, wat voor mollig kleedje op de grond, wat voor rustig licht ziet ze achter haar gesloten oogleden?

Welterusten.

Twee-hoog:

Een ruzie, zoals die alleen tussen meisjes kan ontbranden; geen vuisten en geen scherpe nagels komen er aan te pas; alleen woorden, die kwetsen, en antwoorden, die onverschilligheid voorwenden.

„Luizekop,” heeft het meisje met de blonde, steile haren gezegd tegen de buurvrouw met het kaalgeschoren kopje.

„k Zou niet eens zulke sprieten willen hebben!”

„O, niet? Heb je ze dan vroeger niet gehad? Oooo!”

„Ik heb nooit zulke sprieten gehad. Ik had zwarte krullen, - zúlke!”

De felle, donkere ogen, die diep afsteken tegen het egaalgrijs van het kale kopje, bewijzen, dat ze donkere krullen heeft gehad.

„O, en waarom zijn ze er dan af? Voor de lol zeker?”

„Nee, lékker niet voor de lol! Omdat het in de grote barak zo smerig was, - dáárom! Kan ik zeker helpen!”

„Nou, - ik zou zo’n kale luizekop niet willen hebben!”

Als een grote mensenhand opeens liefkozend over het kale

kopje streeft, is het onverschilligheidsvertoon gebroken. Ze huult, vanuit de veilige bescherming tegen een schouder die net tot tweehoog reikt, haar laatste verweer naar de vijandin.

„En ik heb hem ook niet willen hebben; - lekker niet! Lekker niet! En je kunt me lekker niet meer pesten, want ik ga lekker dinsdag op transport! Lèkker-fijn! Lèkker-fijn!”

Drie-hoog:

Een Duits accent in een goed aangeleerd Hollands. De twee lange, uitgegroeide meisjes liggen met de hoofden naar elkaar toe gebogen; ze bekijken elkaars foto's.

„Dat was ons huis. Mooi hè? Moeder zag er toen nog zo jong uit. Die stond achter het hek als je de weg af liep.”

„Hoelang ben jij van huis?”

„Zes jaar.”

„Weet je nog alles? Precies hoe het was?”

„Als ik de foto's bekijk, - ja. Soms niet.”

„Ik weet haast niets meer. Als je ook helemaal niet weet, waar je vader en moeder zijn . . .”

„Denk jij, dat ze nog leven?”

Schouder-ophalen.

„k Weet niet. Kan het jou nog veel schelen, of je ze nog eens weerziet?”

„Och, ik wou het toch wel graag.”

„Hoe zou dat komen, dat niets je meer kan schelen? Heb jij dat ook?”

„Het kan mij nog wel een beetje schelen.”

„Mij niet. We gaan tòch naar Polen.”

„In Polen vinden we misschien onze eigen mensen terug.”

Dan lacht de ander.

„Gek kind!”

Goeiemorgen . . . De grote meisjes, die op de kleuterzaal werken, worden het eerst geroepen. De vrouwenstem, die de namen roept, dringt uit een verre verte tot ze door; het duurt lang, eer ze antwoorden.

Heel hoog, vlak onder de balken van de barak, zitten de slaperige meisjes rechtop in hun bed. Ze kunnen wel overeind op

hun knieën zitten, maar staan kunnen ze niet. Een enkele bezit een spiegeltje, haalt dat onder de matras te voorschijn en kamt zich zorgvuldig de strootjes uit de haren. Het beetje licht, dat van het midden van de zaal tot in de uithoeken doordringt, is genoeg om je spiegelbeeld vriendelijk aan te kijken en te geloven, dat je er aardig uitziet. Die geen spiegeltje bezitten, geloven ook wel, dat ze er aardig uitzien. Als je toch vijftien, zestien bent . . .

Twee-hoog ligt nog lui of zit te spelen en te praten in de strootjesregen, die van drie-hoog neer dwarrelt.

Ze willen wel graag beginnen, maar ze mogen de grote meisjes niet in de weg lopen.

„Jij hebt vannacht hardop gedroomd!”

„’s Niet!”

„’s Wel! Dat weet je toch zelf niet?”

„Nou, wat heb ik dan gezegd?”

„Je zei: asseme komen halen . . .”

„Nou, moet je daarom lachen? Is dat zo gek?”

Maar één-hoog springt en danst in de bedden, want die zijn zo klein, dat ze recht op in bed kunnen staan.

Ze moeten nog wachten, tot er grote meisjes zijn om hun kleren onder het voeteneind of het kussen uit te halen en ze te helpen. Ze willen wel graag wachten, want in bed kun je het leukste spelen.

Maar het kleine meisje, dat de grond akelig en vies vindt, ligt nog diep onder de dekens en kijkt met schuldige, verdrietige, ogen rond. De afspraak heeft niet geholpen; ze is nat.

Gelukszang

Sinds de kinderbarak van de rest van het kamp is afgesloten door een dubbel, hoog hek van prikkeldraad, omdat er een paar kinderen besmettelijk ziek zijn geworden en naar het ziekenhuis zijn gebracht, is het er binnen in de barak huiselijker op geworden. De eerste dagen van de afzondering hebben de kinderen en de volwassenen met ongelukkige gezichten rondgelopen. Geen bezoek in de kinderbarak, - geen stap buiten de nauwe ruimte, die juist overvol is, - en dan nog de zorg om de paar zieken, die

ernstig lijken. Maar dan zijn de berichten uit de ziekenbarak gunstiger, en de kinderen en volwassenen beginnen te merken, dat je door twee prikkeldraadhekken heen met de buitenwereld kunt praten, al moet je een beetje schreeuwen, en dat je kilometers kunt afleggen, als je maar vlijtig heen en weer wandelt op het eigen plekje zand binnen het prikkeldraad. Je kunt gymnastiek doen met grote groepen, - je kunt balspelen op touw zetten, waar je vóór de quarantaine nooit aan hebt gedacht, - en binnen, in de eetzaal kun je de avonden goed en gezellig maken.

En dan is er deze verlichting, die een sfeer van langvergeten rust in de barak brengt: de dinsdagen gaan deze barak voorbij. Mensen of kinderen in ziekenafzondering, - die kunnen ze immers niet op transport sturen! O, er is veel goeds in wat eerst een ramp lijkt. Uit het raam van de eetzaal zien ze iedere maandagmiddag de trein het kamp binnen rijden. Iedere maandagavond zien ze de verlatenheid van de weg, omdat niemand dan buiten zijn barak mag zijn, behalve de ordedienaren en de enkelen met een witte band om de arm. Iedere dinsdagmorgen zien ze de trein wegrijden. Ze staan dan op van hun schooltafels, kijken naar buiten en zeggen zacht, ieder voor zichzelf: „Lechoe lesjalom!” Gaat in vrede . . .

En toch is het net, of het hun niet meer zo raakt als toen er kinderen en mensen uit de eigen barak met die trein meegingen. De afstand naar de hoofdweg met de rails lijkt groter geworden. De kinderbarak lijkt een vesting, niet afgesloten, maar beschermd door prikkeldraad. De weken lijken minder dagen te hebben; van maandagmorgen springt het over naar dinsdagmiddag, - wat daar tussen ligt, wordt overgeslagen. Het leven is goed, als er geen maandagmiddag, geen maandagnacht en geen dinsdagmorgen bestaat.

Dan, op een maandagmiddag, - de kinderen zitten aan lange tafels onder het lamplicht en eten hun avondboterham, - worden de volwassenen van tafel geroepen naar de gang. De grote kinderen knipogen tegen elkaar, zodra er geen grote mensen meer bij zijn; ze hebben een verrassing voor één van de leidsters, die jarig is en wier verjaardag, omdat het de Joodse datum is, juist nu, met zonsondergang, begint. Als de grote mensen straks weer

binnenkomen, zullen alle kinderen opstaan, - de kleintjes boven op de banken, - en ze zullen tegelijk zingen: „Mazzaltov! Mazzaltov” geluk . . . geluk . . .

Maar in de gang is een bode tot de besmette barak doorgedrongen om de grote mensen het boze bericht te brengen, dat morgen vroeg, een halve dag lang, de quarantaine zal worden opgeheven, om morgenmiddag weer te beginnen. De prikkeldraadhekken zullen opengaan om kinderen door te laten, die op transport gaan. De kinderbarak is te lang buiten schot gebleven, heeft de commandant gezegd. Bovendien: waar moeten anders de duizend mensen vandaan worden gehaald om de trein te vullen? De bronnen raken uitgeput.

„Veel kinderen?” vragen bleke lippen.

De bode knikt. De anderen durven geen getal te vragen.

„Bepaalde groepen?”

Weer knikt de bode. Hij wacht een ogenblik, vóór hij de waarheid zegt:

„Alleen de kinderen, die geen ouders hier hebben.”

De volwassenen ontwijken elkaars blik. Ieder denkt aan een paar kinderen, die hem nader gekomen zijn dan de anderen. Maar allen denken ze aan de kleintjes, die hier zonder ouders zijn. De grote kinderen, - misschien komen die er door. Maar de kleintjes . . .

„Dank u,” zegt een schorre stem. Ze hoeven immers niet meer te weten.

Als schuldigen sluipen ze naar de eetzaal terug.

Eén wenk van de grote jongen, - en de kleintjes klimmen op de banken, houden elkaar bij de handjes, om niet te vallen, en de andere kinderen staan op, de stralende, lachende ogen naar de jarige gericht.

Dan breekt een zang los, die door het dak van het kinderhuis, door de avondlucht recht dringt naar de hemel. Machtig en hoog en helder juichen de kinderstemmen, gesteund door de lage stemmen van de grote jongens.

„Mazzal-tov! Mazzal-tov!

Mazzal-tov! Mazzal-tov!”

Geluk . . . geluk . . . geluk . . .

Hoe kan Herodes 't Licht verdraeghen

In de nacht, na een paar uur rust, staan de grote mensen zacht op en sluipen rillend naar de eetzaal.

De lijst is gekomen.

Ze lezen zwijgend. Bij een enkele naam komt een gesmoord „o!” of een snik. Nu mag dat nog; straks, als ze de kinderen helpen pakken of de kleintjes aankleden of pakjes eten klaar maken, mag er geen kreet zijn, nòg zo gesmoord, en ook geen snik. Dan moeten de kleintjes geloven in een uitgangetje en de groten in hun kans op een toekomst. Maar dan worden deze volwassenen, die nu nog hulpeloos en verslagen bijeen staan, geholpen door hun eigen werkende handen, hun eigen dravende voeten.

Ieder gaat terug naar de zaal, die *zijn* zaal is, waarvan de kinderen *zijn* kinderen zijn geworden. Ieder heeft geteld, hoeveel er van zijn eigen zaal op de lijst staan; het is veel, - o, het is méér dan de zaal kan verdragen. Er zullen lege bedden zijn morgen, - overmorgen, - en dan zullen er nieuwe kinderen het kamp binnen worden gebracht en de bedden zullen weer worden gebruikt, - maar wat helpt dat? Deze kinderen zijn eigen kinderen geworden en ze zullen uit je armen worden gesleurd. Waarheen? Waarhéén? Als je maar genoeg hoop had . . .

Voor de grotere kinderen worden gewekt, moet dat snikken ophouden. Het moet. Het moet. Je mag van binnen verscheurd zijn, als het maar onzichtbaar is. Je moet de kracht en de rust hebben, ze te wekken, als het morgen is geworden en tijd om op te staan. Het moet. Het moet. O, er is geen ontkomen aan.

„Ik ben nog zo moe . . .”

„Lieve!ing, je moet opstaan. Je moet werkelijk opstaan.”

Het grote meisje zit plotseling rechtop, de ogen wijd open.

„Moet ik opstaan? Is het nog nacht? Is het maandagnacht?”

„Ja.”

Ze schreeuwt: „Ik wil, niet! Ik wil niet!” en je smoort haar schreeuw tegen je schouder. De andere kinderen, die niet op de lijst staan, mogen niet wakker worden, en die wèl op de lijst staan, moeten zacht gewekt worden, en niet door een nood-

schreeuw. Je streelt het haar, dat daar tegen je schouders ligt en zegt maar wat dwaze woorden, die niets helpen en niets veranderen. En als het verwrongen gezichtje zich van je schouder opheft en de jonge handen gelaten beginnen met wat gedaan moet worden vóór ze zal worden weggehaald, klim je omlaag van het hoge bed om tegen een ander hoog bed weer omhoog te klimmen en een ander meisje uit de slaap te halen.

Dit is je werk: slaap verstoren, - onbewuste meisjesslaap, en een werkelijkheid bewust maken, die niet te dragen is. Dit is je werk: kreten smoren tegen je schouder en dan verder gaan en een andere slaap verstoren.

En dan wek je de jongere kinderen, die nog geholpen moeten worden. Ze worden in veel kleren gewikkeld en staan slaperig en versuft en laten maar met zich doen. Ze hebben wel geweten, dat dit een keer zou komen, - alleen nu nog niet. Nou ja, - een andere keer of nu, - maar ze zijn nog zo moe . . .

Een klein meisje van zes jaar begrijpt het, zodra ze de ogen open heeft. Ze trapt wild haar dekens weg en gilt, - blijft gillen . . .

„O, mammie, mammie! Ik wil niet naar Polen!”

Maar mammie is ergens in de wereld, - misschien al in Polen, - misschien niet meer ergens in de wereld, - en mammie zou haar niet kunnen helpen, al haalde de kreet van haar kleine meisje haar op dit ogenblik naar de kinderbarak. Ja, dan toch: deze keer zijn het alleen de kinderen zonder mammie, die weg worden gestuurd. Maar hoe kan mammie de kreet van haar kleine meisje onderscheiden, als de wereld zo vol is van kinderkreten, - kinderkreten om hulp, die niet komt?

In de jongenszaal gaan de grote jongens met witte, verbeterde gezichten rond. Die weg moeten, pakken hun dingen bij elkaar en vragen en krijgen wat hun van het noodzakelijkste ontbreekt. Die niet weg hoeven, vragen met stille stem, waar ze kunnen helpen, zoals de grote meisjes, die niet weg hoeven, als kleine moeders de kleintjes aankleden. Ze zoeken hun uitweg in bezig zijn, - zij, die blijven en zij, die gaan. Ze schilderen namen op rugzakken en etensnappen, - ze zoeken naar veters, vinden ze

niet, rijgen de schoenen dicht met papieren touwtjes, - ze geven elkaar raad bij het inpakken. Als die gezichten niet zo wit en verbeten waren, zou het de voorbereiding van een picknick lijken. Maar ieder van die daar bedrijvig rondgaan weet, dat het de voorbereiding is van een reis, waar de gedachten bij stokken. Ieder weet het, - en ieder zwijgt.

De kleine jongetjes, onhandiger nog dan de meisjes, wachten gedwee tot iemand ze helpt. Een enkele lacht helder door het zwijgen heen, omdat hij zo dik lijkt in al dat ondergoed. Dan krijgt het ook de andere jongetjes te pakken: ze bekijken elkaar en lachen elkaar uit en ze beginnen te geloven in een avontuur. Het woord „transport”, dat tot nu toe een schrikwoord was, wijkt achteruit, nu het dichtbij is gekomen. Zij zijn het zelf, die nu op transport gaan; ze zullen er zelf bij zijn; ze zullen er eindelijk achter komen, wat het betekent.

De baby's en kleuters worden pas uit hun bedjes genomen, als voor elk een kleine rugzak is klaargemaakt. Ze slapen, - misschien wat onrustig door de bedrijvigheid in de grote zaal, - en ze weten niets. Het woord „transport” bestaat alleen voor de grootsten onder hen: een overgenomen woord, zonder betekenis; een woord, dat lijkt op „straf”. Ze hebben niets stouts gedaan, - wie denkt er dan aan straf?

Er wordt met de thermometer gewerkt. Er zijn een paar zieke kinderen, - wie weet, of ze geluk hebben en boven de 39.5 uit komen! Daar onder helpt het niet; het moet eigenlijk 40 zijn, maar met 39.5 valt iets te hopen . . .

Het jongetje van twee jaar, dat altijd dubbel valt in bed, zijn kopje op de knieën, omdat hij in het vorige kamp geen melk heeft gekregen en zo slap is geworden, krijgt de thermometer aan zonder dat hij er wakker van wordt. Angstige, gespannen gezichten zoeken naar het kwikzilveren draadje, dat over zijn lot te beslissen heeft. Niemand kan het vinden eer de thermometer er uit is genomen.

Hij kan niet meer opbrengen dan 35.6, werkelijk niet.

Waar moet hij de kracht vandaan halen om koortsig te zijn? Die heeft hij al lang verloren. Hij kan nooit warm worden, - werkelijk niet, - toe, laat hem nou met rust . . . En 35.6 geldt niet. Een koud, slap kindje geldt niet. Als dit beetje warmte, dit beetje

kracht, dit beetje leven nog uit hem weg zou glijden, - ja, dan zou het gelden. Maar dan zou er een ander kindje voor in de plaats moeten gaan, om het getal vol te maken. Misschien is het beter zo, want het is maar zo'n heel klein beetje leven. Straks, in de beestenwagen, als hij verzorgd wordt door wie er toevallig medelijden met hem heeft zal dat beetje leven wel weg glijden en dan hoeft er geen ander kindje voor hem in de plaats te gaan. Het is werkelijk beter zo . . .

In de eetzaal wordt de verduistering weggenomen, omdat de dag, de dinsdag, langzaam begint door te breken. Het ligt vol rugzakken, met namen en geboortedata, vol pakjes en etensnappen. De kinderen zitten, dik aangekleed en ongemakkelijk in hun bewegingen, op de banken en wachten. Ze drinken melk, - ze eten boterhammen, waar extra dik jam op is gesmeerd, - en de jongeren vinden het zo erg niet meer. De groteren houden een schijn op van onverschillige opgewektheid, om elkaar en om de kleintjes. Ze hebben honger van de doorwaakte nacht en happen met hun jonge tanden gretig in de ongewoon lekkere boterhammen. Als ze lang de schijn volhouden, zullen ze de werkelijkheid vergeten; dat willen ze wel graag.

Maar als de ordedienaar komt, het gezicht strak, omdat hij niet mag denken bij wat zijn wekelijkse taak is geworden, - dan wijkt de schijn opeens terug. Deze man is werkelijk. Hij komt ze halen.

Geen afscheid nemen, - toe, geen afscheid nemen en niet zo huilen, jullie grote meisjes . . . Niet zo op je lippen bijten, grote jongens, - huil dan nog maar liever . . . O, - en kan dat kleine jongetje niet ophouden, zijn moeder aan te roepen, die er niet is? . . . En houdt die rij nooit op? Wordt alles leeg? Is dit het einde?

Ze kijken om en wuiven naar het kinderruimte. Maar de kleintjes, in dekens gewikkeld en op de arm gedragen, laten zich wegvooien als willoze pakjes.

Niet wuiven, o, niet zo wuiven . . .

En niet meer omkijken . . .

STERREHEL

Hellevaart

Er is grote, blijde opwindning in het kamp: er is een lege mensentrein binnen gereden! De eersten, die het hebben gezien, hebben het uitgeschreeuwd van ongeloof en verrassing. Ze hebben het toegeroepen aan anderen; ieder, die kon is naar de hoofdweg gelopen om te zien of het waar was.

Die niet kon komen, door werk of ziekte, heeft de anderen uitgelachen en gezegd, dat het wel weer zo'n mooi verhaal zal zijn, zoals er zovele ontstaan, opbloeien en weer wegwijnen. Maar toen het bleef aanhouden en de werkers, klaar met hun werk, het ook hebben bevestigd, heeft iedereen het wel moeten geloven.

Nu schieten nòg mooiere verhalen uit de grond: er worden broden ingeladen en sigaretten en appels, - het Rode Kruis zit er achter, - dit transport, dat zal worden uitgewisseld tegen Duitse gevangenen, zal met eerbied en voorzichtigheid behandeld worden, - ze zullen eerst in een kamp komen met stenen barakken en zonder dwangarbeid, - nog een maand of zo, en de mensen met Palestina-papieren zullen op weg zijn naar Palestina, die met Engelse papieren op weg naar Engeland, die met gekochte Honduras-papieren op weg naar . . . nu ja, niet naar Honduras, want dat is een beetje ver, als je er nooit bent geweest en het hoogstens in een atlas hebt opgezocht.

Niet geloven? En die mensentrein dan? Is dat soms niet ongelooflijk, en toch waar? Dan kunnen immers ook andere ongelooflijke dingen gebeuren?

Zoals anders op maandagavond de mensen langs de vee-wagens heen en weer wandelen, zo wandelen ze nu heen en weer langs de mensenwagens. Zij, die in de laatste dagen bij de Duitse ambtenares zijn geroepen om hun papieren te laten zien, - want ze is apart in het kamp gekomen om te beoordelen wie voor uitwisseling in aanmerking kwamen en wie niet, - en die een oproep hebben gekregen om naar een uitwisselingskamp te worden getransporteerd, - zij worden gelukgewenst en ze nemen de gelukwensen lachend in ontvangst. Het is deze keer geen inbeelding, - ze zullen per mensenwagen worden vervoerd, - is dat niet het bewijs, dat ze hun geluk tegemoet rijden?

En de kinderen, die met vader en moeder bij die Duitse juffrouw zijn geweest en later zo'n briefje hebben gekregen, - zij schreeuwden het uit van opwinding. Ze dromen van appels en broden en suiker en lekkers en worst, want daar hebben alle mensen over gesproken, al heeft niemand zelf gezien, dat die sprookjes werden ingeladen. Wie zegt, dat ze in dat andere kamp geen huisje krijgen met vader en moeder samen? Je weet er niet van; als ze van plan zijn, je uit te wisselen tegen hun eigen mensen, worden ze zuinig op je. Morgen, - morgen zal de trein al gaan! Vandaag worden er nog telkens mensen bij die Duitse juffrouw geroepen en morgenochtend misschien ook nog wel. Er zijn er, die eerst hadden gekozen, hier te blijven, omdat ze een goede kans hadden, niet naar Polen te worden gestuurd; nu ze de mensentrein hebben gezien, met eigen ogen, proberen ze bij de Duitse juffrouw te worden toegelaten om te vragen, of ze toch nog mee kunnen . . .

Maar als het morgen wordt, vertellen de bevoorrechten, die in de buurt van de Duitse juffrouw werken en 's nachts hebben doorgezwoegd, dat er lange en heftige gesprekken per telefoon zijn geweest tussen haar en die weer de baas over haar zijn, en dat de reis naar het wonderkamp, de reis per mensenwagen, voor onbepaalde tijd is uitgesteld . . . De meesten pakken hun koffers niet uit. Ze kunnen niet geloven, dat van de ene dag op de andere een droom kapot wordt gemaakt. De kinderen lopen langs de trein, die toch werkelijk deurtjes en raampjes had en banken van binnen, en ze zijn te bedroefd voor tranen. Hoe kan dat toch? Maar het zal wel een praatje zijn; de trein staat er immers nog . . .

's Middags rijdt de trein weg. Leeg. Als de rails weer glad en recht langs de hoofdweg te zien zijn, begint het kamp te geloven, dat het gedroomd heeft: een dwaze, onwezenlijke, stoutmoedige droom van rijden in een wagen, die voor mensen gebouwd is en waarin banken zijn om op te zitten. Wat kun je toch soms gek dromen! En dan zo'n vreemde massadroom, waar je tegelijk uit wakker wordt . . . Wonderlijk . . .

Zeven weken later is de Duitse juffrouw weer in het kamp. Niemand gelooft er meer in, en wie er in gelooft, heeft er geen zin meer in. Zelfs als de mensentrein weer het kamp binnen rijdt, wordt er alleen spottend naar gewezen en de gesprekken zijn vol

van wrange mopjes. De kinderen kijken wantrouwig en denken, dat hij zo meteen wel weer weg zal rijden.

Maar dan juist rijdt hij niet weg. Hij blijft staan om op ze te wachten. Alleen de praatjes over appels en sigaretten blijven uit; brood is wel ingeladen; dat hebben sommigen werkelijk zien gebeuren.

Ze mogen zoveel bagage meenemen als ze maar willen; ook geld, als ze dat ten minste nog bezitten. Het geld, dat ingeleverd moest worden, toen ze in het kamp aankwamen, krijgen sommigen terug. Is het geen sprookje?

Het zijn geen verslagen, dof-zwijgende kudden, die deze keer naar de trein worden gedreven. Er wordt gepraat en gelachen; uit de barakken, waar niemand meer buiten mag komen, die niet naar de trein moet, wordt gewuifd en goeie-reis geroepen. De vrachten lijken licht te wegen; de al te zware bagage, die op kruiwagens door de ordedienaars naar de trein wordt gereden, wordt met vertrouwen overgegeven: uit de vormeloze hoop zal het straks wel te voorschijn komen, - straks, in het wonderkamp met de stenen barakken en zonder dwangarbeid. Als je in vroegere jaren je bagage aan de goederenwagens toevertrouwde, wist je toch ook niet, wat er verder mee gebeurde? Dan worden mensen en kinderen haastig in de wagons geduwd, - veel meer mensen en kinderen dan er plaatsen zijn, - en als ze zo'n beetje hun plaatsen hebben gevonden en hun vrachten in het net en op de grond hebben gezet, worden door de open raampjes de grote koffers van de kruiwagens naar binnen geschoven. In de ruimte tussen de banken, die voor de benen van de mensen bestemd was, staan de kisten en koffers en balen hoog opgestapeld. Het moet, schreeuwen de ordedienaars, want er is geen bagagewagen en anders mag de grote bagage niet mee. De grote mensen kijken elkaar zwijgend aan en proberen hun benen ergens tussen de pakken weg te werken; de kinderen, opgewonden, lezen de namen, die op de koffers geschilderd zijn, hurken boven op de banken of zoeken hun plaatsje boven op de bagage. De jonge mensen, vol van hun kans in de richting van Palestina, hadden zich vanmorgen nog voorgenomen, Hebreeuwse liederen te zingen zodra de trein begon te rijden, zoals de jonge mensen in de vee-wagens op weg naar Polen, dat ook hebben gedaan. Maar als de

trein werkelijk begint te rijden, hebben ze nog geen houding voor hun benen gevonden en ze vergeten Hebreeuwse liederen te zingen, - juist zij, in een mensenwagen en op weg naar Palestina, - juist zij, niet in een veewagen en niet op weg naar Polen.' Ze schamen zich, als ze het merken, maar dan is het al te laat, want het kamp ligt achter hen en kan hen niet meer horen zingen, zoals het, met bewondering en trots, de zingende veewagens iedere week heeft horen weg rijden. Die benen ook, - die ellendige benen, waar je geen ruimte voor vindt, - en je hebt nog wel zo gedroomd van een triomfantelijke uittocht . . .

Dag Nederland, - dag lief Nederland, - dit is het afscheid dan: in de vallende duisternis, maar met het maanlicht voorzichtig en mild over de winterheide, over de stille, trouwe bossen, over de laatste, verspreide huisjes. Dag Nederland, - jij hebt het niet gewild, dat het afscheid zo zou zijn: zonder dat de eigen, vrije wil het ogenblik kan bepalen, - zonder dat een hand naar je kan worden uitgestrekt om je nog aan te raken, voor 't laatst.

De kinderen nemen geen afscheid. Ze hebben geen jaren gekend, die ze konden binden aan dit land, dat nu onder de wielen van de donkere trein van ze weg schuift. Ze hebben nog nooit tijd gehad om ergens in de wereld wortel te schieten. Misschien is het wel goed zo; wortels uittrekken doet pijn, en waar de worteluiteinden afbreken is een wond. Zonder pijn en zonder wond rijden de kinderen het andere land binnen, dat over hen beschikt.

Als ze slaperig worden, gaan ze om brood en lekkers zeuren. Er valt net genoeg maanlicht naar binnen, dat de moeders uit hun beknelling te voorschijn kunnen kruipen om tassen met eten voor de dag te halen.

De meesten hebben kort geleden pakjes gekregen, en dat komt nu te pas. Als de kinderen tevreden zijn, nestelen ze zich boven op de stapels bagage en proberen te slapen. De kleintjes moeten in moeders arm liggen, maar voor moeders arm is geen ruimte en hoe kan moeder een schoot maken, als haar benen nergens heen kunnen? Dit is een mensenwagen; hoe hebben de moeders in de veewagens het gedaan? En hoe hebben de kleintjes in de veewagens het gedaan, als er geen moeder was, die tenminste probeerde een schoot te maken? En de tweede nacht en de derde?

In het heldere maanlicht zien de volwassenen het ondergelopen land langs zich trekken: grote stukken water, waar eenzame boerderijen en verdwaalde boomgroepen bovenuit steken. Soms staat de trein uren stil, zo maar ergens in het land, zonder stad of station. Als de locomotief weer aantrekt, schrikken de kinderen even wakker, maar slapen dadelijk verder; ze weten het weer en zijn gerust: ze zitten met vader en moeder in de trein, op weg naar Palestina . . .

Ergens, waar een grote stad moet zijn geweest, stopt de trein weer. Door een kale ruimte, waarlangs zwartgeblakerde balken vroegere huizen en een straat aanduiden, rijdt, dwaas en grotesk, een tram. Speelt de maan mee in dit dodenspel? Waarom belicht ze anders de open holten zo fel tussen de zwarte staken? Waarom laat ze anders die paar glasresten zo wit blikkeren tussen verkoolde raamlijsten? En als de trein verder rijdt, waarom gaat ze dan mee en toont de dodenstad van het éne eind tot het andere? De kinderen rijden slapend door deze spookwereld. De grote mensen zien elkaar aan, zwijgend en huiverend. Ze lezen in elkaars ogen, dat ook de ander die grote, machtige hand gezien heeft, die aan de sterrenhemel boven de geblakerde huizenresten het woord schrijft, het verdoemende woord: „Mené mené tekél oefarsien.” Ze voelen geen vreugde omdat dit de stad van de vijand is geweest; ze voelen geen medelijden, omdat dit de huizen van de mensen zijn geweest. Ze weten alleen, dat voor een ogenblik de blinddoek van hun sterfelijke ogen is genomen en dat ze de ondergang van een wereld aan zich voorbij zien rollen.

Maar het kleine meisje, dat in de hoek bij het raampje te slapen is gezet en dat werkelijk de ogen dicht leek te hebben, zegt met een hoog, nadrukkelijk stemmetje:

„Is dit hier Palestina? Ik wil niet in Palestina wonen, want alle huizen zijn hier kapot!”

De halve nacht staat de trein stil op een verlaten spoor. Om beurten slapen de mensen een poos in; als ze wakker worden en zien, dat ze nog niet verder zijn, denken ze gelaten, dat ze hier misschien wel voor altijd worden vergeten. Maar als de morgen daagt, schokt alles wakker, doordat de locomotief aantrekt. En door bossen en heide naderen ze het kamp, waarvan ze nu, moe

en versuft, niet meer geloven dat er stenen barakken zullen zijn en dat het Rode Kruis over ze zal waken.

En als de trein weer stilstaat en ze met korte, bijtende bevelen er uit worden gedreven, - en als ze opgewacht worden door een rij zwaargewapende uniformen, wier sieraad en symbool een doodskop is, - en als ze de broden, die toch werkelijk in het vorige kamp waren ingeladen, in een achteloze hoop op de grond zien liggen, - en als al wat maar even lopen of strompelen kan in rijen van vijf de twee-uur-lange tocht naar het kamp moet beginnen, - dan weten ze beter.

De kleine kinderen met hun moeders, de invaliden en zwaar zieken, mogen wachten, tot ze met vrachtwagens zullen worden vervoerd. De moeders zitten op de grond of op hun koffer, de baby's in de armen. Als de auto komt, worden ze er dadelijk ingeladen; ze moeten de armen uitstrekken om de kleuters aan te pakken, want anders wordt er een volgende ingeladen bovenop het kind. Het heeft alles haast. Als de auto helemaal vol is, zonder ruimte voor beweging, wordt het achterschot met een ijzeren bout gesloten en de auto rijdt weg. Er is geen enkele opening in de houten wanden; er valt geen enkele lichtstraal naar binnen. Een rijdende, schokkende duisternis heeft moeders en kinderen verzwolgen. De moeders roepen, dat hier een klein kind staat, waar niet op getrapt mag worden; ze hebben de baby's in de armen en de kleuters tussen de knieën, maar ze weten niet of het hun eigen kinderen zijn, die ze daar voelen bewegen en wier angstige vuistjes hen vastgrijpen. De kinderen gillen van angst en ontzetting. Geen van de moeders weet de snerpande stemmetjes te onderscheiden, weet het eigen kind te bereiken en gerust te stellen.

Dan, door deze kluwen van wanhoopskreten heen, begint op eens een moeder te zingen:

„Drie kleine kleutertjes,
Die zaten op een hek,
Boven op een hek . . .”

Er valt een korte stilte in het gegil. Dan zingen meer moeders mee, en dan de kinderen, helder en onbevangen. Als het liedje

uit is, komt dadelijk een ander, telkens een ander. Er rijdt een zingende duisternis, over de Lüneburger heide. Er rijdt een vrachtauto, volgeladen met kinderliedjes. Als hij met een ruwe schok stilhoudt en de bout wordt weggeschoven, het achter-schot weggenomen, zodat de ogen verblind zijn en de leden verlamd in de beknelling van de anderen, is 't laatste liedje nog niet uit; de kinderen zingen het tot het eind.

De uniformen met de doodskoppen staan er voor en houden de wacht, dat geen ontsnapt. Ze worden met kinderzang begroet.

„Vooruit! Opschieten!” roept er één.

Want ze hebben haast. Ach God, - ze hebben zo'n haast . . .

Nachten

De eerste nacht heeft ze reusachtig geslapen; ze was zó moe van de vorige nacht in de trein, van de hele dag naast vader buiten staan om te wachten tot hun namen waren opgeschreven, - moeder met het kleine zusje waren in een vrachtauto in het kamp gekomen en hun namen waren al lang opgeschreven, - van het uitpakken en bed opmaken, - zo moe, dat ze haast niets meer kon eten van wat moeder intussen voor haar had klaargezet, en dat ze maar meteen in haar bovenbed is geklommen. Ze is die eerste nacht niet één keer er uit geweest, en dat gebeurt haar haast nooit in een kamp, want er zijn altijd in de barak wel kinderen, die huilen, of vrouwen, die elkaar iets toeroepen, of iemand, die niet goed wordt of uit een bovenbed valt. Dan word je wakker, en als je wakker bent, moet je meteen naar het washok; zij ten minste. Je slaapt dan wel weer gauw in meestal, maar als je zo'n drie keer of meer die lange tocht door de nauwe gangetjes tussen de bedden hebt gemaakt en in het washok hebt moeten wachten tot het vrij was en dan weer terug bent gelopen, - dan ben je 's morgens moe, hoor! En die morgen na de eerste nacht was ze haast niet moe, zó vast had ze geslapen.

De tweede nacht is ze er wel uit geweest, maar toen was er ten minste nog een beetje licht op in de slaapzaal. Dat was maar goed ook, want de gangetjes zijn hier veel nauwer dan in het vorige kamp; dikke vrouwen moeten zijdelings lopen, anders

komen ze er niet door, en moeders met kleine kinderen op de arm moeten zich naar alle kanten draaien om te maken dat het kindje zijn hoofd niet stoot. En 's nachts staan er ook nog krukjes in de gangetjes, omdat sommige vrouwen niet zonder krukje van hun bovenbed naar beneden kunnen klimmen. Als er een beetje licht op is, en je kijkt goed uit, stoot je je niet zo erg op weg naar het washok.

En de derde nacht is dat geweest met die moeder van die twee kleine kindertjes, die nu beneden haar slaapt. Het kleinste kindje is al meer dan een jaar en toch drinkt het nog van de moeder; de moeder zegt, dat dit de enige melk is, waar ze op rekenen kan, want ze vertrouwt niet, dat ze de kinderen hier melk zullen blijven geven. De eerste twee nachten heeft ze met de kindertjes op een paar banken in de eetzaal geslapen; hier zijn aparte eetzaalen in de barakken, met tafels en banken en krukjes, en er wordt altijd om de plaatsen gevochten bij de maaltijden, omdat er geen ruimte genoeg is. Er was geen benedenbed over voor deze moeder met de kinderen, en in een bovenbed kun je met zulke kleine kinderen niet slapen, omdat die er natuurlijk uitvallen. In de bovenbedden horen grote kinderen, zoals zij, en vrouwen zonder kinderen, als ze ten minste niet te oud zijn om te klimmen. Maar onder haar sliepen die twee eerste nachten twee jonge meiden, grote mensen al, en die wilden er niet uit gaan voor een moeder met kinderen. Zo iets is vreselijk gemeen, want nu moest die moeder met die kleine kinderen op banken in de eetzaal slapen.

De derde nacht was het al laat in de avond, en alle mensen hadden al geslapen, toen die moeder zeker gek was geworden van moeheid. Want vóór die twee nachten had ze toch al die nacht in de trein gezeten, zonder plaats voor haar benen, en met die twee kleine kinderen bij zich. Door de slaapzaal was ineens die gillende stem gekomen, waar ze vreselijk van was geschrokken en die ze niet dadelijk had verstaan, omdat ze nog niet recht wakker was. „Drie nachten niet geslapen! Een beest geef je nog stro om op te liggen! Ik zal een bed hebben! M'n kinderen zullen een bed hebben! Als ik deze nacht niet slaap, zal er niemand in deze barak slapen! Ik word gek! Ik word gek! Horen jullie me? Horen jullie me allemaal? Er zal niet één een oog toe doen in de hele barak, als ik geen bed krijg voor mij en mijn kinderen!”

De vrouwen bij haar in de buurt weten van die twee jonge meiden die daar gemakkelijk in twee benedenbedden liggen en er niet uit willen. Ze roepen tegen die twee, dat ze zich moeten schamen en dat ze plaats moeten maken voor die moeder. Maar die twee snauwen terug, dat ze zich met hun eigen zaken moeten bemoeien en dat ze om elf uur in de nacht niet van plan zijn te verhuizen. En door dat roepen en snauwen over en weer gilt aldoor de stem van de moeder:

„Niet één zal er slapen! Ik moet een bed hebben!”

Toen is er een andere moeder, die zelf een klein kindje heeft en in een benedenbed ligt, naar die twee toe gekomen. Ze heeft niet geroepen en niet geschreeuwd. Ze is op de rand van het éne bed komen zitten en heeft zachtjes gepraat, zoals je praat als je gezellig op de rand van iemand z'n bed zit. Die twee hebben eerst nog terug gesnauwd, maar toen ze alleen maar zachte antwoorden kregen, moesten ze vanzelf wel zacht terugpraten.

„Natuurlijk,” heeft ze die andere moeder horen zeggen, „we zijn allemaal een beetje boven ons theewater. Maar ik help even verhuizen. Met z'n drieën is het zó gebeurd.”

Ze heeft boven in haar bed stil liggen luisteren; ze had net een gevoel, of er een warme stroom door haar hele lijf ging, zó gelukkig was ze, dat dit toch maar kòn, ook hier: zachtjes praten, en zo maken, dat de ander ook zachtjes ging praten. Toen de benedenburen uit hun bed kwamen en begonnen te verhuizen, heeft ze even over de rand van haar bed gekeken; het ging alles heel zachtjes en vlug, en de moeder met de twee kleine kinderen had opgehouden te gillen, omdat ze haar hadden gerustgesteld, dat ze een bed kreeg.

Later heeft die andere moeder de bedden helpen opmaken voor die drie en ze heeft alle drie ingestopt en is nog een poosje blijven praten. En zij, boven, lag daar maar en luisterde en dacht, dat ze in een kamp nog nooit zo blij was geweest.

Maar de vierde nacht is zó vreselijk, dat al het goede van de vorige nacht vergeten lijkt, net of het is weggezakt in al het vieze en afschuwelijke van de dag en de nacht, die er op volgen.

In het washok is alles verstopt geraakt; je loopt er door het smerige water heen, je kunt je niet wassen en de w.c. is niet te gebruiken. Overdag mag hij nooit gebruikt worden, maar 's nachts

is het nodig, hem te gebruiken, omdat je niet eens buiten de barak mag komen en omdat het wel tien minuten lopen is tot aan die akelige huisjes. De mensen zelf kunnen het niet helpen, dat alles verstopt is geraakt; ze zijn allemaal nieuw hier, en ze weten nog niet, hoe slecht het alles is gebouwd. Maar de groenen zeggen, dat het komt, doordat ze zo vies en zo lui zijn. Alle Joden zijn vies en lui, zeggen ze, en het wordt tijd, dat ze dat eens afleren. Ze zeggen het niet, - ze schreeuwen het, met veel lelijke woorden, die je op school in de Duitse les nooit hebt geleerd. Ze schreeuwen ook, dat nu voor straf het washok zal worden afgesloten, een week lang. Water moeten ze dan maar halen in het mannenkamp; een paar uur lang zal daar een washok voor ze open zijn om water te halen. En verder moeten ze maar het huisje gebruiken, dag en nacht. Er zal voor deze keer 's nachts niet op ze geschoten worden, als ze buiten de barak komen. Voor moeder en alle moeders van kleine kinderen is het verschrikkelijk. Ze lenen elkaar emmers en bakken, om water te halen, en de grotere kinderen, zoals zij, slepen gauw zoveel mogelijk water aan, zolang dat washok in het mannenkamp voor ze open is. Het is tien minuten heen en zeker een kwartier terug, als je zo'n zware bak met water draagt; je voeten zakken zo diep in de modder, als je zo iets zwaars te slepen hebt. Wat is het eigenlijk slecht, om eerst te maken, dat je je niet kunt wassen, en dan te zeggen, dat je vies bent. Ze heeft in het vorige kamp nooit geweten, dat de groenen zo slecht zijn.

En dan komt de nacht. Er wordt voor de zieken, de heel oude vrouwen en de kinderen een oude, lege emmer in de eetzaal gezet en om beurten houdt er iemand de wacht bij. Wie naar het huisje moet gaan en zelf geen zaklampje heeft, krijgt zo'n knijplantarentje mee, waar je aldoor met je duim op moet drukken om een klein beetje licht te krijgen.

Dan gebeurt het, dat het licht in het hele kamp uit gaat, omdat de verduistering niet in orde is. Nu zal ze eerst in het donker de weg door de barak moeten vinden door het smalle paadje met de krukjes, - de bedden moeten tellen om op de terugweg niet in het verkeerde bed te klimmen, - en dan met het knijplantarentje de lange, lange weg door de modder moeten zoeken naar het huisje. Ze wordt misselijk van angst als ze er

aan denkt; ze weet, dat ze vaak die tocht zal moeten maken en daarom gaat ze maar gekleed naar bed. Moeder valt ze er niet mee lastig; die heeft het moeilijk genoeg, met het kleine zusje en zonder water. Kon ze maar jokken, dat ze geen twaalf jaar is, - dan mocht ze in de eetzaal gaan! Maar ze is dertien en een heel lange meid.

Haar mantel ligt op haar voeteneind. Als ze laat in de avond wakker wordt en voelt, dat ze er uit zal moeten, hoeft ze alleen maar haar mantel aan te trekken en haar kousen, vóór ze zich naar beneden laat zakken in het donker. Ze tast onder het benedenbed naar haar schoenen en vindt ze gelukkig gauw. Dan, vooruit tastend met haar éne hand en de bedden tellend met haar andere, vindt ze de weg naar de eetzaal; ze stoot zich wel een paar maal aan een krukje, maar nu weet ze meteen voor de terugweg, waar zowat krukjes staan.

In de eetzaal heeft de vrouw, die de wacht houdt, gelukkig een lampje kunnen krijgen, dat blijvend brandt en toch niet op gaat. Ze hoopt nog, dat de vrouw haar voor een kind onder de twaalf aan zal zien, - maar ze geeft haar dadelijk het knijplantarentje in de hand. Die zijn heel moeilijk te laten branden; je moet sterk en vlug knijpen, anders geeft het helemaal geen licht.

En dan, rillend, staat ze in de kou, in het donker, in de modder.

Ze knijpt zo vlug als ze maar kan en ziet zo'n beetje waar de weg tussen de barakken loopt. Ze moet zorgen, in het midden te blijven, want langs de barakken lopen diepe greppels en daar wil ze niet in terechtkomen. Het wordt moeilijker, als de barakken ophouden en je het grote veld moet oversteken naar het huisje; als je niets aan weerskanten naast je hebt, voel je veel minder de richting. Er is helemaal geen maan.

Telkens als ze in een modderplas trapt vergeet ze te knijpen en dan mist ze ook nog dat kleine, zwakke plekje licht. Niet dat het lichtplekje veel helpt op zo'n groot veld! Om te weten, hoe je over het veld heen komt en waar het huisje is, zou je een lichtschijn over het hele veld moeten hebben. Ze gelooft maar zo'n beetje, dat ze de richting voelt en dat ze recht oversteekt.

Opeens is er geen grond meer. Ze valt naar beneden, in een greppel. Dan is ze zeker schuin gelopen in plaats van recht. Ze

kan niet overeind komen en ze wil het ook niet. Ze is vergeten, waarvoor de tocht begonnen is; ze wil nu maar blijven liggen, de hele koude nacht door, en wachten, of het morgen weer licht wordt. Het kan haar niets meer schelen.

Daar draait het zoeklicht van de wachttorens haar kant uit. Ze ziet de rand van de greppel en een groot stuk van het veld; vlakbij ziet ze het huisje. Terwijl het zoeklicht nog in haar richting wijst, klimt ze er uit en loopt vlug naar het huisje. Haar hart klopt heftig, van het klimmen en ook van de angst, dat die man daar boven op de wachttorens misschien niet weet, dat ze 's nachts buiten de barak mag zijn. Dan zal hij op haar schieten. Nou ja, - en als hij schiet? Het komt er eigenlijk niet meer op aan. In het huisje heeft ze de handen niet vrij om het lantarentje te knijpen. Ze stopt het in haar mantelzak en tast, waar ze zijn moet. Overdag kun je zien, waar het vies is en waar niet. Nu ziet ze niets, en het is vies.

Op de terugweg flitst nog één keer het zoeklicht over haar heen. Daardoor weet ze, waar de barakken liggen en tussen de barakken gaat het beter. Ze ziet door een reet in de deur de schijn van het lampje in de eetzaal en zo vindt ze de weg naar binnen. Een ander wacht al ongeduldig op het lantarentje.

„Wat ben je lang weggebleven!” zegt de vrouw, die de wacht houdt.

„Ja,” zegt ze dof. Ze kan niet spreken over al wat daar buiten was; het is te erg. Alleen stoot ze er hees uit:

„Ik ben ziek. Ik ben heus ziek. Mag ik de volgende keer binnen blijven?”

De vrouw bekijkt in het licht van de lamp haar gezicht, waar alle verschrikking en modder op getekend is, en knikt; ze schrijft haar naam op voor de volgende wacht. Als ze in de slaapzaal de bedden geteld heeft en zich toch weer aan de krukjes heeft gestoten, trekt ze beneden de natte modderschoenen uit en klimt omhoog. Haar drijfnapte mantel legt ze weer aan het voeteneind.

Ze wil slapen. O, ze wil alleen maar slapen. Als ze straks weer naar beneden moet, is ze gelukkig ziek en hoeft ze alleen maar in het donker naar de eetzaal te gaan. Niet meer in een greppel vallen. Niet meer doodgeschoten worden. Niet meer in dat vieze huisje, waar je niet zien kunt en alleen maar voelen . . .

Na een paar uren wordt ze wakker, klam in haar bovenkleren. Ze moet zich even bezinnen; hoe komt ze zo nat? Het is alleen zweet, - het is gelukkig alleen zweet.

Ze laat zich zakken en tast in het donker haar weg naar de eetzaal.

Appel

Die naar het werk moeten, horen niet bij hun appel; die zijn al 's morgens om zes uur uit de barak gejaagd om naar het werk-appel te gaan. Als die ziek zijn en ze hebben boven de 39 koorts, - onder de 39 geldt helemaal niet, - moeten ze toch om zes uur naar het appel om zich ziek te melden; dat mag geen ander voor ze doen, want dat vertrouwen de groenen niet. Van het werk-appel gaan ze dan in rijen van vijf naar hun werk: de meesten naar de tent van de schoenen, waar ze oude schoenen uit elkaar moeten tornen, - veel mannen naar het buitenwerk, waar ze moeten graven of mestkarren moeten trekken in plaats van paarden, - veel vrouwen naar de keuken om aardappelen te schillen en groente schoon te maken. Je ziet ze in lange slepen, waar geen eind aan komt, buiten het barakkenhek langs gaan; om over half twaalf zie je ze terug komen, als ten minste alles goed is en ze niet voor straf, zonder pauze en zonder eten, moeten werken tot zes uur. Ze stormen op het etendelen af, zodra ze om kwart voor twaalf in de barak zijn; ze hebben vreselijke haast, want eerst moeten ze nog in de rij op eten wachten, dan een plaatsje zien te vinden aan één van de tafels, dan gauw het eten naar binnen slokken, - en als het moeders zijn, ook nog de kinderen te eten geven, - dan onder de kraan in het washok de etensbakje afwassen, - en dan worden ze om half één weer uit de barak gejaagd voor het middag-werk-appel.

Om over zes zie je ze weer aankomen, als er geen extra strafuur is. De mannen proberen gauw nog in de barak van hun vrouw en kinderen te komen en daar hun boterham op te eten; het gaat heel haastig, want om zeven uur mogen er geen mannen meer in het vrouwenkamp zijn. Als er een strafuur is, komt er natuurlijk helemaal niets van.

Maar dat is de dag van de werkers; hún dag, - de dag van grootmoeder en haar, en ook de dag van grootvader, - is heel anders. Hun appel ook.

Grootvader en grootmoeder hoeven niet naar het werk, omdat ze boven de vijfenzestig zijn; zijzelf niet, omdat ze onder de vijftien is. Zij woont bij grootmoeder in de barak, want ze heeft niemand anders. Vader en moeder en zij waren apart verstopt en zij is gepakt en vader en moeder niet. Gelukkig dat ze mee hierheen mocht op de Palestina-papieren van grootvader, - anders was ze zonder iemand naar Polen gestuurd. Nu slaapt ze in het bed boven grootmoeder.

's Morgens om negen uur worden ze gewaarschuwd om naar het grote appelveld te gaan. Het appel zelf, dat door een groene gehouden wordt, is pas om tien uur maar eer alle barakken op hun plaats staan en van te voren geteld zijn door de barakkenleiders, gaat er een boel tijd voorbij. Vóór je de barak uit gaat, moet je je kroes en bakje van het ontbijt hebben afgewassen en je bed in orde hebben gemaakt. Dat is niet gewoon bedopmaken zoals thuis: al wat je bezit moet erin weggestopt zijn, en toch moet het er zo vlak en recht uitzien, alsof er niemand in woont. Het heet hier beddenbouw, en het is heel moeilijk; je krijgt erge straf, als het niet in orde is, en als er in een barak veel bedden niet in orde zijn, krijgt de hele barak straf: de margarine en jam van een week wordt ingehouden, of de barakkenleidster moet in een hok zitten, dat bunker heet. De groenen kunnen altijd inspectie komen houden, terwijl je op appel staat, dus het moet goed in orde zijn, vóór je de deur uit gaat.

Het appel is er, om alle duizenden mensen van het kamp te tellen, iedere dag. De groenen willen weten, of er iemand is weggelopen; net of je dat kunt, met al die tiendubbele elektrische prikkeldraden, waar geschilderde doodskoppen tussen staan, en met al die wachttorens en geweren! Maar de groenen zijn altijd nog bang, dat er iemand wegloopt. De werkers zijn 's morgens al geteld, en nu worden al de barakkengroepen op het veld geteld, en de zieken en heel ouden en de moeders van kinderen onder de drie jaar, die binnen mogen blijven, worden in de barakken geteld, en de zieken in het ziekenhuis worden in hun bedden geteld, en dan wordt alles bij elkaar opgeteld, en als het

klopt, is het appel afgelopen. Maar het klopt nooit en daardoor duurt het soms uren. Als je dood bent, vóór het appel begint, tel je niet meer mee, maar als je bezig bent, dood te gaan, tel je nog mee. Zo is het ook met geboren worden: als je vóór het appel bent geboren, tel je al mee, maar als je bezig bent geboren te worden, natuurlijk niet. Dat maakt het allemaal heel ingewikkeld. Eigenlijk weet iedereen, dat de groenen het getal laten kloppen, als ze een goede bui hebben, en dat ze er één te kort laten komen of overschieten, als ze kwaad zijn en willen pesten. Er is één dag geweest, toen hebben ze acht uur op appel gestaan, in de regen en de modder; de werkers, die tussen de middag naar hun barak dachten te gaan moesten ook een groep vormen op het appelveld en van daar weer zonder eten naar het werk gaan. Dat is wel de ergste dag geweest. Het kwam, doordat de commandant op reis was, en toen wilden de andere groenen laten zien, wat ze zonder de commandant wel konden. Er zijn toen veel mensen erg ziek geworden; van toen af is het vele doodgaan van de oudere mensen begonnen.

Als de zon schijnt en het appel is niet lang, - één uur of zo, - dan is het niet eens zo naar. Vóór je in groepen moet staan, ontmoet je vriendinnetjes uit andere barakken en je praat er even mee. Als je al stil moet staan, maar er is nog geen groene op het veld, zing je liedjes met elkaar; de vrouwen vertellen elkaar heerlijke recepten van toen er nog geen oorlog was en ze in hun eigen keuken konden koken. Het helpt voor de honger, als je over lekker eten praat; het is net, of je het werkelijk eet. Maar als er in de verte een groene aankomt, wordt er gewaarschuwd, en dan is het opeens doodstil. Er mag niet gepraat worden. Kleine kinderen begrijpen dat niet, en die praten en lachen verder. Hun barak heeft eens een uur extra moeten staan, omdat de kinderen niet stil waren. Tegenover hen staan de mannenbarakken. Grootvader is daar ook bij. De mannen moeten, zodra de groene langs hen gaat, hun hoed of hun muts afnemen. „Mutsen af!” wordt er dan door de barakkenleider gecommandeerd.

Grootvader heeft zulk mooi, wit haar, en zo'n fijne kop met zo'n hoog voorhoofd. Iedere keer als hij dat haar en dat voorhoofd ontbloot voor de groene, die langs komt, denkt ze hetzelfde:

„Niet zo diep, grootvader! - Toe, niet zo diep!”

Of het appel lang duurt of kort, - het fluitje van de Joodse baas van het kamp, dat betekent „afgelopen!” komt toch nog altijd onverwacht. Je probeert er altijd op te rekenen, dat het wel nooit afgelopen zal zijn; daardoor valt het altijd mee. Met de andere kinderen hol je dan naar je barak terug en je zwaait en wenkt door de ramen naar de thuisblijvers „afgelopen!” Het is iedere dag een nieuw plezier, dat op 't laatst elk appel toch nog afloopt, al duurt het nòg zo lang.

Vandaag is het donker en stormachtig. Zware, grijze wolken jagen over het appelveld en er zijn telkens regenvlagen. Alle mensen hebben hun kragen hoog op en doeken of kappen om hun gezichten. En nu juist duurt het lang. Als de groene langs hun barakgroep loopt om hen te tellen, gaat de barakkenleidster één stap naar voren en vraagt met een vlakke stem, zoals het hoort als je tegen een groene spreekt, of die éne oude vrouw naar het ziekenhuis mag worden gebracht, want ze moet door anderen ondersteund worden, anders valt ze.

De groene kijkt niet eens, welke vrouw bijna valt; hij schreeuwt:

„Ze blijft staan, - al zou ze doodvallen!”

En hij loopt door naar de volgende groep.

Het is, dat je gewend bent aan de groenen en dat je niet meer kunt voelen . . .

Van haar plaats uit kijkt ze net op de ziekenhuisbarak. Ze ziet iedere dag de ziekenhuis-groene er in gaan om te tellen en na een poos er weer uit komen. Ze ziet soms een lege mestwagen vóórrijden, met een groot paard er voor en een groene op de bok. Dan is er een dode in het ziekenhuis; of meer dan één. De kisten worden dan tijdens het appel naar het hek van het ziekenhuis gedragen en op de kar geladen. Dan wordt het achterschot erachter geschoven en de groene rijdt de wagen weg. Dit is het enige, waarvoor een paard wordt gebruikt; alle andere vrachten in de mestwagen worden door de mannen getrokken.

Vandaag, in de storm en de regenvlagen, zijn er natuurlijk doden; het hoort bij de donkere wolken. Ze kijkt verdiept, hoe de wagen vóórrijdt en hoe een zwarte kist naar buiten wordt gedragen en op de wagen geschoven. De dragers gaan terug en

komen even later weer met een kist. Dus twee . . . Of nog meer?

Ze schuiven moeilijk de tweede kist boven op de eerste. Hij staat er scheef op. Het achterschot zal hem moeten tegenhouden . . .

Maar vóór het achterschot er tegen is gezet, klinkt opeens het fluitje; het appel is afgelopen. De kinderen hollen joelend weg, zien niet, wat zij gezien heeft: dat de tweede kist er nog niet goed op staat en dat er nog geen achterschot tegen is.

Het paard, geschrokken van de rennende, rumoerige kinderen, gooit de kop achterover en slaat op hol. In de donkere, wilde dag slaat hij op hol . . .

Ze ziet het gebeuren en kan zich niet bewegen. Haar handen houdt ze voor de mond; daar boven kijken haar ogen verbijsterd naar wat zeker zal komen: dat de bovenste kist eraf wordt geslingerd . . .

Vóór het buitenste hek heeft de groene op de wagen de leidsels weer in zijn handen. Het paard komt tot staan en er is niets gebeurd.

Maar als grootvader langs haar komt, grijpt ze met klemmende vingers zijn arm beet en smooit tegen zijn natte mouw haar rade-loze schreeuw.

Honger

Thuis mocht je nooit op het bord van een ander kijken of die ook meer had dan jij. Dat hoorde niet.

Hier doe je het vanzelf. Als er vier ongeschilde aardappels voor ieder zijn, komt het erop aan, of je twee grote en twee kleine krijgt of vier kleine. Je denkt altijd, dat je expres minder krijgt dan een ander; als alle kinderen van die moeder aan de tafel naast de jouwe een paar grote aardappels hebben, dan moet het toch wel expres zijn? En als andere kinderen je laten zien, dat ze stukjes vlees uit hun koolrapen hebben gevist, hoe komt het dan, dat je zelf nog haast nooit een stukje vlees hebt ontmoet?

Moeder blijft zeggen, dat je niet op het bord van een ander mag kijken, ook niet in een kamp en ook niet, als je honger hebt. Maar zelf is ze er stil van, als ze je niet één stukje vlees kan geven

en als ze je enkel kleine aardappels in je bakje legt, dus hij weet zeker, dat zij ook naar andere heeft gekeken, die meer hadden.

Ze zucht: „Iedereen boft wel eens.” Hoe zou ze weten, dat anderen geboft hebben, als ze niet naar die anderen had gekeken? Hij weet er alles van, hoor!

Ze pellen hun aardappelen al lang niet meer; er blijft altijd wel wat aan de schilletjes zitten en dat is maar zonde. Maar in de vuilnisbak zoeken of iemand wat heeft weggegooid, dat nog te eten is, - dat doet hij nog niet. Dat is echt een beetje vies. Je kunt beter, als er eten is met allemaal takken erin en je verwacht, dat sommige mensen het niet kunnen doorslikken, in de buurt van een vuilniston wachten. Als je dan iemand met een etensbak naar de vuilniston toe ziet gaan, schiet je er op af en je vraagt, of jij het mag hebben. Zo krijg je nog wel eens een extra portie.

Als er bij het eten-delen wat overblijft, wordt dat verdeeld onder de mensen, die aan de beurt zijn voor een extra hap. Hij kijkt iedere dag op de lijst, of ze nog niet aan de beurt zijn; hij kan het niet laten, ook al weet hij, dat ze pas zijn geweest en nog lang niet weer komen. Je kunt toch niet weten?

Grote mannen hebben soms het baantje, de zwaarste gamellen met eten naar de barakken te sjouwen; de gewone gamellen worden door de vrouwen zelf gedragen. Zulke mannen zijn dan meestal zo slim, een kroes aan hun riem te dragen; als de barakkenleidster een beetje goeiig is, geeft ze ze wel een halve kroes soep cadeau voor het brengen. Er is één oude meneer, die vroeger in een groot, prachtig huis woonde, waar hij altijd langs kwam op zijn weg naar school, - daarvan kent hij hem, - en die is gamellendrager en vraagt op zo'n beleefde manier om een hapje soep, dat geen één barakkenleidster nee kan zeggen. Het mag eigenlijk niet, want de porties zijn precies uitgerekend voor de mensen in de barak, maar zo één hapje kan er wel af. Toch een bof, als je gamellendrager bent en je kunt het zo beleefd vragen!

Er is nog een manier om wat extra's te krijgen: gamellen uitlikken. In de barak worden beurten aan de kinderen gegeven om uit te likken, dus daar kom je maar een enkele keer aan de beurt. Maar in sommige barakken waar geen kinderen zijn, likken ze heel slecht uit; dan komen de gamellen leeg buiten te staan, maar echt goed leeg zijn ze niet. Je weet de plaats, waar alle lege ga-

mellen staan, vóór ze buiten het hek worden gebracht. Daar kijk je alle gamellen van binnen na, en als er nog wat in zit, eet je hem leeg met de lepel, die je er voor hebt meegebracht, of met je vingers. Alleen: er zijn meer kinderen, die dat kunstje kennen, dus je moet er als de kippen bij zijn!

En toch, met al die kunstjes, blijft hij hol en leeg van binnen. Moeder bezit geen wol of kleren meer, die ze voor brood kan ruilen; alle kleren zijn nodig, veel is al kapot en er is geen wol om ze te stoppen. Waar moet ze dan extra eten vandaan halen?

Hij is in een vreemde barak, op zoek naar zijn vriendje van de les. Ze hebben 's middags les, in groepen; dat mag wel niet, want ze mogen niets leren, maar de leidsters doen net, of ze de kinderen maar zo'n beetje bezighouden en onderdehand leren ze een hele boel. Ze mogen het niet „school” noemen en niet „les”; „club” is nog het enige woord, dat mag. En nu heeft hij daar een vriendje opgedaan, dat even oud is als hij en een erg aardige jongen; jammer dat ze niet in dezelfde barak wonen.

Hij kijkt door de eetzaal en ziet hem niet. Hij gaat in de slaapzaal, alle rijen bedden langs, en roept zijn naam. De vrouwen zeggen, dat hij wel niet in de barak zal zijn. Moe en teleurgesteld gaat hij naar de eetzaal terug.

Op de tafel van de barakkenleiding liggen de dagporties brood al gesneden klaar. De leidsters zelf zijn er niet. Er zijn wat vrouwen aan de andere tafels, moeders van kleine kinderen, die niet naar het werk hoeven. Ze zijn druk bezig met hun kinderen, of met stoppen en naaien. Een paar, in de hoek van de eetzaal, hebben ruzie en krijsen, dat het tot buiten de barak is te horen.

Hij komt langs de broodporties en rilt van de honger. Hij moet er gauw voorbij lopen, anders bijt hij in één van die stukken. Waarom is er ook niemand bij om er op te passen? Ze liggen maar zó voor het nemen.

Hij loopt er niet gauw voorbij. Hij blijft bij de tafel hangen en snuift de broodgeur op. Niemand let op hem. En dan gebeurt het, eer hij het precies begrijpt: hij pakt een portie beet en stopt hem in zijn jaszak. Dan wandelt hij langzaam de barak uit.

Hij rilt nog meer dan daarnet; hij ziet vlammen voor zijn ogen en zijn tanden klapperen. Hij loopt nu vlug, om gauw in zijn eigen barak te zijn.

Als ze het merken . . .

Ze zullen het niet merken. Ze zullen denken, dat ze zich op die honderd zestig of honderd tachtig porties met één portie vergist hebben; dan zullen ze kleine stukjes van de andere porties afsnijden en daar een nieuwe portie van maken.

Maar als ze het merken . . .

Hij weet, dat hij dan een paar dagen in de bunker komt, in de kou en het donker, en dat ze hem een portie brood zullen inhouden. Dat is het enige erge. En moeder natuurlijk, die zal huilen - dat is ook erg.

Hij klimt op zijn bed. Moeder is er niet; die heeft binnendienst in een mannenbarak. Hij haalt het stuk brood uit zijn zak en bijt er in. O, wat heeft hij een honger! Hij kauwt haast niet; hij slikt maar, slikt maar, grote, harde stukken.

Als hij het grootste deel op heeft, scheidt hij uit. Zijn keel doet pijn van het slikken, maar het trillen heeft opgehouden. Hij drukt zijn gezicht in zijn strokken en vloekt. „Stommeriken!” raast hij. „Stommeriken! Om niet op je brood te passen!”

Bad

Ze denkt onder het vechten tegen de sneeuwstorm, terwijl ze zusjes hand stijf vasthoudt:

„Vroeger, thuis, hoorde ik het bad in de badkamer al vollopen, en dan verlangde ik ernaar, er straks in te liggen. De badkamer was warm van het hete water. Als ik er in lag, liet ik het zeepje schuimen, tot mijn handen er wit van waren. Het rook zo heerlijk. Het laatste jaar waste ik me helemaal alleen, maar moeder legde de grote, ruige badhanddoek en de schone kleren voor me klaar. Meestal baadde ik, vóór ik in bed stapte; dan lag er een pyjama klaar, en het was zo heerlijk om schoon en warm in mijn bed te komen. En als zusje gebaad werd, zwommen er gummi-beesten in het bad rond, en ze sloeg op het water, dat het naar alle kanten spatte, en ze gilte het uit van plezier. Ik heb toen alleen niet geweten, hoe heerlijk het was. Als ik later weer in een bad kom, zal ik er op letten, hoe heerlijk het is.”

„Beter aansluiten!” wordt er achter haar geroepen. Tussen

haar rij-van-vijf en die vóór haar is een opening gekomen. Ze kan de ruggen van de vijf vóór haar bijna niet zien, zó dicht en zwart is de sneeuwstorm. Alles is zwart: de lucht, de vlokken, de grond. Vroeger was sneeuw altijd wit en hier, op het appelveld of tussen de barakken, is hij sommige ogenblikken ook wit en blinkend, maar op deze tocht van het kamp naar het badhuis, dat eigenlijk, in het Russisch en in het Duits ontluizingsinrichting heet, - op deze tocht is alles zwart. Als zwarte beesten zwermen de vlokken voor haar uit; ze kan de ogen haast niet open houden en als zusje klaagt, dat haar gezicht zo'n pijn doet, zegt ze haar, de ogen dicht te knijpen omdat zij haar wel vasthoudt. Ze wordt er vreselijk moe van: onder de éne arm de badhanddoeken van hen beiden, aan de andere hand zusje, die niet voort kan, vóór haar de storm en achter haar de volgende rij, die roept: „Beter aansluiten!”

Wat zal ze zich straks moeten haasten, nu ze zusje en zichzelf in die paar minuten moet wassen! Moeder is naar het werk, bij de schoenen; de werkers gaan in eigen groepen naar het bad. Toen moeder nog met hen mee kon, had zij zelf moeite genoeg om met wassen klaar te komen. Ze zal zusje maar zo'n beetje met een zeepje laten spelen; de douche spoelt het wel af, als ze ten minste een plaatsje onder een douche te pakken kunnen krijgen. De andere mensen dringen altijd zo vreselijk, als ze bij het badhuis zijn aangekomen, en ze kleden zich veel vlugger uit, dus die zijn ook het eerste bij de doucheruimte. Als er al vijf vrouwen onder één douche staan, en je komt er nog bij, krijg je haast geen water, behalve wat van de vrouwen afdruipt, - en dat is zo vies . . .

Kijk, nu zijn ze er. De muur van het badhuis staat gelukkig tussen hen en de sneeuwstorm. Ze kan nu weer zien, en een beetje uithijgen, vóór de deur opengaat. Anderen dringen al tot vlak voor de deur, om het eerste binnen te zijn. Zij kan dat niet, zeker niet met zusje aan de hand. Ze zal wel weer de laatste zijn, en dan schreeuwt de groene, dat ze op moet schieten. Ze kan er niets aan doen.

Binnen is er voor ieder een klerenhaak, waar je al je kleren aan op moet hangen; de schoenen zet je op de grond, die al helemaal modderig is van het sneeuwwater uit al die schoenen. Het

is een griezelig gevoel, met je blote voeten op die moddergrond; straks, als je voeten schoon gewassen zijn, worden ze dadelijk weer vuil, en over die vuile voeten trek je dan je kousen aan. Nou ja, die kousen zijn tòch nat . . .

De mensen, die het eerste binnen waren, hebben de kapstokken genomen, die het verst van de deur zijn. Er is zelfs een uithoek, waar de verwarming langs loopt; die daar kunnen komen om zich uit te kleden, boffen eventjes! Zij is vlak bij de buitendeur; ze rilt van de kou, en zusje ook. Als ze uitgekleed zijn, doen ze hun handdoek om de schouders. Zij trekt de punten wat naar voren af, want ze schaamt zich een beetje, omdat ze al grotemensen-borstjes begint te krijgen. Het is zo raar: je bent er trots op, dat je al groot wordt, en je schaamt je tegelijk.

Ze wachten naakt in de volgende ruimte, zo'n paar honderd vrouwen. Er wordt telkens een groep van zowat zestig in de doucheruimte gelaten. De groene, die bij de ingang van de doucheruimte staat, telt ze, en als er genoeg binnen zijn, schreeuwt hij „halt!” tegen de volgenden. Na een paar minuten komen de gedouchte vrouwen er weer uit, nog nat, omdat ze geen tijd hebben om zich af te drogen; ze dringen zich langs de muur van de volle wachtruimte en gaan, zich drogend, naar hun kleren terug.

Zij is nog lang niet aan de beurt; er gaan nog wel twee groepen vóór. Ze kan niet helpen, dat ze een beetje om zich heen ziet. Haar vriendinnetje staat een paar rijen vóór haar. Wat is die al groot! Met een jurk aan lijkt ze nog lang zoveel niet op een groot mens. Nu knikt ze tegen haar; ze durft haast niet terug te knikken, omdat ze alleen maar een badhanddoek om haar schouders heeft. Er zijn een paar oude vrouwen bij. In de barak heeft ze gezien, dat die oudjes liever niet mee wilden door de sneeuw, maar de groene, die hen allen naar het bad moest jagen, heeft iets geroepen van lui en smerig en dat er niet één vrouw in de barak mocht achterblijven. Nu staan die oude vrouwen hier te rillen in de tochtige wachtruimte. Ze zien er zo griezelig uit zonder kleren. Ze heeft dat nooit geweten, dat je zó werd als je oud was. Zij wil nooit oud worden; ze wil zó blijven als ze nu is, of op zijn hoogst worden zoals moeder, maar oud wil ze niet zijn. Misschien gaat ze wel dood vóór ze zo oud wordt, denkt ze tevreden.

Nu oppassen: met deze groep moet ze naar binnen. Ze gaat

vlak langs de groene, die aldoor telt. Gauw, - gauw, - de handdoeken in een hoek op de grond, omdat er niets is om ze aan op te hangen, - zusjes een kleizeepje in de hand duwen, - zien dat ze onder een douche komen . . .

Ze boft werkelijk: ze komt onder een douche, waar nog maar drie vrouwen onder waren; met zusje en haar er bij zijn het er vijf. Ze wijst, gebukt, hoe zusje zich zelf maar wat moet poedelen, en rekt zich dan, de armen omhoog, naar het hete water. Het is echt schoon water, niet eerst langs een andere vrouw gelopen. Zalig.

Ze laat het kleizeepje maar zo'n beetje langs haar lijf glijden; voor echt wassen heeft ze geen tijd. O, wat is die vrouw naast haar vreselijk oud! Ze draait zich maar gauw de andere kant op. Zou zusje dat nou ook zien en er van schrikken? Ze kijkt omhoog naar waar zusje gehurkt zit onder het water, dat langs de anderen neerdruipt.

Zusje zit, verdiept de voeten in te zepen van de oude vrouw. Ze heeft het er druk mee en is zielstevreden.

Ze kijkt niet hoger dan de enkels. Gelukkig . . .

Vrije middag

Als vader zondagmiddag vrij heeft, - maar dat gebeurt lang niet altijd, - dan is het feest. Moeder heeft al drie dagen tevoren telkens van elk van hen een aardappel bewaard; ze heeft de schillen gevraagd, die de andere vrouwen weggooien, en daar heeft ze geduldig alle snippertjes aardappel uit gepeuterd. Ze heeft daar gelukkig tijd voor, want ze hoeft niet naar het werk, omdat het kleintje nog geen drie jaar is. Al die aardappels en die snippers heeft ze met een vork fijn gemaakt. Haar jam van de week en haar kwark heeft ze niet opgegeten, en nu doet ze die door de aardappelen en ze maakt er een taart van, als ze tenminste zondagmorgen een plaatsje op de kachel kan krijgen, maar dat lukt niet altijd, want er zijn er zoveel, die dat willen, en moeder kan niet zo hard schreeuwen als de andere vrouwen, dus daardoor komt ze niet zo gauw aan de beurt.

's Morgens zijn er altijd gamellen vol heet, koffieachtig nat,

zonder melk en suiker natuurlijk, maar je slikt er je droge boterham makkelijker mee door. Er is meer dan genoeg van; de meeste vrouwen gebruiken het voor de afwas, omdat het heet is, of om vlekken uit donkere jurken te maken. Er is geen heet water, dus die koffie komt goed te pas. Maar zondagmorgen vult moeder er haar thermosfles mee, die ze nog van thuis heeft meegenomen naar het vorige kamp en hierheen, en als vader dan 's middags vrij heeft, en het is gelukt om op de kachel een aardappeltaart te maken met kloddertjes jam er boven op, dan krijgen ze elk in hun kroes wat koffie met een klein scheutje melk er in van de melk, die het kleintje krijgt omdat ze nog geen drie jaar is. Ze zitten dan aan hun hoek van de lange tafel, elk met een stuk aardappeltaart vóór zich en met een kroesje koffie met melk, en ze vinden het bijna zo feestelijk en gezellig als het vroeger thuis is geweest.

Als vader héél erg uitgerust is, - moeder zegt altijd, dat hij wel moe zal zijn en dat ze hem met rust moeten laten, maar vader lacht haar meestal uit, - dan kruipen ze bij hem op schoot en vragen om verhaaltjes. Hij is vroeger schoolmeester geweest, maar nu moet hij mestwagens trekken en greppels graven. Toch vergeten schoolmeesters nooit, dat ze schoolmeester zijn geweest en verhaaltjes hebben verteld. Er komt altijd wel ergens een verhaal vandaan, dat ze nog niet kennen; het hindert ook niet, als ze het wél kennen, maar dan moet hij erg oppassen, dat hij geen fouten maakt, want anders zullen zij het hem wel eens even beter vertellen.

Zó, op vaders schoot, met een verhaal en een stuk aardappeltaart en een kroes koffie met melk, bestaat er helemaal geen barak meer, en geen lawaai van andere mensen en geen gehuil van andere kinderen. Er bestaat alleen een tafel, zoals thuis, en muren, zoals van de kamer thuis, - en vader en moeder, zoals thuis. Zó op vaders schoot, steek je als een klein kind je duim in je mond en denkt, dat alles is zoals vroeger.

Iedere zondagmorgen staan ze tegen het eind van de werktijd voor het hek. Als ze de mensen van de schoenen op tijd terug zien komen, hebben ze een beetje hoop, dat de mannen van het buitenwerk, waar vader bij hoort, ook op tijd terug zullen komen. Dikwijls blijven ze uren langer weg, juist op zondag; dan

zijn de groenen ergens boos om, - maar niemand weet, waarom ze boos zijn, - en dan is er straf. Laat in de middag, komen de werkers dan naar hun barak, moe en hongerig, en als vader dan gegeten heeft, kan er heus geen verhaal meer op overschieten, en geen schoot ook.

Als het mooi weer is, en ze anders de zondagmiddag gebruikt zouden hebben om over het kleine of het grote appelveld te wandelen aan vaders en moeders hand, met het kleintje in het klapkarretje, of om tegen de berm van een barak in de zon te zitten, dan is er meestal een andere straf. De werkers komen gewoon op tijd naar huis, maar onder het eten wordt de boodschap rondgezegd, dat ze op de door-de-weekse tijd middagwerk-appel hebben en dus gauw klaar moeten zijn met eten, anders komen ze te laat op appel. Meestal gaan ze dan niet naar het werk terug, maar ze hebben straf-exerceren: urenlang lopen en staan en knielen en looppas doen, en als ze moe worden, doen ze het niet goed genoeg, en dan moeten ze nog weer veel langer exerceren, om het beter te leren. Als er een paar te laat op het middag-appel zijn gekomen, krijgen die paar extra straf, maar allemaal moeten ze er langer om blijven. Daarom kijken alle werkers zo kwaad naar de laatkomers, omdat ze er allemaal straf voor krijgen. Ja, en als die lange uren dan zijn afgelopen, - dan gebeurt er niets prettigs meer. Vader gaat dan meestal naar zijn eigen barak, op bed liggen. Samen met moeder brengen ze hem dan zijn stuk taart en een kroesje koffie, en hij bedankt ze wel erg lief, maar hij kan niet eens meer tegen ze lachen.

Wat raar eigenlijk, dat je straf kunt krijgen als je niets gedaan hebt! Zo zijn vader en moeder niet; die geven haast nooit straf, en als ze straf geven, nou, dan heb je héél wat gedaan!

Maar het komt, doordat de groenen altijd kwaad op je zijn. Ze houden niet van Joden; telkens, als ze je ster zien, denken ze er weer aan, dat je een Jood bent. En hier zijn zovéél sterren en zovéél Joden. Dat maakt ze kwaad, en dan geven ze je straf. Maar je kunt het toch niet helpen, dat je een Jood bent? En dat je een ster draagt? Dat moet je juist.

Het is erg jammer. En het is erg moeilijk te begrijpen. Later misschien . . .

Benedenbuur

Van alle akelige en vervelende oude mensen vindt hij zijn benedenbuur wel het akeligste en het vervelendste. Nu is het wel waar, dat hij nog nooit in zijn leven zó vlak bij een oud mens heeft gewoond; als je boven iemand slaapt, heb je er wel erg veel mee te maken.

Doordat ze de hele dag op bed ligt, heeft ze er last van, als hij boven op zijn bed moet zijn en er op en er af klimt. Er is niets aan te doen, dat hij dan even zijn voet op de rand van haar bed moet zetten; anders komt hij er niet. En ze klaagt ook, dat er strootjes op haar vallen, als hij boven bezig is. Hij heeft de stro-matras toch niet gemaakt! Net of hij het expres doet!

's Nachts hoest ze. Nou ja, er hoesten er wel meer, - maar daar hoeft je toch zo'n drukte niet bij te maken! Ze hijgt en maakt allerlei geluiden, die niet bij hoesten horen, dus hij weet zeker, dat ze zich aanstelt. Moeder hoort er niets van, want die slaapt aan het andere gangpad, en als je niet vlak boven iemand ligt, hoor je er zoveel niet van. Niet dat hij slecht slaapt, - helemaal niet! Hij is geen aansteller! Maar de ogenblikken, dat hij wakker is, hoort hij haar hoesten en hijgen en raar doen, en dan krijgt hij de kriebels van boosheid en ongeduld.

Zoals vannacht is het nog niet geweest. Nu kan hij echt niet weer inslapen. Waarom geven ze haar 's avonds geen hoest-drankje, zoals hij vroeger thuis kreeg, als hij moest hoesten? Waarom doen ze er niets aan?

Nu heeft toch iemand anders het gehoord: er komt iemand met een lantarentje naar het bed van de oude vrouw toe. Hij hoort, hoe iemand een paar sussende woorden tegen haar zegt; het is de stem van de barakverpleegster, maar de oude vrouw geeft geen antwoord en hijgt maar door, op zo'n rare, ratelende manier.

De verpleegster zegt niets meer tegen haar, omdat ze toch geen antwoord krijgt. Ze gaat weg met haar lampje, en hij is al bang, dat ze er niets aan doet, maar na een kort poosje komt ze met een andere vrouw terug. Het is een barakkenleidster. Ze fluisteren een beetje samen; hij kan niet horen, wat ze zeggen.

Gelukkig wordt het hijgen wat minder; misschien hebben ze

er toch wat aan gedaan. Ze blijft hele pozen stil tussen de éne keer en de andere, zodat hij telkens denkt, dat het over is, maar dan opeens is het er weer.

Nu doen die twee vrouwen iets heel vreemds: ze fluisteren samen, tegelijk en half hardop, „Sjema”, en daarna nog meer Joodse gebeden. Als ze er mee ophouden, hoort hij de verpleegster zeggen: „Afgelopen.”

Opeens begrijpt hij het. Ze heeft zich niet aangesteld en ze kon het helemaal niet helpen en het is erg gemeen van hem geweest, zo kwaad op haar te zijn en hij zal nooit meer, nóóit meer kwaad zijn op iemand die hoest en hijgt. Want zijn benedenbuur is dood.

„Wat zullen we doen?” fluistert de verpleegster.

Hij ligt met zijn hoofd op de rand van zijn bed om te horen, wat ze zeggen. Hij hoopt, dat de verpleegster nu verder op haar blijft passen, want ze mogen hem niet alleen laten boven die dode oude vrouw. Dat kàn toch niet!

„Niets doen,” zegt de barakkenleidster. „Geen opschudding maken. Toedekken tot morgen vroeg het licht opgaat.”

Hij wil zeggen, dat ze hem niet alleen mogen laten, maar hij schaamt zich, dat hij het allemaal heeft gehoord. Net of hij iets heeft afgeluisterd, dat niets voor kinderen was. Hij ziet het lichtje weggaan en weet, dat hij alleen ligt boven zijn dode benedenbuur.

Nu ze dood is, weet ze misschien wel alles - ook, hoe lelijk hij altijd over haar heeft gedacht en hoe woedend hij vannacht is geweest. Hij probeert heel lief aan haar te denken, maar dan valt hem weer haar oude knorrige stem in, die klaagt over zijn voeten op haar bedrand en over de strootjes, en dan houdt alle liefde op. Vreselijk is dat! Je kunt niet eens helpen, hoe je over iemand denkt, en zij weet nu alles en vindt hem nog een akeliger jongen dan toen ze het nog kon zeggen!

Het ergste is, dat hij van alle schrik en al het wakkerliggen naar het washok moet. In 't pikkedonker moet hij op de rand van haar bed stappen, en ze is dood. Als hij groter was, zou hij zich aan zijn handen laten zakken van zijn eigen bedrand en zich zó laten vallen, - maar hij is te klein en zou zeker zijn benen breken. Hij moet wel op haar bed stappen.

In het ogenblik, dat zijn blote voeten op haar bed staan, heeft hij een gevoel, of hij haar aanraakt. Hij springt dadelijk op de grond, grabbelt onder haar bed naar zijn schoenen en rent weg, zich stotend tegen ieder ding in het smalle gangpad.

Als hij uit het washok terug komt, weet hij: niet weer op haar bed stappen, - niet naar zijn eigen bed terug. Hij tast zijn weg naar het andere gangpad en tast langs de bedden en telt ze, om moeders bed te vinden.

„Wat is er?” schrikt moeder wakker, als zijn kop en zijn armen boven haar bedrand uit komen. „Is er wat?”

„Ik ben bang, - moeder, ik ben bang, - toe moeder, mag ik voor deze keer bij je in bed?” fluistert hij gejaagd. Moeder heeft hem al binnen de rand getrokken en houdt de deken voor hem op, om hem eronder te laten kruipen.

„Heb je naar gedroomd?” vraagt ze.

Zou hij het gedroomd hebben? O nee, - het is echt gebeurd. Hij rilt.

„Stil maar,” zegt moeder, en legt zijn kop tegen haar wang. „Is het nou goed?”

„Ja,” zegt hij moe.

Moeder weet niet half, *hoe* goed het wel is.

Ze steken hun hoofdjes tezamen . . .

Vandaag komt er niets van de club of de les of de school of hoe je het noemen wilt, want er is een extra appel geweest, omdat er te weinig werkers waren, en toen is meteen de jeugdverzorging verboden en de juffrouw is naar de schoenentent gestuurd om oude schoenen te tornen. Nu moeten ze maar zelf zien, hoe ze hun dag doorbrengen.

Gelukkig is het droog weer, - anders zouden ze in de barak moeten omhangen en standjes van krijsende moeders krijgen, omdat ze overal aan zitten, terwijl er niets is om aan te zitten. Ze slenteren naar buiten uit de verschillende barakken en vinden elkaar en weten nog niet, wat ze met elkaar zullen doen.

De Franse kinderen boffen: die hebben hun jong juffrouwetje gehouden en spelen een kringspelletje en zingen een Frans liedje

er bij, waar de anderen niets van verstaan, maar waar ze toch graag naar luisteren, omdat het zo grappig klinkt. De Griekse kinderen hebben tóch nooit iets gedaan; die doen altijd precies, waar ze zin in hebben, net als de Griekse grote mensen, omdat de Joodse baas van het kamp, - de man, die altijd op het fluitje blaast als het appel is afgelopen, - zelf een Griek is en zelf alles mag. De kleine Italiaantjes uit Noord-Afrika horen haast niet bij het kamp; die hebben een meester met een stok, en als ze een Hebreeuws woord niet kennen, krijgen ze met die stok een tik tegen de benen. Ze lopen altijd op het appelveld les te krijgen, in de rondte, en de groenen schijnen dat maar goed te vinden, omdat ze elkaar toch niet verstaan. Zelf kun je alleen de paar jongetjes verstaan, die een mondjevol Hebreeuws kennen, - als je tenminste zelf Hebreeuws kent! In elk geval hebben deze bruine kindertjes er geen last van, dat de jeugdverzorging verboden is; ze krijgen er evengoed om met de stok.

Maar de gewone kinderen, die Hollands praten of Duitsachtig Hollands - echte Engelse kinderen zijn er niet, al hebben er een heleboel Engelse papieren, zonder een woord Engels te kennen, - de gewone kinderen weten niet goed, wat ze met hun dag zullen beginnen. Luchtalarm is er niet, dus ze kunnen vrij tussen de barakken rondlopen; maar je raakt ook eens uitgelopen, en wat dan? Je kunt wat houtspaandertjes bij elkaar zoeken voor de kachel in de eetzaal; als er geen houtspaandertjes meer te vinden zijn, ben je weer even ver.

Een groepje jongetjes hangt wat om bij het prikkeldraad. Ze zien uit op de brede ruimte, die er is tussen het kamp en de keuken en waarlangs de werkers altijd naar hun werk gaan. Er is een jongen bij, die altijd van te voren kan vertellen, wat ze morgen te eten krijgen, want zijn vader slaapt naast één van de koks. Niet dat het altijd uitkomt, - hij hoort het ook wel eens verkeerd en hij bedenkt ook wel eens, wat hij graag zou willen.

„Morgenavond krijgen we dikke soep,” zegt hij triomfantelijk, uitkijkend naar de keuken aan de overkant.

„’s Niet!” roepen er een paar. „Dikke soep krijg je maar twee keer in de week, en we hebben al twee keer gehad!”

„O, niet? De kok heeft het gezegd. We krijgen in ’t vervolg drie keer in de week.”

„Jij zal het weten!” wordt er gehoond.

„En ik weet nog meer: we krijgen vanavond zoete koffie.”

„Echt?”

Hoe het komt, dat de zoete koffie niet gehoond wordt, is niet na te gaan. Zoete koffie is nog veel zeldzamer dan dikke soep; zoete koffie is nog maar twee of drie keer voorgekomen. Misschien kunnen ze niet veronderstellen, dat 'n jongen zo iets zeldzaams als zoete koffie uit zijn duim zal zuigen.

„Echt. Let maar op, vanavond.”

Er komt een groepje politieke gevangenen langs, op weg naar hun werk. Ze houden zich nauwelijks op de been, slepen zich voort, in hun gestreepte gevangenispakjes, waar met rode verf kruisen of nummers of doodskoppen op geschilderd zijn, al naar hun straf. Op hun kaalgeschoren hoofd dragen ze een gestreepte katoenen muts, die ze voor iedere groene, waar ze langs komen, snel afnemen.

„Dat zijn streeflingen,” zegt een jongetje. „Zeker om die strepen op hun pakjes.”

„Och jô, - streeflingen is Duits! Omdat ze straf hebben!”

„Dan zouden ze toch straflingen heten?”

Zij kijken het wankele groepje na en zijn toch maar blij, dat hun vaders hun eigen, gewone pakjes dragen, ook al slepen ze zware karren en werken alsof ze streeflingen waren. Van iedere voorbij-getrokken kar bespreken ze de inhoud; misschien is er iets anders dan koolrapen in die wagen, die vóór de keuken stilhoudt, - ze kunnen het van hier niet zien.

„Nee, - koolrapen,” stelt de zoon van de buurman van de kok zakelijk vast. Niemand luistert naar hem.

Dan rijdt er een mestkar voorbij, die door een paard wordt getrokken. Op de bok zit een Sträfling, en in de wagen liggen, opgestapeld, lange, gevulde jutezakken. De man op de bok, die nooit mag praten met één uit het Joodse kamp, steekt vijf vingers omhoog tegen een voorbijgaande Jood.

De Jood knikt en schudt treurig het hoofd.

„Weet je wat dat zijn, in die wagen?” roept een jongen opgewonden. „Dat zijn dooien!”

„Je bent gek!”

„Nee, - ik weet het! Vijf dooien uit de barak van de streeflin-

gen! Hij wees met zijn hand, dat het er vijf waren! Ik heb het zelf gezien!”

„Vijf uit één barak, - dat kan toch niet? En in zakken?”

„Ja,” zegt de jongen trots, „bij de streeflingen is dat zo. O jé, soms nog veel meer dan vijf!”

De anderen zwijgen, geïmponeerd door zóveel wetenschap. Het kàn, - ja natuurlijk, het kàn waar zijn. Ze hebben straf, en dan is alles heel anders. Wat zouden ze gedaan hebben, dat ze straf hebben gekregen? Iets heel ergs misschien . . .

Ze kijken, stil geworden, de kar na tot waar hij het volgende prikkeldraad voorbijgaat.

Oude verhalen

De avond dat het Poerim wordt, haasten zich een paar mannen na hun werk naar de barakken van hun vrouwen en kinderen. Ze hebben de kleine, perkamenten rol bij zich, die ze nog van thuis hebben meegenomen. Daar staat het Poerimverhaal in, - het oude verhaal van Jodennood en ongedachte redding, - van een jong, dapper koninginnetje, dat zich inzette voor haar volk, - van kansen, die keerden in één dag. De vrouwen en de kinderen moeten dat verhaal horen, nu meer dan ieder ander jaar. De mannen, in het mannenkamp, kunnen het vanavond horen; daar worden ze niet over een half uur weggejaagd, zoals ze over een half uur uit het vrouwenkamp zullen worden weggejaagd.

Een man zet zich aan één van de tafels en rolt het perkament uit onder de lichtkring van de flauwe lamp aan de zoldering. Hij begint te lezen, haastig, maar toch met nadruk op elk woord uit dat wonderlijke verhaal, dat niet wonderlijker en niet bewogener is dan zijn eigen leven van de laatste jaren. Er komt een kring om hem heen staan: vooraan de kinderen, achter hen de moeders. Voor sommigen is dit Hebreeuws open en boeiend als een verhaal in de moedertaal; voor sommigen zijn het vertrouwde klanken uit de jeugd, lief en strelend daarom alleen; voor sommigen is het nieuw en uit een verre wereld. De kring groeit met iedere minuut; de achtersten zien de man niet, horen dof en ver zijn stem. Niemand wil dit eentonige recitatief missen. Is het niet een

verhaal, dat echt is gebeurd, en kan het niet morgen weer gebeuren: dat de redding komt van een kant, die je niet gezien hebt en waar je niet op hebt durven hopen?

Als het verhaal uit is, rent de man weg, het bijna-gesloten prikkeldraadhek door, dat het vrouwenkamp van het mannenkamp scheidt. Je mag zo iets niet doen: kinderen en moeders een verhaal vertellen, waar de hoop bij herleeft. Maar je doet het toch, en je rent zielstevreden terug, om straks aan je barakgenoten het verhaal opnieuw te vertellen.

De middag daarop hebben de kinderen feest. Geen groene mag het merken en er staat telkens een vrouw op de uitkijk; als de groenen zouden weten, dat het een feestelijke dag is, zouden ze de werkers langer houden en extra zwaar werk geven. Het is het geheim van iedere barak, waar kinderen zijn, - het stralende geheim. De moeders hebben allen een aardappel en een lik jam gegeven, en een paar van de handigsten hebben, tot gisteravond het licht uit ging, de kachel brandende gehouden en feestelijke taarten gemaakt. Een paar moeders hebben nog tafelkleedjes in hun koffers gevonden. Alle kinderen hebben het mooiste aan, wat nog uit hun rugzak te voorschijn komt: hun haren zijn nat van het kammen en de krul-pogingen in het washok. Er zijn een paar kinderen met kleurige lappen om, want op Poerim moet je je verkleden, en waarom kun je niet koningin Esther zijn, ook in een barak?

O, het is feest! Er is een man, die kan zingen, en die ze stillettjes uit de schoenentent hebben weg gehouden, door er een vrijwilliger voor in de plaats te laten gaan om het getal werkers vol te maken. Hij gaat de éne barak met kinderen uit en de andere in, de hele middag. Hij zingt en hij laat de kinderen zingen en hij krijgt stukken aardappeltaart en kroezen zwart nat, dat koffie heet, en hij wordt er vrolijk en dronken van. Op Poerim moet je net zó dronken zijn, dat je de vijand niet meer vervloekt. Hij is dronken van de koffie en hij vervloekt niemand meer; hij zegent, hij zegent deze kinderen en deze moeders en het jonge, dappere koninginnetje, dat zich inzette voor haar volk. Hij is net zó dronken, dat hij het verschil niet meer ziet tussen de nood van het heden en de redding in het verleden. Och, - maar het is ook zo'n oud verhaal . . .

En als het Pésach wordt . . .

Is het vandaag gebeurd? Gisteren? Moesten de kinderen Israëls in Egypte mestkarren trekken en loopgraven spitten en oude schoenen uit elkaar torden? Neen: ze moesten tichelstenen bakken en steden en piramiden bouwen. Was dat Farao in Egypte, die woedend brulde: „Luiaards, - luiaards zijn jullie!“? Neen: het waren mannen in een groen uniform met een doodskop als sieraad en symbool. Waren dat de opzichters in Egypte, die met straf bedreigd werden als de slavenmassa niet meer werk afleverde? Neen: het waren de barakkenleiders. Was dat het slavenbrood der ellende, dat niet rijzen wou? Neen, het waren droge, harde stukken donker brood, met centimeters afgemeten en begerig, zonder boter, verslonden. Was dat de nacht der bevrijding, toen . . .

Ach neen, - niet verder denken. Het is zo verwarrend.

Maar als het Séderavond is, de inzet van Pésach, - de avond, waarop overal in de wereld een Joodse jongste vraagt, waarom deze avond zo anders is dan alle andere avonden, dan haasten zich weer mannen naar de barakken van hun vrouwen en kinderen. De symbolen, die het antwoord op de vraag van de jongste levend moeten maken, zijn al door vrouwenhanden klaar gezet. Alleen: ze zijn anders dan alle andere Séderavonden.

Er is geen matza op de Séderschotel, om te herinneren aan het slavenbrood der ellende en tegelijk aan de haast, waarmee de kinderen Israëls Egypte verlieten, de haast, die hun de tijd niet liet om hun broodbeleg te laten rijzen. Het eigen brood is genoeg brood der ellende. Er is geen bitter kruid op de Séderschotel, om te herinneren aan de bitterheid der slavernij, de dagelijkse koolrapen herinneren genoeg aan de bitterheid van de eigen slavernij. Er is geen beentje en geen ei op de Séderschotel, om te herinneren aan het Pésachoffer, waarmee elk zich verklaarde te behoren tot hen, die bereid waren tot de bevrijding. Bereid is ieder tot de bevrijding, - maar er *is* niets, *nóg* zo armelijk; er is alleen een ongeschilde aardappel in plaats van het ei, en een stukje vlees, gevist uit de koolrapen.

„Waarom is deze avond zo anders dan alle andere avonden?“

Een klein meisje vraagt, en de man antwoordt. Hij antwoordt met het oude verhaal van verdrukking en bevrijding. De gezich-

ten in de kring rondom hem zijn zacht en gelukkig: de verdrukking kennen ze, en in de bevrijding geloven ze.

Want sterrekinderen léren geen geschiedenis, - ze léven geschiedenis. En als ze in de bevrijding niet geloofden, was hun geschiedenis al lang uit geweest: een oud verhaal met een droevig slot.

Het *is* niet uit, - nog *làng* niet!

Uitverkorenen

Niet te begrijpen, - o, niet te begrijpen!

Op het ogenblik, dat de werkers hun middag-appel hebben gehad en hun gewone weg zullen gaan, - het hek uit, iedere groep naar de plaats van zijn werk, - roept de bevelende stem van een groene:

„Mensen met Palestina-papieren niet naar het werk! Op de appel-plaats blijven!”

Niet naar het werk. Op bevel niet naar het werk. De andere groepen weg zien trekken, de troosteloze sleurgang van twee keer per dag, en zelf achterblijven, omdat je Palestina-papieren hebt.

Kinderen hebben het gezien en gehoord en rennen terug naar de barakken om het rond te schreeuwen. Niemand gelooft het; er is zo vaak hoop opgevlamd en gauw weer uitgedoofd. Wie kan nog van deze sterrehel iets goeds verwachten? Die hier binnen gaat, laat alle hoop varen.

Van verre luisteren de kinderen, die, teleurgesteld, geen geloof hebben gevonden, en de enkele moeders, die zich hebben laten meeslepen, naar wat tot de achtergebleven werkers op het appel-veld gezegd wordt. Een paar slimmerds zijn de barak ingegaan, die op het appel-veld uitziет; niemand let op ze of stuurt ze er uit.

„Teruggaan in de barakken, en binnen tien minuten hier zijn met alle papieren en alle familie!”

Niet te begrijpen, - o, niet te begrijpen!

In de zes scheppingsdagen wachtte het heelal aan het begin

van iedere nieuwe dag niet ademlozer op Gods nieuwe schepingswoord.

Voor die hier staan en naar de uitverkoren namen luisteren, is het appel-veld het heelal, en met iedere nieuwe naam ontstaat of vergaat een wereld. Voor wie zijn naam hoort noemen, gaat een wereld open; voor wie zijn letter in het alfabet voorbij hoorde gaan zonder dat de eigen naam klonk vergaat de wereld.

De uitverkorenen staan in een aparte groep, in rijen van vijf. Wat zal er met hen gebeuren? Natuurlijk iets goeds. Misschien naar een beter kamp, en meer naar het zuiden, naar het oosten, dichterbij Palestina toe. Misschien in een vrij land. Naar Palestina zelf, - daar denkt niemand aan, behalve de kinderen. Nu ja, - je moet een kind zijn om in sprookjes te geloven, - en hier, op het appel-veld, waar zó veel geleden is, en met de blaffende stem van een groene boven je hoofden, *is* Palestina immers een sprookje? Gelukkige kinderen . . .

Als de lijst is afgelopen, begrijpt niemand, volgens welke richtlijn gekozen is. Zij, wier leven het dichtst aan Palestina verbonden is, staan achtergelaten, en zij, die nauwelijks wensen Palestina ooit te zien, zijn uitverkoren. De twee groepen, tegenover elkaar, kijken elkaar stom aan; een enkel kind onder de achtergelatenen begint te huilen. Het fluitje gaat, als iedere dag, als het appel is afgelopen. De twee groepen, opeens weer tot één geworden, gaan naar hun barakken terug; moeders troosten huilende kinderen en vrouwen troosten verbijsterde mannen.

„Het zal wel weer op niets uitlopen,” zeggen de grote mensen.

Maar de kinderen, die hun naam hebben horen noemen, halen hun bezittingen uit hun rugzak te voorschijn en pakken ze op nieuw in. *Zij* zijn klaar voor de reis naar Palestina.

De andere morgen gaan de mensen met Palestina-papieren weer gewoon naar hun werk. Maar 's middags moeten ze achterblijven, zoals gisteren; allemaal.

Van de namen van gisteren zijn enkele weggefallen en er zijn enkele bij gekomen. Is het een duivels spel, dat met hen gespeeld wordt? Hoeveel van deze spanningen kunnen ze nog doormaken, zonder gek te worden en dood en vernietiging over het kamp te brengen?

En weer staan ze in twee groepen. Maar nu wordt de groep der achtergeblevenen met een snauw naar de barak teruggejaagd, en de groep der uitverkorenen wordt aangesproken op een toon, die nieuw is in dit kamp: alsof er tot mensen het woord wordt gericht. Zij moeten binnen een half uur terug zijn op het appelveld, met al hun bagage.

Gaan ze op reis, vandaag al? Waarheen? En zouden de groenen werkelijk geloven, dat ze alle smaad en alle vernedering met één slag vergeten zijn, als er op het laatste ogenblik tot ze gesproken wordt, alsof ze mensen zijn?

Ze schuifelen langzaam voort, in rijen van vijf: het éne kamphek uit, alsof ze naar het badhuis gaan, - en het volgende hek, weer in, naar een stenen barak, die niet meer tot dit kamp behoort en er door prikkeldraad van gescheiden is.

Dus dit is de reis: van het éne kamp naar dat ernaast. Maar ook naar een andere wereld, waar geen slavenwerk gedaan hoeft te worden, waar het appel op z'n hoogst een kwartier duurt en waar de groenen spreken in plaats van schreeuwen.

De barak heeft de vorm van een stal. Ieder zoekt zich een bed en richt zich weer in, alsof er nooit iemand aan een reis had gedacht.

„Moet je weer barak leiden?” vraagt bedrukt het kleine meisje, wier moeder barakkenleidster is geweest.

„Nee,” zegt de moeder, zielsgelukkig, „hier hoef ik *niets* te zijn.”

„Alléén maar moeder!” juicht het kind.

Door het prikkeldraad zien ze die avond, dat de mensen en kinderen van het oude kamp uren en uren op het appel staan, tot de duisternis valt.

Frans

Geweldig, zoveel als de grote mensen je laten leren, als ze niets anders om handen hebben! In het andere kamp waren de meeste vaders en moeders de hele dag naar het werk, en langzamerhand

de meeste meesters en juffrouwen ook, - maar hier hebben ze alle tijd en kunnen je laten leren zoveel ze willen.

Niet dat ze het erg vindt: leren kan haar niets schelen. Ze vindt het niet naar en niet prettig. Op school was het ook zo: ze zorgde, dat ze ieder jaar over ging, en het kostte haar niet veel moeite ook, maar achten en negens haalde ze nooit.

Och, - als je er de grote mensen een plezier mee kunt doen . . . Ze heeft wel gerekend op véél spelen en véél draven over het kleine appel-veld, nu alles in deze nieuwe barak zo anders is dan in de vorige. Maar er blijft ook nog wel tijd over om te spelen, en de grote mensen zelf leren net zo hard als de kinderen, of nog harder. Hebreeuws, - altijd en overal Hebreeuws. Ze hopen toch altijd nog, dat ze naar Palestina worden gestuurd, en als je geen Hebreeuws kent, sta je met je mond vol tanden. Er zijn grote mensen, die nog Hebreeuws moeten leren lezen, en er zijn er, die op de les Hebreeuws met elkaar praten of het niets is en die hele boeken in het Hebreeuws navertellen. Er zijn een oude opa en oma, die zijn allebei bang, dat ze hun les niet zullen kennen bij hun meester, en die wandelen 's avonds altijd gearmd over het appel-veld heen en weer en overhoren elkaar woordjes.

Zij zelf heeft wel Hebreeuws leren lezen, en een klein beetje woorden kent ze ook wel, en ze weet, hoe heel anders het in elkaar zit dan Hollands, maar daar houdt het ook mee op. Het grappige is, dat alles, wat ze vroeger van alle vakken op school heeft geleerd, weer bovenkomt, nu ze weer aan 't werk wordt gezet. Dat geeft je een beetje plezier er in. Maar zoals de grote mensen, die 's avonds ook nog naar een spreker gaan luisteren in de mannenbarak, omdat ze in dit kamp 's avonds niet meer uit elkaar worden gejaagd en omdat er 's avonds nooit inspectie is, - dat zou ze voor geen goud doen. Ze moet al gapen als ze er aan denkt. Nou ja, maar ze zijn ook veel te blij, dat ze nu kunnen doen, waar ze zelf zin in hebben, - en als ze er nu zin in hebben, naar een spreker te luisteren . . .

Juist als ze weg wil gaan uit het w.c.-huisje, dat hier ook al veel mooier is dan aan de andere kant van het prikkeldraad, ziet ze, dat op de witgekalkte muur met potlood een hele geschiedenis geschreven staat. Ze loopt er heen om te zien wat het is, en lacht

hardop van verrassing: het is Frans!

Het begint met „Nous sommes”, en dat klinkt net als een themazinnetje, want op school heeft ze juist nog gehad van „j'ai - tu as - il a - nous avons - vous avez - ils ont” en ook nog van „je suis - tu es - il est - nous sommes - vous êtes - ils sont”, dus „nous sommes” is haar bekend genoeg. Gelukkig, dat ze juist de laatste tijd zo aan 't leren is geslagen en zich daardoor alles herinnert, anders had het niets voor haar betekend.

„Nous sommes des juifs de Warschawa.”

Juifs is Joden, maar verder kan ze er niet uit wijs. Moeder halen, - die zal er wel alles van begrijpen, en die is tegenwoordig tóch al zo op leren uit . . .

In 't voorbijgaan ziet ze nog één zinnetje ergens anders alleen staan:

„Nous partirons pour l'échange.”

Partir is vertrekken, - dat weet ze nog van het lesje van de trein. Pour is voor. Nou ja, - moeder zal het wel weten.

Ze is een beetje opgewonden om het bijzondere, als ze moeder meeneemt naar het huisje. Ze laat trots zien, dat het werkelijk Frans is, dat lesje daar op de muur.

„Misschien is het wel een militair geheim!” zegt ze nog tegen moeder. „En dan heb ik het ontdekt!”

Moeder leest het stil voor zich heen. Wat ze leest, is dit:

„Nous sommes des juifs de Warschawa. Tout le ghetto de Warschawa a été brûlé. Tout les juifs du ghetto ont été tués par le gaz ou le . Ils se sont défendus comme des héros. Hommage à eux, qui sont nos frères, nos héros. Nous espérons partir pour l'échange, pour Palestine.”*

„Ja,” zegt moeder hardop.

„Wat is het?” vraagt ze gespannen. Het succes is niet zo groot, als ze gehoopt had.

„Och . . . niets . . .,” zegt moeder dromerig. „Een beetje geschiedenis.”

„Franse geschiedenis?”

„Nee,” - moeder schudt langzaam het hoofd, - „nee, - Joodse.”

* Wij zijn Joden van Warschau. Het hele getto van Warschau is verbrand. Alle Joden van het getto zijn gedood door gas of door (een onleesbaar woord). Ze hebben zich als helden verdedigd. Eert hen, die onze broeders, onze helden zijn. Wij hopen voor uitwisseling naar Palestina te vertrekken.

Dobbelspel

Sjawoe'oth, - o, een stralende, heerlijk dag!

De kinderen halen hun mooiste en dunste jurkjes te voorschijn en lopen pronkend over het appel-veld heen en weer. Vóór aan de andere kant van het prikkeldraad het appel begint, doen de mensen en kinderen daar, alsof ze zo'n beetje in de buurt van het prikkeldraad wandelen, maar ondertussen roepen ze elkaar groeten toe en wensen elkaar een goede feestdag. Ze weten, hoe gevaarlijk het is: de beide kampen mogen niet met elkaar in aanraking komen en niet met elkaar spreken, en als de man op de wachttorens het merkt, schiet hij, zonder waarschuwing, maar kùn je het laten, op zo'n zonnige dag, die bovendien nog een feestdag is, elkaar iets goeds toe te roepen?

Als straks de groenen voor het korte, makkelijke appel - wat is het tellen van driehonderd Joden! - in het geluiskamp zijn, mogen ze vooral niet merken, dat er een Joodse feestdag is; dan zouden ze in het andere kamp dubbel moeten werken en uren langer op appel staan. De feestelijke jurkjes van de kinderen kunnen geen kwaad: die worden op rekening van de stralende dag geschoven.

Er zit verrassing in de lucht: er moet, er *moet* iets goeds gebeuren vandaag . . .

Als het middag is, en een beetje heet om nog aan verrassingen te denken, en de Amerikaanse vliegtuigen als zwermen van witte, blinkende vogeltjes hoog over het kamp heen trekken, en het luchtalarm de wegen tussen de barakken uitgestorven doet schijnen, - dan wordt opeens voor dit Palestinakamp het luchtalarm opgeheven: allen moeten onmiddellijk op de kleine appel-plaats verschijnen. Waarvoor? Het moet iets goeds zijn! Vandaag kan het niet anders dan iets goeds zijn! De kinderen gillen en joelen van verwachting, maar de grote mensen, bang dat het goede hen weer zal worden afgenomen als ze zich niet netjes gedragen, mannen ze streng tot stilte.

Ja, het is iets goeds. De commandant is er, en een andere groene, een heel hoge, die alleen maar in het kamp komt als er iets met uitwisseling gaande is. Nu zal het dan werkelijk tot een reis komen, - waarheen, dat komt er niet op aan!

Als ze, getraind door de dagelijkse ervaring van een half jaar, gauw in rijen van vijf staan opgesteld, de kinderen vóór de groteren, begint het opnoemen van namen en geboortedata. Wie genoemd is, moet apart gaan staan, weer in rijen van vijf. Het lijkt op wat er op het grote appel-veld is gebeurd, aan de andere kant van het prikkeldraad, vijf weken geleden, - alleen, toen stonden er meer dan duizend en nu maar driehonderd op hun naam te wachten. In de rij, die het alfabet moet volgen, zijn enkele namen uitgevallen. De overgeslagenen kijken elkaar aan; wat moet dit betekenen? Misschien komt straks een aanvulling, als het alfabet is afgelopen. Maar gerust zijn ze niet.

De commandant, die zelf de namen niet opleest, springt telkens op en tuurt onrustig door zijn verrekijker naar de blinkende stipjes in de lucht. Hij heeft voor deze paar barakken het luchtalarm laten opheffen, omdat dit haast had, maar tenslotte is hij zelf ook in de open lucht, en je weet nooit, wat die vliegtuigen van plan zijn.

De sterrekinderen en hun vaders en moeders hebben wel iets anders om aan te denken dan vliegtuigen. Een bom, - een schietpartij in duikvlucht, - wie geeft daar wat om? Of je verlost wordt of niet, - of je naam overgeslagen wordt of niet . . .

„Naar binnen!” beveelt de commandant. „Straks weer in dezelfde opstelling gaan staan!”

Midden in het alfabet. En niemand weet, of de overgeslagenen aan het eind nog genoemd zullen worden en wie er uit de rest van het alfabet nog zullen uitvallen.

Er is een klein sterremeisje, dat op het certificaat van een andere vrouw mee hierheen is gekomen. Die vrouw heeft het kind van Polen terug kunnen houden, doordat ze het kind tot zich nam, om het in Palestina aan de eigen ouders terug te geven, die het vijf jaar geleden als baby moesten achterlaten en misschien niet meer weten, dat het leeft. De naam van het kleine sterremeisje is genoemd, - maar de pleegmoeder is overgeslagen. Wat betekent het? Er zijn een vader en moeder, wier oudste meisje zó ziek is, dat alleen een heel spoedig vertrek uit deze sterrehel haar kan redden. Ginds, in Palestina, - als ze daar maar eenmaal is . . . Maar ze zijn overgeslagen. Wat betekent het? Ze vragen het elkaar, de volwassenen, en de overgeslagen kinderen zijn

er stil van. En die niet stil zijn, worden met een snauw tot stilte bedreigd door moeders, die anders nooit snauwen en dreigen. O, God, waarom weten ze ook niets en waarom is het middenin afgebroken!

Dan loeit het veilig sein, en verslagen van spanning gaan ze naar hun plaatsen terug.

De lijst gaat verder. Er vallen er meer uit, en als het alfabet uit is, staat aan de éne kant de groep der opgeroepen en aan de andere kant een groepje van vijftig vergetenen. Er komt geen aanvulling, - de spanning is voorbij. De commandant, zakelijk, deelt mede, dat de opgeroepen waarschijnlijk deze week zullen reizen. Het aantal is te groot geweest, en in Berlijn zijn vijftig namen geschrapt. Hij kan er niets aan doen. Wie wat te vragen heeft, kan het doen.

Er treden een paar naar voren, al weten ze, dat er toch niets te veranderen is. Het kleine sterremisje, aan de hand van haar pleegmoeder, staat er ook.

„Commandant,” zingt haar hoog stemmetje, „zeg, commandant, moet ik alléén naar Palestina? Commandant, *luister nou! Of ik alléén naar Palestina moet!*”

De commandant, in het nauw gedreven, zwijgt. Het sterremisje haalt de schouders op.

„Hij verstaat me niet,” zegt ze teleurgesteld.

De pleegmoeder tilt het kind op en biedt haar te koop aan.

„Welke vrouw wil op reis voor dit kind zorgen?” vraagt ze.

Er gaan een paar vrouwenhanden omhoog. De pleegmoeder aarzelt even, kijkt zoekend de vrouwenhanden langs en de vrouwengezichten, en kiest. Ze zegt niets; ze kust het kind en reikt het aan de nieuwe pleegmoeder over. Een droom vervliegt: een droom van waanzinnig-gelukkige ouders, die een levend kind terugkrijgen uit haar handen. Ze zullen het terugkrijgen, - maar de droom, háár droom, waarvan de vervulling een heel leven waard zou zijn geweest, de droom is vervlogen.

Het kind staat stralend in de rij der opgeroepen en knikt de vrouw, die in de rij der overgeslagenen terug is getreden, triomfantelijk toe.

„Ik ga *fijn* naar Palestina!” schalt haar stemmetje.

De vijftig teruggestuurden moeten hun rugzakken pakken en terug gaan naar de andere kant van het prikkeldraad. Gauw, - gauw, - want ze zijn opeens geen mensen meer, tegen wie men op een behoorlijke toon spreekt, maar nummers uit het slavenkamp, die opgejaagd en toegeschreeuwd moeten worden. Gauw, - gauw, - geen twee soorten door elkaar, - en een beetje opschieten!

De gelukkigen, die deze week zullen reizen, helpen ze, wat ze kunnen. Hun vreugde versmelt in het lijden met de anderen. O, dit dobbelspel, - dit grove spel om mensenlevens!

Aan de andere kant van het prikkeldraad slepen de vijftig hun vracht moeilijk voort en wachten om in een barak te worden ingedeeld. Het is alles als vijf weken geleden; morgen zullen ze weer naar het werk gestuurd worden of uren op appel staan.

Een sterrejongen, het magere, witte gezicht tot een masker verwrongen, keert zich om en tuurt over het appel-veld naar het prikkeldraad en wat daarachter ligt: het paradijs van vijf weken.

De moeder, zelf verslagen en ineengedoken, legt een troosten-de hand op zijn schouder. Maar de jongen trekt zijn schouder weg onder haar hand en grauwt hees:

„Blijf àf.”

Dan, geschrokken van haar ontdaan gezicht, keert hij zich om en huilt, zoals een jongen huilt: rauw en wild, en zonder tranen.

Heen en weer

Als ze terugziet op wat er allemaal gebeurd is in die paar weken, nadat die vijftig weg zijn gestuurd en niet mee mochten op hun reis . . .

Ze heeft alles samen gedaan met haar vriendinnetje, want zelf is ze zonder iemand, die bij haar hoort; vader en moeder zijn al lang in Palestina, een half jaar nadat ze haar voor de veiligheid naar Holland hadden gestuurd, omdat er in Duitsland zo'n vreselijke nacht was geweest en omdat ze niet wilden, dat hun kleine meisje - tien jaar was ze toen, - nog vaker zo'n nacht mee zou maken. Och, er zijn later in Holland nog veel meer nachten en dagen geweest, die even erg waren, - en voor haar was dat erger dan die

ene in Duitsland, omdat ze nu bij vreemden was en niet met vader en moeder samen, en omdat ze groter was geworden en alles veel beter begreep. Als ze toen niet naar Holland was gestuurd, zou ze nu al lang met vader en moeder in Palestina zijn, - maar dat hebben ze tevoren niet kunnen weten. En dat ze nu tòch naar vader en moeder zal reizen, dat kan ze nog niet geloven, - ook nu niet.

In de week na Sjoewe'oth is er op een morgen gezegd, dat ze in enkele uren hun bagage klaar moesten hebben, om die te laten nakijken en wegen. Ze hebben toen werkelijk geloofd, dat de reis vandaag zou zijn; de groenen hebben dat ook geloofd, anders zouden ze zich niet zo'n moeite hebben gegeven met het wegen van de bagage. En toen ze in de middag klaar stonden, moe en bezweet en erg gespannen, - toen is opeens het bevel gekomen, weer in de barak te gaan en de bedden op te maken, want de reis werd voor onbepaalde tijd uitgesteld.

Ze hebben toen allemaal wel geweten, wat „onbepaalde tijd” betekent: voor altijd. Nooit, nooit zullen ze hier weggkomen; het is nog erger dan met die vijftig teruggestuurd, want die hadden hun bagage nog niet klaar en gewogen. Alleen: ze hoeven niet naar het kamp terug, waar ze dadelijk weer aan 't werk zouden worden gezet. Ze blijven bij elkaar: een troepje van tweehonderdvijftig, die voor Palestina bestemd zijn geweest.

Maar anderhalve week later komt opeens een heel ander bevel: terug verhuizen naar het oude kamp. Nog niet werken, - nog niet in de andere barakken verdeeld, - nog samen in één benauwd, klein barakje, dat gauw voor hen is leeggeruimd en niet eens schoongemaakt.

Nòg samen, - maar de groenen schreeuwen weer tegen je zoals er altijd in het oude kamp tegen je geschreeuwd wordt. Vóór de verhuizing goed en wel begonnen is, verandert de toon al. Ze kunnen zelf hun bagage slepen, en vlug ook! Jawel, die oude vrouw daar ook, - die stelt zich maar aan, of ze zo oud is!

„Hoe oud ben je?” schreeuwt de groene tegen de oude vrouw, die haar rugzak voort tracht te krijgen.

„Zevenenzeventig,” zegt ze, met een krachtige stem.

„Dat lieg je.”

De oude vrouw straalt van trots, omdat hij niet gelooft, dat

ze werkelijk zevenenzeventig is. Het geeft haar zó'n kracht, dat ze de rugzak een heel eind verder zeult.

En zo zijn ze dan weer in het oude kamp terug gekomen, en de anderen, die niet weg zijn geweest, durven ze haast niet aan te kijken, omdat ze zo'n medelijden met ze hebben.

Maar *zij* heeft medelijden met die anderen, die zonder ophouden, zonder weken van verademing, in hun sleur door moesten gaan. Ze heeft van iedere dag in het andere kamp genoten, en doordat ze nooit werkelijk geloofd heeft, dat ze naar Palestina en naar vader en moeder zou gaan, is ze niet eens erg teleurgesteld. Honger heeft ze daar net zo goed gehad als ze het hier weer zal hebben, dus dat maakt zoveel verschil niet. Nee, - ze heeft het goed gehad, en wat verder komt, neemt ze op de koop toe.

Wat verder komt . . .

Nog een week later worden ze weer bij het werk ingerekend. Er moeten zo-en-zoveel werkers uit deze barak geleverd worden; de leiders moeten zelf maar uitzoeken wie. En omdat zij in het andere kamp jarig is geweest en vijftien is geworden, en omdat er anders misschien moeders van kleine kinderen worden gestuurd, is ze de barakkenleiders vóór en meldt zich. De ouders van haar vriendinnetje, - dat nog geen vijftien is, anders konden ze fijn met z'n tweeën gaan, - vinden het helemaal niet goed, dat ze naar die stoffige schoenentent gaat, maar ze heeft zich gelukkig al gemeld en nu is er niets meer aan te doen.

Ze is een beetje opgewonden, als ze er voor 't eerst heen gaat. Ze vindt het een avontuur. Als ze er uren zit, zo krom als een hoepel, omdat je van de honger zo weinig fut in je rug overhoudt en omdat ze al lang niet meer weet hoe een stoelleuning er uit ziet, - zakt de opwinding, en van het avontuur is niet veel over. Het is vies en stoffig, en de zon staat op de tent met al die honderden mensen erin en maakt het er broeierig-heet. Maar de vrouwen aan haar tafel leren elkaar heerlijke kookrecepten uit de vroegere tijd; dat helpt tegen de honger. En het meisje tegenover haar overhoort haar Hebreeuwse woordjes, die ze in het andere kamp hebben geleerd. Zó komt de tijd toch voorbij.

In de middag ziet ze, dat de vrouw naast haar alleen maar schoenen tornt, als de groene in hun buurt komt om toe te kijken

en een beetje te blaffen; als hij er niet is, maakt ze van snippers leer de leukste bloemen en corsages, die ze bedenken kan. Als zij het ontdekt, wordt ze helemaal wakker van plezier; ze vraagt of ze het af mag kijken.

„Als je net zo voorzichtig bent als ik,” zegt de vrouw en zit opeens weer schoenen te tornen, omdat achter hen de groene staat te kijken. Ze schrikt er wel even van, want ze had hem helemaal niet zien aankomen, maar zodra hij weer weg is, volgt ze de vlugge vingers van haar buurvrouw en kijkt haar de kunst af. Ze is handig, en die middag brengt ze een bruine corsage mee voor de bruine mantel van haar vriendinnetje.

Zó, met op de groene passen en Hebreeuwse woordjes en corsages, is het best uit te houden. Voor een week of wat tenminste . . .

En nu, vandaag, heel in de vroegte, is er dat plotselinge, dat ze geen van allen kunnen begrijpen en geloven: het plotselinge bevel om vlug te pakken, want vandaag zal de reis naar Palestina doorgaan.

„Het is niet waar,” denkt ze de hele tijd, terwijl ze voor de zoveelste keer haar bezittingen inpakt, „het is niet waar, dat ik naar vader en moeder ga. Het is al die keren niet waar geweest.”

Maar het kàn deze keer toch waar zijn: ze mogen niet eens afscheid nemen van het overige kamp, - er wordt iemand op wacht gezet om alle anderen weg te houden, maar uit de verte wuiven en roepen ze elkaar toe en die veel van elkaar gehouden hebben, huilen van verre, omdat ze elkaar wel nooit weer zullen zien. Dan kàn het toch waar zijn, als de groenen direct zo streng zijn en als ze de bagage zo precies nakijken!

„Het is niet waar. O, laat ik toch niet geloven, dat het waar is!” Maar ze begint het te geloven.

Aan het eind van die vreemde drukke morgen, als de groenen bijna klaar zijn met het nakijken van de bagage, het weggooiën van alle papieren en brieven, het wegnemen van alle medicijnen, en als ze zich klaar moeten maken om uit het kamp weg te gaan, alle bezittingen op een hoop achterlatend en met alleen een klein tasje in de hand, - dan worden er een paar van de teruggestuurden uit het kamp geroepen, omdat ze misschien toch nog mee mogen.

Want er zijn een paar heel zieken, die zouden sterven als ze de reis begonnen, en er is een oude moeder, die liever bij haar kinderen en kleinkinderen blijft, en in plaats van dezen, die niet meegaan, worden die paar anderen geroepen. Ze staan zwijgend en ontdaan tegenover de commandant en wachten af, wat er zo plotseling over hen besloten wordt. De pleegmoeder van het kleine meisje, dat door haar naar haar ouders teruggebracht zou worden, is er ook bij; ze is heel wit, omdat ze gaat geloven, dat haar droom nu toch nog vervuld zal worden. Als hun papieren zijn nagekeken, moeten ze terughollen naar hun barak, al wat ze bezitten maar zó in een rugzak smijten, en meegaan. Het is de hoogste tijd.

En dan begint de uittocht: het hek uit, alsof ze naar het badhuis gaan. Maar ze gaan deze keer niet naar het badhuis, en ook niet naar een volgende barak. Ze gaan verder. Waarheen? Waarheen?

Overal waar groepjes Joden aan het werk zijn, worden hun goede wensen nageroepen. Niet heel hard en zonder duidelijk het gezicht naar ze toe te wenden; ze mogen immers niet met elkaar in aanraking komen, deze twee soorten Joden! Maar de goede wensen dringen toch tot hen door en doen hen pijn, omdat ze al die anderen achterlaten.

Zij en haar vriendinnetje lopen aan weerszijden van de moeder van de één. Ze zijn moe van de bewogen morgen en ze kunnen niet praten. Wat ze te praten hebben, zou toch telkens op hetzelfde neer komen: waarheen? En ze zouden er elkaar toch geen antwoord op kunnen geven. Voor een grote garage moeten ze stilhouden. Er worden vrachtauto's en een enkele kleine auto uit gereden; daar zullen ze zeker de nacht doorbrengen, tot ze werkelijk vertrekken, en daarom moet de garage eerst leeg worden gemaakt.

Ze staan te wachten in de felle zon en weten niet, hoe ze recht op moeten blijven. Ze mogen niet op de grond gaan zitten.

Een oude vrouw, die niet begrepen heeft, dat ze had mogen wachten tot een vrachtauto de ouden en zieken hierheen zou brengen, vraagt de groene, of ze binnen in de garage een rustplekje mag zoeken.

„Ach wat!” roept hij. „Mijn moeder is tweeëntachtig en die zit iedere nacht in de schuilkelder!”

Zij hoort het, omdat ze vlak achter de oude vrouw heeft gelopen. Ze heeft opeens een wonderlijk gevoel van medelijden met die man, die zo brult en schreeuwt en zo hard is, omdat zijn moeder iedere nacht in de schuilkelder zit. Ze schaamt zich vreselijk, dat ze medelijden heeft met een groene, die geen medelijden heeft met één van hen. Ze zal het nooit durven vertellen.

Als ze eindelijk in de leeggeruimde garage binnen mogen, gaan ze op de grond zitten, zoveel mogelijk tegen een muur. Ze worden erg smerig, maar ze zouden niet langer kunnen staan. Hier is het tenminste koel.

Dan komt het lange in de rij staan om door een Duits oud juffrouwkje te worden nagekeken en betast, of ze niets in hun kleren verborgen hebben. Ach, ze hebben niets verborgen en ze zouden ook niets willen verbergen. Ze willen zo graag weg van hier, zonder iets, - hoe zouden ze dan nog iets willen verbergen?

Het is nacht geworden. De mannen zijn gekomen en onderzocht, - de ouden zijn met een vrachtauto gekomen, - er is brood gebracht en ze hebben gegeten, zittend in het stof van de garage de vieze handen afgeveegd aan hun kleren, - er is gepraat over indeling in coupés, hoewel ze bijna niet kunnen geloven in coupés, waar ze werkelijk een keer in zullen zitten, - een groene heeft reglementen voorgelezen voor onderweg, en daar kwam in voor van niet te veel alcohol drinken en ook iets van een restauratiewagen, en toen hebben ze allemaal gelachen als om een goeie mop, - er is veel gebeurd en veel voorbijgegaan, - maar zij is zó moe, dat ze haast niet meer weet, waarom ze hier is, in een vreemde garage, en niet in de vertrouwd geworden barak. Aan Palestina denkt ze helemaal niet meer. Zij en haar vriendinnetje zitten met de ruggen tegen elkaar geleund en slapen, korte slaapjes, die lang lijken telkens als ze wakker schrikken.

Als ze eindelijk goed wakker wordt geschud, hoort ze het bevel, dat haar vertrouwd is van iedere dag:

„In rijen van vijf!”

Het duurt minuten, eer ze begrijpt, dat ze niet op weg is naar de schoenentent, maar naar de vrijheid.

Wiekslag

In het donker van de zomernacht lopen ze op de weg, die door het grote kamp heen gaat. Ze zien opzij het badhuis als een schaduw rijzen; het badhuis is tot nu toe het eind van iedere tocht geweest, en als ze er heen gingen, zagen ze in de verte een bosweg schemeren, die heimwee wekte naar rust en vrijheid. Ze weten, dat ze nu op weg zijn naar wat altijd een lokkende verte is gebleven.

Ze gaan niet vlug. Er zijn er onder hen, die nauwelijks voort kunnen na de dag van gisteren, die in de nacht van nu is overgegaan en bijna raakt aan de dag van morgen. En de groene, die hen begeleidt, zet deze keer niet tot haasten aan. Er is geen werk, waartoe gedreven moet worden; er is alleen de vrijheid in de verte.

Zij beiden lopen weer aan weerszijden van haar vriendinnetjes moeder. Ze voelt zich stil-geborgen, naast een moeder in de nacht. De geur van het bos, dat altijd ver is geweest, komt al dichterbij. Het is goed, naar de geur van een bos toe te lopen en niet te denken, wat er verder zal zijn.

De voorsten houden stil. Ze wachten, tot de langzamen hebben kunnen aansluiten. Er moet iets zijn, dat hen tegenhoudt, eer ze, aangesloten verder gaan.

En dan, vooruit kijkend, ziet ze, wat de voorsten tegen heeft gehouden. Langzaam, wit-schemerend in het maanlicht, gaat een slagboom omhoog. Die slagboom is het eind van het kamp; daarachter ligt de wereld.

De voorsten gaan verder, onder de slagboom door. Zij volgen. Als ze onder de slagboom loopt, en verder, de eerste, moede stappen op de vrije bosweg, grijpt ze zich verloren vast aan de arm van de moeder naast haar en huilt, zonder verweer, zonder rem. En heft dan beschaamd haar nat gezichtje naar het gezicht, dat zich tot haar overbuigt, omdat ze huilend de vrijheid in is gelopen . . .

Is dat de dag? Die strepen daar bij de horizon, over de korenvelden heen? Is dat werkelijk de dag, - *hun* dag?

Bestonden er nog korenvelden, zonder dat zij het geweten hebben? En bloemen aan de rand, vaag en aarzelend in het prille

daglicht? En is dat alles uit de wrede winter te voorschijn gekomen, zonder dat zij merkten, dat er lente was en zomer? En die slaperige morgengroet van de vogels in de bomen langs de weg, - is die er iedere morgen geweest, ook toen zij er niet waren om het verbaasd te horen?

Het is niet mogelijk, - maar het *is* dag. De dagstrepen worden breder, tot het licht heerst over hen allen: de velden, de bloemen, de bomen, de vogels, en over de groep moede mensen en kinderen, wier voeten slepen, maar wier blikken en stemmen verwonderd al dit lang-vergetene begroeten.

„Een huis!”

Ze weet nauwelijks meer, hoe een huis er uit zag. Barakken, - barakken, volgepropt met mensen, - barakken, genadeloos overgeleverd aan de kou in de winter en aan de zon in de zomer, - barakken, waar je van buiten al de wirwar van stemmen uit hoorde en de luide stemmen van die bevelen uitdeelden of die ruzie hadden, - maar een huis? Een huis, met de schaduw van bomen er omheen en de stilte van het eigene? Heeft dat intussen voortbestaan, - ook hier?

Dan wijzen ze en noemen ze, met blijde, gedempte stemmen: een sering, - een vlier, - een kastanjeboom, - een stokroos, - o, en een gouden regen! Als kleine kinderen, die de pakjes van een verjaardagstafel uitpakken en hun verrassing uitroepen, zo *moeten* ze opnoemen wat ze zien. „En een vrouw!”

Er hebben niet anders bestaan dan sterremannen en sterrevrouwen en sterrekinderen, en verder uniformen, doodskop-uniformen. En hier is een vrouw, die wasgoed uitspoelt aan een wastobbe, onder een boom bij een huis, - een vrouw met een schort voor en met natte, blote armen. Heeft dat al die tijd bestaan, zonder dat ze het wisten? „En een kerkje!”

Vroeger, lang geleden, waren er in Holland dorpjes, die je uit de verte al herkende aan hun torenspits. Hoe was dat ook weer: toen kon je in de wijde velden zoeken naar een punt, dat je vertrouwd was, - een torentje, dat wenkte. En hier, ineens, is vlakbij een kerkje op een heuveltje, en daar omheen zijn bomen, die schaduw geven aan de grafstenen in de rondte. Grafstenen, - bestond dat nog, dat mensen mochten sterven in huizen en begraven worden onder een eigen steen?

„En een winkel!”

Maar voor het gesloten gordijn van de winkel hangt een bordje, dat er niemand in is, omdat de winkelier naar het front moest gaan. En voor alle gesloten gordijnen van winkels hangen zulke bordjes. Nee, - winkels zijn er niet meer.

„O, en een stationnetje!”

Ze begrijpen opeens, dat dit *hun* stationnetje is, dat dit het eind van hun wandeling en het begin van hun reis betekent. Als ze dichtbij komen, zien ze hun bagage in een hoop op de grond liggen, maar een trein is er niet.

Ze willen hun kleinere tassen, die ze herkennen, en waar ze de dingen voor onderweg in hebben gepakt, uit de hoop nemen, maar de blaffende stem van de groene herinnert ze eraan, dat ze nog niet vrij zijn, - ook niet vrij om te beschikken over wat hun zelf toebehoort, - ook niet vrij om op de grond te gaan zitten, als hun benen hen niet meer willen dragen. Ze staan daar maar, zonder steun, en durven niet meer hopen, dat er ooit een trein zal komen om ze hier weg te halen.

Er komt een open vrachtauto met de ouden en de zwaar zieken. De zieken worden op de grond gelegd, want de auto moet naar het kamp terug. De witte gezichten geven geen hoop, dat ze de lange reis zullen doorstaan, - maar wie zal het zeggen? Er waren immers nog zieken, die niet eens mee mochten?

Dan, langzaam en zwaar stampend en puffend, komt de trein aangereden, die hun trein is. De kinderen, hun moeheid opeens vergeten, gillen van opwinding. Het grote meisje rilt even, omdat ze gelooft, dat ze later uit deze trein zal stappen en vader en weer zien. Ach nee . . .

Er is een troep Sträflinge uit het kamp aangekomen, dienstbaar gemaakt aan de bevrijding van anderen, aan een geluk, waar zij geen deel aan hebben. Ze smijten de bagage in de klaarstaande goederenwagens, met ruwe grappen van de één naar de ander en met witte, verbeterd gezichten.

Maar de sterrekinderen klimmen in de wagens en zien, verbijsterd, brede, zachte banken, - de weelde van tweedeklas-coupés, met spiegels, waarin ze voor 't eerst na jaren hun eigen gezicht ontmoeten. De grote mensen, uitgeput, laten zich neervallen, voelen de langvergeten deugd van een leuning in hun rug.

Ze zijn te overstelpt voor woorden of voor tranen.

Het kleine meisje, dat opgegroeid is in zalen en barakken, staat een ogenblik onthutst rond rond te kijken. Dan slaat ze met het vlakke handje op de zachte bank en roept: „Gôô! Wat een mooie matrassen hebben ze in deze barak!”

Hemelvaart

Dit bestaat dus: dat een trein je van de hel naar de hemel rijdt.

Er hebben ook wel eens treinen bestaan, die sterrekinderen van de hemel naar de hel reden, - maar dat was wat anders; daar mag ze nu niet aan denken.

Ze heeft tevoren gedacht, dat ze zou slapen, zodra ze zat, - maar nu buiten het raam de wereld voor haar open gaat, voorbij schuivend in al zijn schoonheid, - nu heeft ze geen tijd om te slapen. Ze moet kijken, niets ongezien langs laten gaan, inademen, indrinken.

Is dit dan het land, dat vloek heeft gebracht over de wereld, dat kinderen tot sterrekinderen heeft gemaakt, voortgejaagd weggerukt? Is dit dan het land, dat je moet leren haten, waarover je wraak moet afbidden van God, die al dat verdriet toch gezien heeft? Waarom is het dan zo mooi en zo zonnig en zo golvend en zo ver-reikend tot waar de hemel het raakt? Kun je wel haten en wraak afbidden, als de glanzende wereld langs je heen trekt, - en als je vijftien jaar bent en op weg naar vader en moeder? Ach nee, - maar dit land, deze grond, deze heuvels, die hebben het niet gedaan. Er hebben alleen maar mensen over gelopen, mensen op gewoond, die het vervloekt hebben. Nu zijn die mensen zélf er niet meer om er op te lopen en er op te wonen, niet eens meer om het te bewerken en er eten uit te halen. Nu zijn die mensen zélf verder getrokken om andere mensen te vervloeken en zelf vervloekt te worden. Op dit land, dit mooie zonnige, hebben ze vreemden neergezet, gevangenen, en die moeten het bewerken en er eten uit halen voor wie er over zijn en voor wie er uit weggetrokken zijn. De grond wordt bewerkt door handen, die er zaad en haat in strooien, - handen, die een ver en

verlaten land hadden willen bewerken en er zaad en liefde in hadden willen strooien.

Als de trein een paar ogenblikken langzaam rijdt, - hij komt haast langs geen steden en stopt ook bijna nooit, - is er een troep van deze gevangenen dichtbij de rails aan het werk. Hun kaalgeschoren hoofden zijn niet over het werk gebogen, maar geheven naar de voorbijrijdende trein, die zó vlak langs hen gaat, dat ze de sterren op de borst van de reizigers kunnen onderscheiden en dat ze begrijpen wie het zijn.

Het meisje drukt zich tegen het raam en kijkt in de magere, grauwe gezichten van de gevangenen.

Ze hebben gezichten van ver weg: hoge jukbeenderen, waarachter de ogen weg schijnen te zinken, maar niet diep genoeg, om hun fel en gevaarlijk branden te verbergen. Eén houdt haar blik vast, en als hij ziet, dat ze met haar ogen luistert, maakt hij twee bewegingen: eerst gaat zijn ene hand met een afsnijdend gebaar langs zijn keel, en dan breken zijn twee handen iets onzichtbaars door, zó heftig, dat het haar toeschijnt alsof ze iets hoort kraken.

Ze heeft het begrepen; ze schrikt ervan, dat ze het begrepen heeft. Dat, wat hem en alle anderen ongelukkig heeft gemaakt, moet de keel worden afgesneden, moet gekraakt worden. O God, ze heeft het begrepen. Ze knikt langzaam en ernstig. De gevangene knikt terug, omdat hij weet, dat zijn gebaar is opgevangen.

Haar hart klopt wild. Zou hij niet hebben gezien, dat ze pas vijftien is en dat je dan een zó grenzeloze haat niet kunt begrijpen? Maar ze heeft die haat begrepen, - dat is het verschrikkelijkste. Ze is opeens geen vijftien meer, maar oneindig oud en oneindig moe.

Ze gaat weg van het raam en kruipt, klein en verslagen, op haar plaats terug. Ze wil nu maar gaan slapen. Ze wil niet meer aan dat gezicht denken met die weggezonden, brandende ogen, - niet meer aan die afsnijdende hand, - niet meer aan die twee krakende vuisten. De trein is toch al een heel eind van hem weg. Ze wil denken aan vader en moeder, die ze weer zal zien. Wanneer? Ze rijdt naar hen toe; ze gelooft nu zeker, dat ze op weg is naar hen toe. Ze zal een briefje naar hen schrijven, zodra ze vrij is en

een brief in een brievenbus mag stoppen. Hoelang is dat geleden, dat ze een brief in een brievenbus mocht stoppen? Hoelang zal het duren, eer ze dat mag? Ze is misschien nog eerder bij vader en moeder in Palestina. En ze heeft geen geld om een postzegel te kopen. Wat zal ze schrijven? „Liefste vader en moeder, ik ben vrij.” En wat verder? Ik ben vrij, - ik ben vrij, - ik ben vrij - ik ben vrij . . .

Hoor: de trein zegt het ook: ik ben vrij, - ik ben vrij, - ik ben vrij, - ik ben vrij . . .

Maar de vuisten van de gevangene breken het woord in tweeën, dat het kraakt . . .

Ze schrikt wakker en slaapt dadelijk weer verder.

Als het avond wordt, ziet ze de zon rood ondergaan achter bergen, die een heldere, nog smalle en jonge rivier omgeven. Ze zeggen, dat het de Donau is.

De Donau? Maar . . . maar dan zijn ze uit dit land weg . . . Kan dat al waar zijn?

„Nog niet,” glimlachen de grote mensen, „maar bijna.”

Dus dan is het waar, dat ze op weg zijn naar Palestina? Als ze nu al bijna dit land uit zijn?

„Het is waar,” knikken de grote mensen. Ze geloven het nu zelf.

Nu mag het donker worden, en nacht, en ze mag zo moe zijn als ze maar wil, want het hindert allemaal niet: de trein brengt haar verder, in een ander land, dat wel beheerst wordt door dit land, maar dat toch een ander is. De trein brengt haar in de nacht een stuk dichterbij vader en moeder. Ze wil weken en weken reizen, en al die tijd niet kunnen liggen en echt slapen, - ze wil, als hun meegekregen voorraad op is, honger lijden, - als ze maar dichterbij vader en moeder wordt gebracht.

De Donau . . . En vanmorgen nog liepen ze in rijen van vijf . . . En vannacht nog gingen ze onder de slagboom door . . .

Als het morgen wordt, en ze stoffig en stijf wakker wordt uit het laatste van talloze korte slaapjes, is de Donau breed geworden en staan ze stil aan de buitenrand van Wenen. Niemand weet, of ze hier uit zullen stappen en of ze ergens gevoederd zullen

worden; ze hebben nog brood en margarine over, dus ze zouden door kunnen reizen, zonder rust, - maar o, een béétje verkwikking . . .

En dan schokt de trein weer en brengt ze een eindje verder, telkens een eindje verder, tot ze op een groot station de deuren wijd open zien gaan en horen, dat ze uit mogen stappen. Uitstappen aan het station van een grote stad, en niet bij een kamp!

Autobussen met werkelijke banken brengen ze door trieste en beschadigde buurten. Ze houden stil voor een hoog gebouw, dat een tehuis voor daklozen is. Er zijn een paar groepen al eerder door de autobus hier afgezet, en de kinderen daarvan, die al binnen en boven zijn geweest, staan ze met opgewonden gezichten op te wachten, door elkaar roepend nog vóór ze ze kunnen verstaan.

„Er zijn bedden met lakens! Enkele bedden, zonder iemand boven je!”

„Kàn niet!”

„Eérlijk! En warm water uit de kranen!”

„Echt?”

„Echt! En we krijgen hier warm eten, hebben ze gezegd, net zoveel als we lusten!”

Kijk: dàt zal er nou wel bij bedacht zijn, - net zoveel als ze lusten. Maar een bed met een laken, en warm water om je te wassen, - o, als dat toch wáár is!

„En,” knikte hevig een klein jongetje, om al het andere te overtroeven, „en als je van de ene barak naar de andere gaat, moet je een trāp opklimmen! Een hóge trap! En ik ben *niet* bang op een trap.”

Het is alles waar, - ook het warme eten zoveel als je lust. Want als ze haar kroes heerlijke soep én haar diepe schotel groente op heeft, mag ze teruggaan naar waar die rustige vrouwen zonder schreeuwstemmen het eten opscheppen en daar mag ze om meer vragen. Maar ze kan het niet, want dit is al meer dan ze in lange tijden gegeten heeft. Morgen misschien, als ze dan nog hier zijn.

Er is nog meer waar: dat vrachtauto's hun bagage uit de trein hebben gehaald en dat op het trottoir vóór het gebouw alles ligt uitgestald, zodat ze maar hoeven uit te zoeken. Ze vindt bijna al

haar eigen dingen terug, en wat ze niet terugvindt, kan haar niets schelen ook, omdat ze al veel te rijk en veel te gelukkig is. Ze wast zich helemaal en gaat dan in haar bed met een laken liggen, zonder bovenbuur en midden op de dag. Haar vriendinnetje ligt in het bed er naast en ze kijken elkaar lachend en ongelovig aan, voor ze inslapen.

Maar de oude vrouw in het bed aan haar andere kant zit recht-op, de handen voor het gezicht en huilt met een klagende stem:

„Dat ze dāt van ons gemaakt hebben! Dat ze dāt van ons gemaakt hebben!” De meisjes luisteren bedrukt en begrijpen haar niet. Dan trekken ze de dekens over hun oren en slapen in.

Ze lopen vrij door het hele gebouw. Kleine kinderen worden aangehaald door donkerbruine mannen, die ook gasten zijn in dit huis en ook op weg zijn naar hun eigen land. Die hebben een hoop sigaretten en lekkers bij zich omdat ze krijgsgevangenen zijn geweest en veel pakjes hebben gekregen, en ze geven de volwassenden van hun sigaretten en de kinderen stoppen ze vol met biscuits en chocola, tot ze misselijk worden van het ongewone en vele. Ze aaien de kinderen over de wangen en lachen breed om de kinderverrukking.

Het is alles een sprookje, en niet te geloven.

Maar van de binnenplaats klinkt het rumoer van een mensenmenigte en het geblaf van bevelende stemmen op. Als één van de jongens in de hoge vensternis van de benedenverdieping klimt, ziet hij daar de samengesmeten hoop van mannen en vrouwen en kinderen, met enkele uniformen ertussen, zoals hij dat zelf heeft gekend, toen hij met een razzia uit huis was gehaald en toen ze allen op een plein werden samengesmeten. Hij liet zich verschrikt zakken.

Anderen gaan gauw rond door het gebouw en vragen aan ieder, of hij brood over heeft, om deze mensen mee te geven op hun verdere reis. Het zijn Hongaarse Joden, die nu eerst weggerukt en verder gestuurd worden, zoals zichzelf, de nu bevrijden, voor jaren zijn weggerukt en verder gestuurd. En zij, die gisteren, - nee eergisteren, - nog honger hadden en een sneetje brood als een geschenk beschouwden, - zij kunnen nu halve broden weggeven en houden nog genoeg over.

„Ik wil het ze geven!” roept het meisje, met de langvergeten spanning in zich om te klimmen en te mikken. „Ik klim wel in die vensterbank!”

Ze zet zich af op de schouder van haar vriendinnetje en zit even later in de nis, neerkijkend op het beeld, dat ze nooit eerder als een beeld heeft gezien, omdat ze er toen zelf deel aan had.

Ze rilt en ademt diep. Dan reikt ze met haar arm omlaag, om de broden aan te pakken, die ze haar van beneden aanreiken. Ze mikt telkens een stuk brood naar de binnenplaats, waar begerige armen zich er naar uitstrekken en waar moede, doffe ogen levend worden van verlangen om ook iets op te vangen. Haar armen werken als een machine: brood grijpen aan de éne kant, - brood gooien aan de andere kant. Haar gedachten werken helemaal niet, - willen niet werken.

Dan komen de uniformen naar de andere kant van het venster en jagen de mensen met bedreigingen weg, naar de andere uit-hoek van de binnenplaats. Ze kijken om naar haar hoge zit-plaats en sommigen schudden bedroefd van neen.

Binnen worden nog broden aangereikt, maar haar handen vallen werkeloos neer en ze schudt het hoofd, zoals ze de mensen op de binnenplaats het hoofd heeft zien schudden. Dan wenkt ze haar vriendinnetje om een schouder en laat zich zwijsend naar beneden glijden.

Ze kan haar verslagenheid niet omvatten, - haar verslagenheid om wat voor haar geëindigd is en voor deze mensen op de binnen-plaats van haar sprookjespaleis begonnen . . .

Het duurt maar één dag en één nacht, het eten tot je genoeg hebt, het wassen met warm water, het slapen in een bed met een laken en zonder iemand boven je. Dan gaan ze weer verder: in autobussen naar de trein, die nog zachtere banken en nog bredere spiegels heeft dan de vorige.

Het is moeilijk voor allemaal een plaats te vinden, maar zij zorgt, dat ze bij de vader en moeder van haar vriendinnetje blijft. Zolang ze haar eigen vader en moeder nog niet heeft gevonden . . .

De Donau wordt breder en het land wordt mooier, - nòg mooier. En ze weten nu heel zeker, dat ze naar Palestina gaan.

En dan, als ze het net aan dit nieuwe rijdende kamertje gewend zijn en er hun plaats in hebben ingericht, gaan jonge meisjes van hun eigen groep langs de deuren van alle coupés en roepen:

„Klaar maken voor de restauratiewagen!”

Is het een grap? Maar dat van gisteren was ook geen grap . . .

„Moeten we de etensnap meebrengen?” vraagt de moeder.

Het jonge meisje, al een deur verder, roept rap terug:

„Hebt u vroeger ook een etensnap meegebracht, als u uit eten ging?”

Vroeger, - nou ja, wie spreekt er ook van vroeger . . .

Op weg naar de restauratiewagen, waarvoor ze in de spiegel gekeken hebben, en hun haar opgekamd, wordt ieder aangehouden door één van de leiders van hun groep.

„Sterren aftrekken!”

Dat betekent . . . En dit is ook geen grap?

Het meisje rukt wild aan haar ster; ze breekt de draad, waarmee hij lang geleden is vastgenaaid, met twee handen door, haalt hem er uit en staat dan stil, met de Jodenster in haar hand, die een deel van haarzelf was geworden en waar ze zich al lang niet meer zonder kon denken.

Maar de stroom van mensen gaat voort, allen tornend en trekend aan de draden van hun sterren, - allen op weg naar de restauratiewagen. Zij mag niet stil staan, - ze moet mee.

Aan de ingang van de restauratiewagen blijft ieder een ogenblik onbeweeglijk wachten, vóór hij naar binnen gaat. Er is gedeckt voor ieder: een bord, een lepel, een vork, een mes, een papieren servetje. Er gaan kelners rond tussen de tafeltjes. Ze worden verwacht, als rijke mensen op een vakantiereis, - en niemand heeft geld.

Het meisje zit aan een tafeltje van vier en kijkt zwijgend en ongelovig de andere drie in 't gezicht. Allen hebben ze een onthutste glimlach, en als ze naar de mensen aan de andere tafeltjes kijkt, ziet ze datzelfde zwijgen en diezelfde glimlach.

Maar dit is . . . maar dit is toch zeker een droom?

Ze voelt tranen in haar ogen prikken en schaamt er zich voor.

„Stel je niet aan!” denkt ze. „Nu niet weer huilen, - alsjeblieft niet! Zakdoek nemen en ogen afdrogen en uit!”

Ze grijpt in haar tas en droogt de ogen af. Dan kijkt ze ontdaan naar het vochtige propje in haar hand.

Het is haar ster.

En dan is het eigenlijk uit, het verhaal van de sterrekinderen. Dan zijn ze geen sterrekinderen meer, maar Joodse kinderen, op weg naar hun eigen land en hun vrijheid.

En ze leefden lang en gelukkig, - een handjevol sterrekinderen, toevallig gekozen uit de drommen, de drommen, de drommen, die niet lang leefden en niet gelukkig, en wie God-zelf de ster aftornde, om ze te plaatsen tussen de andere sterren aan de hemel, als een eeuwig getuigenis.

INHOUD

1 Sterrestad

Sterredans	9
Feestkind	11
Panne	13
Eerste zorg	15
Terugkeer	17
Vrouwenpraat	20
Kleinzoon	21
Sterrevrouwtje	24
Marktvrouwtje	26
Na achten	30
Ramp	33
Promenade	35
Winkelen	38
Veiligheid	40
Ochtendgloren	44
Overdracht	46
Zoete melk met brokken, kindertjes mogen niet jokken .	48
Biezen kistje	50

2 Sterrehuis

Een wasmand vol	55
Mondharmonika	58
Avonturier	60
Dure inkoop	63
Madonna	66
Geschenk	68
Gemiste kans	70
Troostende melk	72
Moeten	74
Eiland	75
Geheim	77
Vertrouwen	80
De jongere	83
Kraamvrouwtje	85

Operatie	87
Ontlading	88
Venten in het donker	91
Het scherm zakt	92

3 Sterrewoestijn

Karavaan	97
Huishouding	103
Dansje	107
Kinderlijkje	110
Pakjes	111
Ziekenhuisbarak	114
Transportnacht	116
Kleuterzaal	120
Toedekken	124
Boeman	129
Horra	130
Weerzien	134
Feesten	137
Rattenvanger van Hameln	139
Welterusten - Goeiemorgen	141
Gelukszang	145
Hoe kan Herodes 't Licht verdraeghen	148

4 Sterrebel

Hellevaart	155
Nachten	161
Appel	167
Honger	171
Bad	174
Vrije middag	177
Benedenbuur	180
Ze steken hun hoofdjes tezamen	182
Oude verhalen	185
Uitverkorenen	188
Frans	190
Dobbelspel	193

Heen en weer	196
Wiekslag	202
Hemelvaart	205